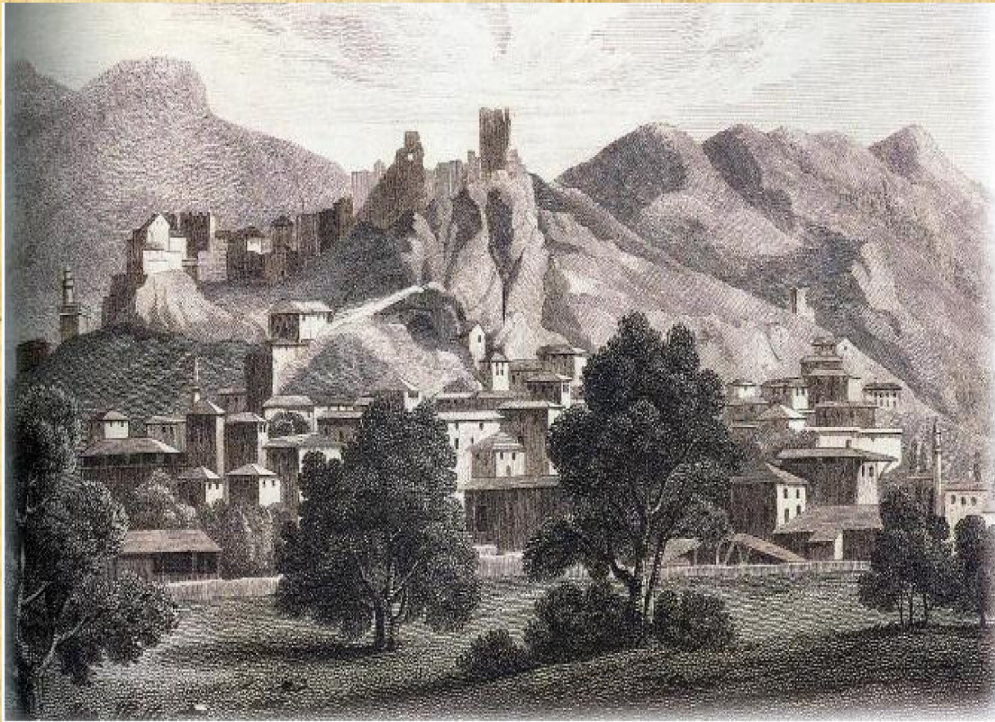

ΔΗΜΟΣ ΔΕΛΦΩΝ

24^η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Ι' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το Κάστρο των Σαλώνων (Αμφισσας)

Ιστορική Διαδρομή - Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης

Πνευματικό Κέντρο Άμφισσας 22, 23 & 24 Νοεμβρίου 2013

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιμέλεια: Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου

ΑΜΦΙΣΣΑ 2014

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ (ΑΜΦΙΣΣΑΣ)

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ –
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ**

Γενική επιμέλεια, επιμέλεια κειμένων και εποπτικού υλικού:
Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου

Ηλεκτρονική στοιχειοθεσία – Σελιδοποίηση:
Ξένη Καβάγια

© 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Οι περισσότερες εισηγήσεις είναι πρωτότυπες και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του εκδότη.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ (ΑΜΦΙΣΣΑΣ)

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ – ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου
Άμφισσα, 22,23 και 24 Νοεμβρίου 2013

Επιμέλεια: Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου

ΕΚΔΟΣΗ 24^{ης} ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΜΦΙΣΣΑ 2014

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Φωκίδας, κ.κ. *Αθηναγόρας*
Σπύρος Ευαγγελάτος, Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής Ε.Κ.Π. Αθηνών, Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών

Λίνα Μενδώνη, Γενική Γραμματέας Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού
Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας Ε.Κ.Π. Αθηνών, Διευθυντής Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών
Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού
Πέτρος Θέμελης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Νικόλαος Φουσέκης, Δήμαρχος Δελφών
Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Προϊσταμένη ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. – Αναπληρώτρια Προϊσταμένη 24ης ΕΒΑ
Αθανασία Ψάλτη, Προϊσταμένη Ι' Ε.Π.Κ.Α.
Δρόσος Κραβαρτόγιαννος, Εκδότης – Συλλέκτης – Συγγραφέας

ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος, Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Δελφών
Ανθούλα Τσαρούχα, Αρχαιολόγος Ι' Ε.Π.Κ.Α.
Παναγιώτης Ταγκαλής, Αντιδήμαρχος Δ.Ε. Άμφισσας
Ιωάννης Βαρκούτας, Πρόεδρος Δ.Κ. Άμφισσας
Ιωάννης Ράμμος, Περιφερειακός Σύμβουλος, Πρόεδρος Εταιρείας Φωκικών Μελετών
Γιώργος Σκυλογιάννης, Καθηγητής Σχολής Καλών Τεχνών Α.Π.Θ.
Δημήτρης Παλούκης, Φιλολόγος
Γιάννης Κολιαβάς, Φιλολόγος, Διευθυντής Εσπερινού Γυμνασίου Λ.Τ. Άμφισσας
Δημήτριος Κανέλλος, Μελετητής Αρχαιολογίας – Θεάτρου
Θεοφάνης Τσάκαλος, Υπάλληλος Ι' Ε.Π.Κ.Α.
Ελισάβετ Κοτσάνου, Υπεύθυνη Τουριστικού Γραφείου Κοι.Σ.Π.Ε. Νομού Φωκίδας

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
Εταιρεία Φωκικών Μελετών

Όλα τα πράγματα μιλάνε. Και τα ερείπια, μη νομίζετε, βουβά δεν είναι. Οι μορφές τους, ελλειμματικές από βάρβαρες πράξεις ή από φθορές, από αμέλειες ή ανεκπλήρωτες προθέσεις, αποκτούν τώρα επιγενόμενες ελλειπτικές εκφράσεις.

Επιβλητικά ή υποβλητικά μας απευθύνονται. Άλλοτε χωρίς να μας ρωτήσουν εμφανίζονται μπροστά μας και άλλοτε κι εκείνα μας «κοιτούν» τιμώντας την ευαίσθητη περιέργειά μας.

Κάποια Μνημεία, παρατείνοντας τον πολιτικό τους λόγο μέσα από τις επίθετες σημασίες που συχνά στα Ερείπια αποδίδουν, μας κατεξουσιάζουν.

Το κύρος τους, που άδολο μας φαίνεται από το πέρασμα του χρόνου, μήπως την κριτική μας εμποδίζει;

Α.-Ι. Δ. Μεταξάς¹, Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ

¹ Ο Αναστάσιος Ιωάννης Μεταξάς είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Χαιρετισμοί.....	12-15
 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ	
<i>Νικόλαος Φουσέκης</i>	
Το Κάστρο των Σαλώνων – Ένταξη του μνημείου στον αναπτυξιακό σχεδιασμό του Δήμου Δελφών.....	17-18
<i>Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου</i>	
Ex umbra in solem – Το Κάστρο της Άμφισσας και η προοπτική ανάδειξής του	19-32
<i>Αθανασία Ψάλτη</i>	
Το πολιτιστικό περιβάλλον του Κάστρου της Άμφισσας: μνημεία και μνήμη.....	33-35
 ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ – ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ	
<i>Ανθούλα Τσαρούχα</i>	
Η αρχαία Άμφισσα και η οχύρωσή της.....	37-49
<i>Δημήτρης Παλούκης</i>	
Η απόρθητη Ακρόπολη της Άμφισσας κατά την πολιορκία από τους Ρωμαίους το 190 π.Χ. – τα ιστορικά τεκμήρια.....	51-58
<i>Αικατερίνη Καλαντζή</i>	
Μια σύντομη αναφορά της ιστορίας της Άμφισσας κατά τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς χρόνους.....	59-61
<i>Νικολέττα Γιαντσή</i>	
Η περιοχή της Άμφισσας κατά τη Μεσαιωνική περίοδο ως casus exempli των ευρύτερων πολιτικών εξελίξεων και σχεδιασμών των σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και της Ευρώπης.....	63
<i>Γεώργιος Πάλλης</i>	
Το Κάστρο της Άμφισσας και η οχυρωματική δραστηριότητα στην ανατολική Στερεά Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία.....	65-73
<i>Eusebi Ayensa</i>	
Το Κάστρο της Άμφισσας (Σαλώνων) στις ιστορικές καταλανικές Μεσαιωνικές πηγές.....	75-82
<i>Γιάννης Κολιαβάς</i>	
Οι αναφορές των Ευρωπαίων Περιηγητών των αιώνων της Τουρκοκρατίας για το Κάστρο των Σαλώνων.....	83-89
<i>Ανδρέας Κούκος</i>	
Η συμβολή των Αγωνιστών της Φωκίδας και η στρατηγική σημασία του Κάστρου των Σαλώνων στην Ελληνική Επανάσταση (1821-1828).....	91-101
<i>Δρόσος Κραβαρτόγιαννος</i>	
Το Κάστρο των Σαλώνων (Ωριάς) – Ένα ανέκδοτο τραγούδι.....	103

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΑΣ, ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	
<i>Παναγιώτης Μπίρταχας</i>	
Προσδιορισμός των παραδοχών και κατ' επέκταση του χαρακτήρα μιας μελέτης αποκατάστασης της ακρόπολης – κάστρου της πόλης της Άμφισσας.....	105-110
<i>Χαράλαμπος Ιωάννιδης</i>	
Ολοκληρωμένη Έρευνα Τεκμηρίωσης και Πρόταση Αποκατάστασης και Ανάδειξης Κάστρου Άμφισσας.....	111-116
<i>Ελένη- Άννα Χλέπα</i>	
Η ιστορική διαμόρφωση του Κάστρου των Σαλώνων και η προστασία του. Μια δύσκολη σύμπραξη.....	117-127
<i>Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου</i>	
Κάστρο Άμφισσας – Γεωτεχνικά προβλήματα.....	129-135
<i>Ιωάννης Λυριτζής</i>	
Αναζητώντας θαμμένα κατάλοιπα στο κάστρο των Σαλώνων με αρχαιογεωφυσικές μεθόδους: παραδείγματα και προτάσεις.....	137-147
<i>Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος – Παναγιώτης Λάιος</i>	
Το Κάστρο των Σαλώνων – (8+2) πρακτικές προτάσεις για τη λειτουργική και αισθητική αναβάθμιση του μνημείου.....	149-155
Η ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ – ΚΑΛΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ	
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ – ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗΣ	
<i>Χρήστος Μεράντζας</i>	
Η πολιτισμική διαχείριση του Κάστρου των Σαλώνων (Άμφισσας): Η μαρτυρία της “επικής” λήθης της ιστορίας του τόπου στο παρόν και ο καρπός μιας νέας συνάντησης με την ιστορία.....	157-165
<i>Στέφανος Καραγιάννης</i>	
Κάστρο Σαλώνων: Μια πρώτη διερεύνηση τουριστικής ανάδειξης και προβολής του εμβληματικού αυτού μνημείου.....	167-173
<i>Γιάννης Ασπιώτης – Νίκος Βρανίκας</i>	
Το Κάστρο των Σαλώνων: η ένταξη ενός τόπου μνήμης σε ένα δίκτυο βιωματικής εμπειρίας.....	175-179
<i>Μιχάλης Ανδριανάκης</i>	
Η ανάκτηση των οχυρώσεων των Χανίων.....	181-195
<i>Παναγιώτης Νταής – Αλεξάνδρα Παπαθανασίου</i>	
Ο πολιτισμός στο νέο Ε.Σ.Π.Α. – Η περίπτωση της Στερεάς Ελλάδας.....	197-203
Βιβλιογραφία.....	205-213
Φωτογραφικά στιγμιότυπα από τις εργασίες του συνεδρίου.....	215-216
Παράλληλες εκδηλώσεις.....	217-219

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Δήμος Δελφών, η 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και η Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων βρίσκονται στην ευχάριστη θέση να παρουσιάσουν τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Το Κάστρο των Σαλώνων (Αμφισσας). Ιστορική Διαδρομή - Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης», το οποίο συνδιοργάνωσαν και διεξήχθη το Νοέμβριο του 2013 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Δελφών.

Είκοσι πέντε (25) εξειδικευμένοι επιστήμονες από τις συναρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, από Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού καθώς και αξιόλογοι τοπικοί μελετητές από όλο το φάσμα της έρευνας (αρχαιολόγοι, ιστορικοί, φιλόλογοι, αρχιτέκτονες, τοπογράφοι, γεωλόγοι, φυσικοί και οικονομολόγοι) κατέθεσαν το τριήμερο 22, 23 και 24 Νοεμβρίου 2013 τις γνώσεις και τις προτάσεις τους, ως αφετηρία διαλόγου για την περαιτέρω προώθηση του ζητήματος της προστασίας και ανάδειξης του Κάστρου μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση.

Το Συνέδριο κρίθηκε απόλυτα επιτυχημένο, λαμβάνοντας υπόψη το υψηλό επιστημονικό επίπεδο όλων των ανεξαιρέτως των εισηγήσεων, την σφαιρική κάλυψη όλων το ζητημάτων που αφορούν στο θέμα και τον εποικοδομητικό διάλογο που ακολούθησε με την συμμετοχή κοινού και εισηγητών. Εξαιρετικές ήταν επίσης οι εντυπώσεις από τις δύο παράλληλες εκδηλώσεις, την εικαστική και φωτογραφική έκθεση με θέμα το Κάστρο και την ανάγνωση αποσπασμάτων από το έργο του Σπυρίδωνος Λάμπρου «Ο τελευταίος Κόμης των Σαλώνων», οι οποίες διοργανώθηκαν στο πλαίσιο του Συνεδρίου δίνοντας την καλλιτεχνική διάσταση του θέματος.

Κοινή διαπίστωση ήταν ότι η ανάδειξη του Κάστρου θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ολιστικά, ως μέρος της ανάδειξης των σημαντικότερων μνημείων της πόλης και του ευρύτερου πολιτιστικού της περιβάλλοντος και ότι θα πρέπει να ενταθούν οι προσπάθειες από τους συναρμόδιους φορείς για την άμεση εκπόνηση των απαιτούμενων μελετών, ώστε να καταστεί δυνατή η διεκδίκηση χρηματοδότησης από το επόμενο ΕΣΠΑ (Σ.Ε.Σ.-Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης) στο πλαίσιο της Προγραμματικής Περιόδου 2014-2020.

Βασικό εργαλείο στην κατεύθυνση αυτή αποτελεί η έκδοση του τόμου των Πρακτικών, την οποία ανέλαβε η 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το υλικό του τόμου αναρτάται κατ' αρχήν στις ιστοσελίδες των συνδιοργανωτών και ακολουθεί η έντυπη έκδοσή του.

Αμφισσα, Οκτώβριος 2014

Εκ μέρους των φορέων διοργάνωσης του Συνεδρίου

Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος
Δήμαρχος Δελφών

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου,
Προϊσταμένη ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
& Αναπλ. Προϊσταμένη 24^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Αθανασία Ψάλτη
Προϊσταμένη Ι΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

***Η** συντονισμένη αξιέπαινη πρωτοβουλία του Δήμου Δελφών και δύο Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού, της 24^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της Ι΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, να διοργανώσουν το Επιστημονικό Συνέδριο για το Κάστρο των Σαλώνων που ξεκινά σήμερα τις εργασίες του, συνιστά ένα σημαντικό, ιδιαίτερα ουσιαστικό βήμα στην κατεύθυνση της μέριμνας για τη διάσωση και αξιοποίηση αυτού του εξαιρετικά σημαντικού μνημείου.*

Ο βασικός στόχος του συνεδρίου είναι πρωτοποριακός, υπό την έννοια ότι επιχειρεί να θέσει και να αντιμετωπίσει οργανωμένα τα ζητήματα ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς που αφορούν, όχι μόνο στο ίδιο το ιστορικό μνημείο αλλά και την ευρύτερη περιοχή της Άμφισσας, αντλώντας επίσης από τη χρήσιμη εμπειρία καλών πρακτικών ανάδειξης άλλων οχυρωματικών μνημείων. Όλα αυτά συνιστούν εξαιρετικά πολύτιμη προεργασία για την εκπόνηση μελετών και την πρακτική εφαρμογή προτάσεων αποκατάστασης, ανάδειξης, πολιτιστικής και τουριστικής αξιοποίησης του Κάστρου. Η διαχρονική ιστορική ακτινοβολία του Κάστρου των Σαλώνων από την αρχαιότητα ως τα νεώτερα χρόνια υπογραμμίζουν την σημασία του και για την σύγχρονη κοινωνία, και το ενδιαφέρον των τοπικών φορέων διασφαλίζει τη βιωσιμότητα των επιλογών που το αφορούν.

Ως Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς χαιρετίζω την αποψινή έναρξη των εργασιών του Επιστημονικού Συνεδρίου που αποτελεί αναμφίβολα ουσιαστική συνεισφορά στην ιστορική διαδρομή του Κάστρου των Σαλώνων.

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη
Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων
και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Χαιρετίζω το επιστημονικό συνέδριο με θέμα: «Το Κάστρο των Σαλώνων. Ιστορική διαδρομή - Δυνατότητες και προοπτική ανάδειξης» και εύχομαι καλή ευόδωση των εργασιών με ενδιαφέρουσες επιστημονικές ανακοινώσεις.

Όπως όλοι γνωρίζουμε, η μελέτη ενός μνημείου οφείλει να παρέχει την πλήρη τεκμηρίωση, τόσο της ιστορίας του όσο και της παθολογίας του και κάθε άλλης πληροφορίας που οδηγεί στη σωστή απεικόνισή του και την πλήρη κατανόηση της υπόστασης και των τυχόν προβλημάτων του.

Οι μελετητές των μνημείων έρχονται αντιμέτωποι με την ευθύνη διαχείρισης του μνημείου, καθώς κάθε επέμβαση σε αυτό είναι καθοριστικά «επιβαρυντική» για την αυθεντικότητά του, ανεξάρτητα από την αναγκαιότητα επέμβασης.

Η επέμβαση αυτή πρέπει να δικαιολογείται από την ανάγκη για την προστασία του απέναντι στη φθορά του χρόνου ή των φυσικών φαινομένων, τις νεωτερικές επεμβάσεις που αλλοιώνουν την αρχιτεκτονική τυπολογία του, αλλά και την ανάδειξή του, τη διδακτική παρουσίασή του, την ασφαλή επισκεψιμότητά του, και τέλος την εξυπηρέτηση σ' αυτό μιας νέας χρήσης του, συμβατής με το χαρακτήρα και τις δυνατότητες της φέρουσας ικανότητάς του.

Ιδιαίτερα πρέπει να στεκόμαστε σ' αυτό το σημείο της συμβατής με το μνημείο αιτούμενης νέας χρήσης, καθώς για παράδειγμα, μια οχλούσα χρήση σε ένα μνημείο με ιδιαίτερη καλλιτεχνική διακόσμηση δεν συνάδει, ή η ένταξη για παράδειγμα μιας δραστηριότητας με αυξημένες απαιτήσεις ασφαλείας στην οποία ένα μνημείο με το φέρον σύστημά του να μην μπορεί ενδεχομένως να ανταποκριθεί.

Η προστασία και ανάδειξη ενός τόσο αξιόλογου μνημείου, όπως το Κάστρο των Σαλώνων, μνημείου με σαφή υπερτοπική σημασία, είναι ιδιαίτερα σημαντική και σας συγχαίρω για την οργάνωση συνεδρίου με επίκεντρο το μνημείο αυτό.

Ευγενία Γατοπούλου
Γενική Διευθύντρια Αναστήλωσης,
Μουσείων και Τεχνικών Έργων

Στην «Πρόταση για τη διαμόρφωση Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής Τομέα Πολιτισμού 2014-2020» (Αθήνα, Οκτώβριος 2012) του ΥΠΠΟΑ αναφέρεται ότι «...ο πολιτισμός αποτελεί για την Ελλάδα συγκριτικό πλεονέκτημα. Είναι ο τομέας που την αναδεικνύει και την καθιερώνει ως σημαντικό διεθνή παράγοντα».

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, από την πλευρά της, αναγνωρίζει ότι «Ο πολιτισμός, στην καρδιά του κοινωνικού μας ιστού, διαμορφώνει την ταυτότητά μας, τις φιλοδοξίες και τις σχέσεις μας με τους άλλους και τον κόσμο. Διαμορφώνει επίσης τα μέρη και τους τόπους που ζούμε, τον τρόπο ζωής μας»¹.

Μέσα στη δύσκολη συγκυρία την οποία βιώνει η χώρα μας, ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά αρχίζει να αναγνωρίζεται ως ένας νέος μοχλός ανάπτυξης. Ο τομέας της πολιτιστικής κληρονομιάς μπορεί να κινητοποιήσει άλλες παραγωγικές διαδικασίες, να συνδεθεί εποικοδομητικά με την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού αλλά και ευρύτερα του τουριστικού προϊόντος, να συνδεθεί με καινοτόμες ιδέες οικονομικής ανάπτυξης, να δημιουργήσει θέσεις εργασίας σε νέους τομείς κ.λπ.

Πιο συγκεκριμένα και όσον αφορά στην ευρύτερη περιοχή της Άμφισσας υπάρχουν δύο μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς, οι Δελφοί και ο Όσιος Λουκάς, αλλά και άλλα αξιόλογα μνημεία, όπως ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, όπου έχουν ήδη πραγματοποιηθεί αναστηλωτικές εργασίες. Ακόμη στην περιοχή υπάρχουν Μουσεία, όπως στην ίδια την πόλη της Άμφισσας, στο γειτονικό Γαλαξίδι κ.λπ. Η σύνδεση των μνημείων αυτών σε πολιτιστικές διαδρομές, σε συνδυασμό με το ωραίο φυσικό περιβάλλον, θα μπορούσε να ενισχύσει την ελκυστικότητα της περιοχής και να λειτουργήσει ενισχυτικά στην ανάπτυξή της. Άλλωστε αντίστοιχη αύξηση της επισκεψιμότητας και αναβάθμιση της τοπικής οικονομίας έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές, όπως στην Υπάτη, λόγω του νέου Μουσείου, στη Λαμία κ.λπ.

Προκειμένου να επιτευχθεί η ανάπτυξη του τομέα του πολιτισμού απαιτείται ασφαλώς μια στρατηγική. Η στρατηγική αυτή θα πρέπει κατ' αρχήν να περιλαμβάνει την καταγραφή του πολιτιστικού αποθέματος της περιοχής, τη διερεύνηση των δημιουργικών πόρων αλλά και των ποικίλων παραγόντων που επηρεάζουν την ανάπτυξη.

Ο πολιτισμός και η δημιουργία τέμνουν οριζόντια πολλά από τα προγράμματα της Ε.Ε., που μπορεί να συνεισφέρουν χρηματοδοτικά. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως για την ένταξη σε

¹ Απόσπασμα από την ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών «Ωθηση στους τομείς του πολιτισμού και της δημιουργίας για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση στην Ε.Ε.» [COM (2012) 537 final].

χρηματοδοτικό σχήμα είναι η ύπαρξη μελέτης. Οι μελέτες αυτές γίνονται πλέον στο πνεύμα της ολοκληρωμένης συντήρησης και αποσκοπούν στην ολιστική προσέγγιση της διαχείρισης, περιλαμβάνοντας, πέρα από το τεχνικό μέρος της αναστήλωσης-συντήρησης και εκείνο της ανάδειξης και προβολής, με παράλληλη μέριμνα για τη βελτίωση της προσβασιμότητας, τη δημιουργία διαδρομών και εξυπηρετήσεων των επισκεπτών, την καλύτερη επιτόπου πληροφόρησή τους κ.λπ.

Όπως όλοι γνωρίζουμε, ο πολιτισμός είναι ένα δημόσιο αγαθό, το οποίο οφείλουμε να προστατεύουμε ώστε να κληροδοτηθεί και στις επόμενες γενεές. Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ασφαλώς ευθύνη της πολιτείας, αφορά όμως και όλο το κοινωνικό σύνολο. Άλλωστε τα μνημεία, πέρα από τη σημασία τους για τη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, συντελούν στην εδραίωση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής, στη βελτίωση και τον εμπλουτισμό της ζωής των πολιτών και ικανοποιούν την κοινωνική ανάγκη για καλύτερη ποιότητα ζωής.

Για το λόγο αυτό η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων χαιρετίζει την αξιόπαινη πρωτοβουλία για τη διοργάνωση αυτού του συνεδρίου, που έχει σαν στόχο την ανάδειξη του Κάστρου των Σαλώνων, ενός σημαντικού μνημείου. Είναι προφανές ότι για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι απαραίτητη η συνεργασία και συνεισφορά όλων των εμπλεκόμενων στην προστασία, διαχείριση και προβολή του μνημείου, όπου ο καθένας από την πλευρά του και ανάλογα με τις αρμοδιότητες και τις δυνατότητές του, θα πρέπει να συνεισφέρει. Φυσικά οι Εφορείες Αρχαιοτήτων θα επωμισθούν το μεγαλύτερο βάρος του σχεδιαζόμενου εγχειρήματος ως οι καθ' ύλην αρμόδιοι κρατικοί φορείς. Είναι επίσης αυτονόητο ότι η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟΑ, ως η αρμόδια Διεύθυνση για την προστασία του μνημείου, θα μελετήσει με την προσήκουσα προσοχή, την οποία άλλωστε πάντοτε επιδεικνύει, τις προτάσεις που θα παρουσιασθούν στο συνέδριο καθώς και αυτές που τυχόν θα προκύψουν κατά τη διάρκειά του.

Ευχόμαστε οι προσπάθειες όλων μας, τόσο της Δημοτικής Αρχής όσο και των αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων, της 24^{ης} ΕΒΑ και της Ι' ΕΠΚΑ, να ευοδωθούν ώστε να επιτελεστεί ο κοινός μας στόχος.

Ευγενία Γερούση
Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ – ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΔΕΛΦΩΝ

Νικόλαος Φουσέκης

Το 1999 όταν μας έγινε η υψίστη τιμή να αναλάβουμε ως Δημοτική αρχή τις τύχες της Πόλης της Αμφίσσης για πρώτη φορά, συνεκτιμώντας όλες τις παραμέτρους που καθόριζαν την φυσιογνωμία, την ταυτότητα και τις δυνατότητες της Πόλης μας, καταρτίσαμε έναν σχεδιασμό που έμελε να καθορίσει την πορεία της τα επόμενα τουλάχιστον 15 χρόνια. Μέχρι και σήμερα δηλαδή. Δεν είναι εφικτό, ούτε σκόπιμο άλλωστε, να παρουσιαστεί αυτή η ανάλυση στα πλαίσια της παρούσας εισήγησης. Από αυτή την ανάλυση όμως, κατέστη σαφές και αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι τα πλεονεκτήματα της Πόλης βρίσκονταν στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της, στην πολεοδομική φυσιογνωμία της και στο φυσικό της περιβάλλον, στην γειτνίασή της με τους Παγκόσμιους Δελφούς. Ήταν επίσης απολύτως εμφανές το γεγονός, ότι σε εκείνη τη χρονική περίοδο, το 1999 δηλαδή σχεδόν κανένα από τα στοιχεία που συνιστούσαν τον χαρακτήρα της δεν ήταν παρουσιάσιμο. Θα απαιτείτο πολλή και συστηματική δουλειά προκειμένου να αναταχθούν ένα – ένα, η Χάρμαινα, ο Βυζαντινός Ναός του Σωτήρα, τα σπίτια των Οπλαρχηγών, οι αγιογραφίες του Παπαλουκά στο Μητροπολιτικό ναό, το εξαιρετικό ιστορικό της κέντρο, η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντός της με την ίδρυση και λειτουργία Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, η ίδρυση και λειτουργία μουσείων σαν την Πινακοθήκη Παπαλουκά και το Λαογραφικό Μουσείο και φυσικά η Κορωνίδα όλων το Κάστρο μας με την τρισχιλιόχρονη ιστορία του που ακολουθεί την ιστορία της Πόλης μας, στεφάνι στην κορυφή της.

Ο σχεδιασμός αυτός αποτυπώθηκε και δημοσιεύτηκε σε τόμο, υπό μορφή πεπραγμένων της δημοτικής μας αρχής, το 2006. Μαζί με όλες τις ενέργειες που είχαν μέχρι τότε γίνει για την υλοποίησή του.

Αγαπητοί Σύεδροι,

Τα παρακάτω κείμενα είναι γραμμένα και δημοσιευμένα το έτος 2006. Βρίσκονται στις σελίδες 78 και 79 του τόμου του απολογισμού των πεπραγμένων της Δημοτικής μας Αρχής (1999-2006) στον τέως Δήμο Αμφίσσης. Τα πεπραγμένα αυτά, εξεδόθησαν, δημοσιεύτηκαν και κυκλοφόρησαν σε τόμο με τίτλο: «Το έργο της οκταετίας 1999-2006, Δήμος Αμφίσσης, Νικόλαος Φουσέκης Δήμαρχος Αμφίσσης, Άμφισσα 2006». Αποτελούν μέχρι και σήμερα, την πεμπτούσια της 15χρονης προσπάθειας για την υλοποίηση του αναπτυξιακού μας σχεδιασμού για την Πόλη της Αμφίσσης. Την υπηρετήσαμε πιστά και με συνέπεια όλα τα χρόνια από το 1999 την πρώτη χρονιά που αναλάβαμε τη Δημοτική αρχή του Δήμου Αμφίσσης, αργότερα στη θητεία μας στη Νομαρχία Φωκίδος, όπως και τώρα, μέχρι και σήμερα, στον διευρυμένο Καλλικρατικό Δήμο των Δελφών.

Λέγαμε λοιπόν το 2006:

«... Για να μπορέσει ο Δήμος Αμφίσσης να παίξει στη Φωκίδα, στην Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος και στην Ελλάδα τον ρόλο που πρέπει και μπορεί και να αναπτυχθεί στα πλαίσια της αειφορίας στο τριτογενή τομέα, πρέπει στα βασικά του συγκριτικά πλεονεκτήματα στους τομείς της ιστορίας, του πολιτισμού, της εκπαίδευσης και του περιβάλλοντος, να συμμαζέψει τις ομορφιές του, να τις κάνει παρουσιάσιμες και επισκεψίμες, να δώσει την ευκαιρία στον ιδιωτικό τομέα να αναπτυχθεί υγιώς και στη συνέχεια οργανωμένα, να «πουλήσει» αυτές τις ομορφιές του ως οργανωμένο πακέτο με σχέδιο, στην ντόπια και διεθνή τουριστική αγορά...».

«... Αν σχηματίσουμε το τρίγωνο με κορυφές το Κάστρο, τη Χάρμαινα και το Μαρκίδειο σχολείο, τότε ουσιαστικά έχουμε συμπεριλάβει στο εμβαδόν του, το σύνολο της Παλιάς Αμφιθεατρικής Πόλης της Αμφίσσης.

Εντός των πλευρών του τριγώνου αυτού συμπεριλαμβάνονται σχεδόν όλα τα αξιοθέατα της Πόλης.

Όταν λοιπόν η Πόλη είναι έτοιμη να παρουσιάσει τα αξιοθέατά της στους επισκέπτες της, όταν δηλαδή αυτά έχουν επισκευαστεί και αναδειχθεί, τότε το κομμάτι της Πόλης εντός του τριγώνου μπορεί να λειτουργήσει σαν ένα μεγάλο τουριστικό πάρκο ως εξής: οι ομάδες των επισκεπτών ή μεμονωμένοι επισκέπτες, μπορούν να ξεκινούν την περιήγησή τους από το Κάστρο με τη θαυμάσια θέα του ελαιώνα, τον παραδοσιακό οικισμό των ταμπάκηδων στη Χάρμαινα και το Βυζαντινό Ναό του Σωτήρα (11^{ος} αιώνας) και με τα πόδια ακολουθώντας συγκεκριμένες διαδρομές (υπάρχουν περισσότερες από μία) να κατεβαίνουν μέσα από τα πλακόστρωτα της παλιάς Πόλης μέχρι το κέντρο όπου θα μπορούν να επισκεφτούν τα μουσεία της, τις αρχαιότητές της, το Μητροπολιτικό Ναό με τις αγιογραφίες του Σπύρου Παπαλουκά, καταλήγοντας στην αγορά του Ιστορικού Κέντρου της, όπου μπορούν, αφού ξεκουραστούν στα καφέ της, να εστιάζονται και να επιβιβάζονται στα λεωφορεία που θα τους περιμένουν εκεί...».

Σχεδόν όλα όσα αναφέραμε στην αρχή της εισήγησής μας, με συστηματική δουλειά, με την εκπόνηση των κατάλληλων μελετών, με την ωρίμανσή των αντίστοιχων έργων μέσα από τις επιταγές της κείμενης νομοθεσίας, και φυσικά με την χρηματοδότηση των έργων από τα κοινοτικά πλαίσια στήριξης, καταφέραμε και τα ανατάξαμε, τα κάναμε παρουσιάσιμα στους επισκέπτες της Πόλης μας. Κάποια από αυτά, όπως το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και εσχάτως η Χάρμαινα, λειτουργούν υποδειγματικά στα πλαίσια του παραπάνω σχεδιασμού.

Στο Κάστρο όμως, παρόλο που αποτελεί εμβληματικό σημείο της Αμφίσσης και κορωνίδα της προσπάθειας, ήταν το μόνο σημείο που δεν καταφέραμε μέχρι σήμερα να κάνουμε καμιά σημαντική παρέμβαση. Οι λόγοι είναι πολλοί, οι σημαντικότεροι των οποίων έχουν σχέση με το μέγεθος του μνημείου.

Κυρίες και κύριοι Σύεδροι, αγαπητοί φίλοι,

Το 2000 ένα άλλο συνέδριο, αυτό για τον Σπύρο Παπαλουκά, έγινε αφετηρία για να ανοίξει και να προχωρήσει το μεγάλο θέμα των ανθιβόλων του Ζωγράφου, της ίδρυσης και λειτουργίας της Δημοτικής Πινακοθήκης «Σπύρος Παπαλουκάς» και της εκπόνησης και της έγκρισης της μελέτης συντήρησης και ανάδειξης των αγιογραφιών του στο Μητροπολιτικό Ναό. Ελπίζουμε και ευχόμαστε αυτό το συνέδριο να έχει ανάλογα και καλύτερα αποτελέσματα για το Κάστρο μας. Ας γίνει αυτό το συνέδριο η απαρχή της ενασχόλησης όλων μας με το θρυλικό Κάστρο της Ωριάς. Το Κάστρο των Σαλώνων...

Νικόλαος Φουσέκης, Δήμαρχος Δελφών

EX UMBRA IN SOLEM
ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου

Αξιότιμοι Σύεδροι,

Εκ μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής με την ιδιότητα της Αναπληρώτριας Προϊσταμένης της 24^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σας καλωσορίζω και από την πλευρά μου στην Εναρκτήρια Συνεδρία του Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο «Το Κάστρο της Αμφισσας. Ιστορική διαδρομή – Δυνατότητες και προοπτική ανάδειξης», το οποίο έχουμε τη χαρά να συνδιοργανώνουμε με τον Δήμο Δελφών και την Ι' ΕΠΚΑ.

Όταν για πρώτη φορά πριν πολλά χρόνια επισκέφτηκα το Κάστρο, αμέσως γοητεύτηκα από την άγρια ομορφιά του και την απόκοσμη επιβλητικότητά του -δεν ήμουν άλλωστε η μόνη, πρώτος ο γνωστός ιστορικός William Miller το καταγράφει ως την «ωραιότερη φράγκικη ανάμνηση των μέσων χρόνων». Συγχρόνως όμως καταλήφθηκα από δέος στην σκέψη και μόνο του μεγέθους του εγχειρήματος για την ολοκληρωμένη επιστημονική του προσέγγιση και διαχείριση με στόχο την προστασία και ανάδειξή του. Δεν μπορούσα τότε να φανταστώ ότι μια μέρα θα βρισκόμουν η ίδια σε αυτή τη θέση.

Είναι αλήθεια ότι το Κάστρο δεν αποτέλεσε μέχρι σήμερα αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης από ειδικούς επιστήμονες και δεν έτυχε από την πλευρά της πολιτείας της δέουσας μέριμνας και προσοχής. Στο κατώφλι της νέας Προγραμματικής Περιόδου, αυτή η παραδοχή, σε συνδυασμό με το κοινό και συντονισμένο ενδιαφέρον των συναρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων και του Δήμου Δελφών, οδήγησε, ως πρώτο βήμα για την αντιμετώπιση των πολλαπλών προβλημάτων του, στην ιδέα της διοργάνωσης ενός Συνεδρίου με τους παρακάτω στόχους:

α) να φωτιστεί η διαδρομή και ο ρόλος του εμβληματικού μνημείου της πόλης από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή σε σύνδεση με τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Αμφισσα και στην ευρύτερη περιοχή,

β) να εντοπιστούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα το μνημείο,

γ) να προβληθεί η αναγκαιότητα αλλά και να διερευνηθεί η δυνατότητα αποκατάστασης και ανάδειξης του Κάστρου ως ενός μνημείου μείζονος σημασίας, όπως έχει συμβεί και σε ανάλογες περιπτώσεις, δεδομένου ότι συγκεντρώνει εξαιρετικά χαρακτηριστικά και έχει διαδραματίσει εξέχοντα ρόλο στην ελληνική ιστορία,

δ) να συντονιστούν και να ενταθούν οι προσπάθειες εξεύρεσης των πόρων που απαιτούνται για την εκπόνηση της σειράς των απαραίτητων μελετών με τελικό στόχο την αποκατάσταση του μνημείου και

ε) να καταγραφούν με πληρότητα οι άμεσες παρεμβάσεις διαχειριστικού τύπου που μπορούν να αναβαθμίσουν το Κάστρο, έως ότου επιτευχθεί η πλήρης

αποκατάστασή του.

Για την εκπλήρωση των στόχων αυτών κλήθηκε μια πλειάδα εξειδικευμένων επιστημόνων από τις συναρμόδιες Υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Α., από Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του Εξωτερικού, καθώς και αξιόλογοι τοπικοί μελετητές από όλο το φάσμα της έρευνας (αρχαιολόγοι, ιστορικοί, φιλόλογοι, αρχιτέκτονες, τοπογράφοι, γεωλόγοι, φυσικοί και οικονομολόγοι) προκειμένου να καταθέσουν τις γνώσεις και τις προτάσεις τους, ως αφετηρία διαλόγου για την περαιτέρω προώθηση του ζητήματος.

Το πρόγραμμα του Συνεδρίου διαρθρώνεται σε τρεις θεματικές ενότητες, οι οποίες αντιστοιχούν σε ανάλογες συνεδρίες: Η πρωινή συνεδρία του Σαββάτου είναι αφιερωμένη στην παρουσίαση των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων για το Κάστρο, η απογευματινή συνεδρία στην διατύπωση προτάσεων έρευνας, αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου και η συνεδρία της Κυριακής στην τουριστική προβολή, τις καλές πρακτικές ανάδειξης άλλων μεσαιωνικών οχυρώσεων και τις δυνατότητες χρηματοδότησης για την υλοποίηση του έργου. Οι εργασίες του θα κλείσουν με μια συζήτηση στρογγυλής τράπεζας και την κωδικοποιημένη παρουσίαση των συμπερασμάτων του.

Στο πλαίσιο του Συνεδρίου έχουν επίσης προγραμματιστεί δύο παράλληλες εκδηλώσεις με την λήξη των απογευματινών συνεδριών της Παρασκευής και του Σαββάτου: η Φωτογραφική και Εικαστική Έκθεση με τίτλο «Το Κάστρο των Σαλώνων στο χθες και στο σήμερα» και η ανάγνωση αποσπασμάτων από το θεατρικό δράμα του Σπυρίδωνος Λάμπρου «Ο τελευταίος Κόμης των Σαλώνων», το οποίο πραγματεύεται την άδοξη πτώση της δυναστείας των Καταλανών το 1394 με αφορμή το Χρονικό του Γαλαξειδίου.

Η παρουσία σας σε αυτή την αίθουσα, η οποία μας τιμά ιδιαίτερα, αποδεικνύει το ενδιαφέρον σας για την τύχη του σημαντικότερου μετά τους Δελφούς υπερτοπικής σημασίας μνημείου της Φωκίδας, στο οποίο αποτυπώνεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο η ιστορία της περιοχής από την αρχαιότητα μέχρι την σύγχρονη εποχή. Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες για την ανταπόκρισή σας στην πρόσκλησή μας και την ελπίδα ότι θα παραμείνετε μέχρι το τέλος συνοδοιπόροι και αρωγοί στην μακρόχρονη και επίπονη προσπάθεια που μόλις τώρα ξεκινάει, για να περάσει το Κάστρο από τη σκιά στο φως, *ex umbra in solem*, να αναδειχθεί η αρχαιολογική και ιστορική του αξία και να επιτελέσει επάξια τον ρόλο του ως ενός σύγχρονου τύπου πολιτισμικής επικοινωνίας.

Θα περάσω τώρα σε μια εισαγωγική παρουσίαση του μνημείου που θα μονοπωλήσει το ενδιαφέρον μας τις επόμενες ημέρες και του ιστορικού των ενεργειών οι οποίες προηγήθηκαν και οδήγησαν στη σημερινή διοργάνωση. Η εισήγηση αυτή, επικαιροποιημένη με τα πρόσφατα στοιχεία, η οποία έχει ήδη παρουσιαστεί από την ομιλούσα σε ανάλογες διοργανώσεις*, εντάσσεται στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών της 24^{ης} ΕΒΑ για την προβολή του Κάστρου και την διατήρηση των ζητημάτων που το αφορούν στην επικαιρότητα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται επίσης η έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου και η πρόσφατη τοποθέτηση δίγλωσσης ενημερωτικής πινακίδας στο χώρο.

* Το Κάστρο της Αμφίσσας και η προοπτική ανάδειξής του, *Τόποι, ταυτότητες, φυσική και πολιτιστική κληρονομιά: Κρίσιμα θέματα στρατηγικού σχεδιασμού*. Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς «Κρίσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες στην ιστορία». Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 28-30/09/2012.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Η Άμφισσα, σημερινή πρωτεύουσα της Περιφερειακής Ενότητας Φωκίδας, κτισμένη πάνω στα ερείπια της αρχαίας ομώνυμης πόλης των Οζολών ή Εσπερίων Λοκρών¹, γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη στην αρχαιότητα λόγω της στρατηγικής της θέσης πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα, ο οποίος συνέδεε από την μυκηναϊκή εποχή τον Κορινθιακό με τον Μαλιακό κόλπο². Καταλαμβάνει το βόρειο άκρο του Ελαιώνα, ο οποίος ταυτίζεται με το αρχαίο Κρισσαίο πεδίο και εκτείνεται στους νότιους και ανατολικούς πρόποδες του υψώματος της Γκιώνας Έλατος. Στα ανατολικά της βρίσκεται ο Παρνασσός.

Το όνομά της προέρχεται κατά τη μυθολογία από τη νύμφη Άμφισσα, κόρη του βασιλιά Μάκαρος, γιου του Αιόλου³. Κατά τον Αριστοτέλη, «*Άμφισσα ωνομάσθη δια το όρεσιν περιέχεσθαι*», ερμηνεία η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί σωστή γιατί η πόλη περιβάλλεται από πλήθος βουνών και λόφων. Μεταξύ των αρχαίων συγγραφέων που κάνουν μνεία του ονόματός της, συγκαταλέγονται ο Ηρόδοτος, ο Στράβων και ο Πausανίας, ο οποίος την ονομάζει «*μεγίστη και ονομαστοτάτη πόλη των Λοκρών*» και σημειώνει ναό της Αθηνάς στην ακρόπολη⁴.

Το αμυντικό σύστημα της Άμφισσας στηριζόταν στην οχυρωμένη ακρόπολη και το τείχος της κάτω πόλης⁵. Η ακρόπολη αποτελούσε το κέντρο της άμυνας και προοριζόταν για την επιτήρηση του Κρισσαίου πεδίου και της χερσαίας οδού που συνδέει την Πελοπόννησο με την Θεσσαλία. Βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της πόλης (εικ. 1), στην κορυφή του βραχώδους υψώματος Έλατος με κλίση από ΒΑ προς ΝΔ. Στην ανατολική του πλευρά ο λόφος είναι απότομος ενώ γίνεται πιο ομαλός προς τα ΝΑ και ΝΔ.

Οι μεγάλες επιχώσεις στο χώρο τον οποίο καταλαμβάνει η σημερινή πόλη, δεν έχουν επιτρέψει να φωτισθεί επαρκώς η προϊστορία της. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα⁶, η θέση κατοικήθηκε στους γεωμετρικούς χρόνους και αναπτύχθηκε οικιστικά στους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους, στους οποίους ανάγονται τα τμήματα του οχυρωματικού της περιβόλου κατά το πολυγωνικό και το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα. Η πόλη και τα τείχη της ισοπεδώθηκαν από τον Φίλιππο τον Β' το 338 π.Χ., στη διάρκεια του Δ' Ιερού πολέμου και ανοικοδομήθηκαν τον 3^ο αι. π.Χ., όταν η Άμφισσα έγινε μέλος της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Το 279 π.Χ. έλαβε μέρος στην απόκρουση των Γαλατών και το 190 π.Χ. πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς από τους Ρωμαίους.

Ιδιαίτερη ακμή γνώρισε η πόλη κατά τον 1^ο αι. π.Χ. και τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, μέχρι τον 4^ο αιώνα, εποχή στην οποία χρονολογούνται πολλά από τα ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν με αφορμή την διεξαγωγή

¹ Lerat 2008. Lerat 2009.

² Kase 1991, 21 κ.ε. Bon 1937, 164.

³ Για την ιστορία της πόλης βλ. Μελισσάρης 1924. Bon 1937, 164-167. Κραββαρτόγιαννος 1997, 12-15.

⁴ Lerat 2009, 59-60, 268-269.

⁵ Lerat 2008, 266. Τσαρούχα 2014 (στην παρούσα έκδοση).

⁶ Lerat 2009, 271-272. Κραββαρτόγιαννος 1997, 99-105. Κουραχάνης 1992, 98-115. Τσαρούχα 2014 (στην παρούσα έκδοση).

σωστικών ανασκαφών για την ανέγερση νέων οικοδομών σε διάφορα σημεία του πολεοδομικού ιστού της⁷.

Οι πληροφορίες για την ιστορία της πόλης στους βυζαντινούς χρόνους προέρχονται κυρίως από το Χρονικό του Γαλαξειδίου⁸. Την εποχή του Ιουστινιανού τα τείχη της, όπως και άλλων θέσεων της Στερεάς Ελλάδας, σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο επιδιορθώθηκαν για την απόκρουση βαρβαρικών επιδρομών.

Στις αρχές του Μεσαίωνα καταλαμβάνεται διαδοχικά από τους Βούλγαρους και τους Σλάβους, και στις αρχές του 13ου αι. από τους Φράγκους, οι οποίοι ίδρυσαν εκεί τη Βαρωνία των Σαλώνων⁹ (La Sole ή La Sola στην αραγωνική διάλεκτο, σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως). Συγκεκριμένα, όταν ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, κατέλαβε την κεντρική Ελλάδα, παραχώρησε τη Φωκίδα στον ιππότη από την Πικαρδία, Thomas d' Autremencourt, ο οποίος επισκεύασε την αρχαία ακρόπολη και έκτισε εκεί το κάστρο του.

Το 1310 τα Σάλωνα περνούν στην κυριαρχία των Καταλανών, στην οποία παραμένουν για περισσότερα από 80 χρόνια.

Το 1410 η πόλη περιέρχεται στα χέρια των Οθωμανών, μέχρι το 1821 οπότε καταλαμβάνεται προσωρινά από τους Έλληνες, ενώ το 1829 παραδίδεται οριστικά στον Δημήτριο Υψηλάντη και ανακτά το αρχαίο της όνομα. Το κάστρο χρησιμοποιήθηκε για πολεμικούς σκοπούς και στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

Τα ερείπια του κάστρου της Άμφισσας είναι σύνθετης μορφής (εικ. 2) και χρήζουν περαιτέρω ερμηνείας, ταύτισης και χρονολόγησης. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι η μελέτη των οικοδομικών φάσεων και η αρχαιολογική έρευνα στο εσωτερικό του. Οι βιβλιογραφικές αναφορές περιορίζονται κυρίως στις προσεγγίσεις μελετητών των μέσων του 19^{ου} και του α' μισού του προηγούμενου αιώνα¹⁰.

Η σημερινή μορφή του κάστρου είναι αποτέλεσμα διαδοχικών οικοδομικών φάσεων, που ξεκινούν από την κλασική αρχαιότητα και εκτείνονται μέχρι και την τουρκοκρατία. Αποτελείται από δύο οχυρούς περιβόλους¹¹, από τους οποίους ο πρώτος και ευρύτερος, ακανόνιστης, σχεδόν τριγωνικής κάτοψης, σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί τη φυσική μορφολογία του εδάφους και βρίσκεται στα ΝΑ, ενώ ο δεύτερος, ο οποίος περιβάλλει το ψηλότερο επίπεδο του λόφου, στα ΒΔ (εικ. 3). Η περίμετρος των τειχών είναι 650 μ. και η επιφάνεια της περικλειόμενης έκτασης 15 στρέμματα περίπου. Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση λόγω της συνεχούς χρήσης και των διαδοχικών επισκευών, και αποτελεί το σημαντικότερο μνημείο της περιοχής και τον αμεσότερο μάρτυρα της ιστορίας της πόλης. Διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα βρίσκονται σε μια ευρύτερη περίμετρο στα Β και Α των δύο περιβόλων.

⁷ Θέμελης 1977, 242-256.

⁸ Σάθας 1865.

⁹ Ρουβιό υ Λιούκ 1991 (1912), 75 κ.ε.

¹⁰ Bouchon 1843, 256 κ.ε. Ρουβιό υ Λιούκ 1991 (1912), 73 κ.ε. Bon 1937, 164-186. Η τελευταία συνοδεύεται από σχέδιο του H. Ducoux και αποτελεί την πληρέστερη μέχρι σήμερα μελέτη του κάστρου.

¹¹ Bon 1937, 168.

Ευδιάκριτοι σε όλη την περίμετρο του οχυρωματικού περιβόλου είναι οι τρεις διαφορετικοί τρόποι δόμησης: τα αρχαία τμήματα είναι κατασκευασμένα από λαξευτές λιθοπλίνθους καλής αρμογής χωρίς συνδετικό υλικό (**εικ. 4**) και τα μεσαιωνικά, είτε από αρχαίο επαναχρησιμοποιημένο οικοδομικό υλικό με χρήση κονιάματος αναμεμιγμένου με μικρές πέτρες και κομμάτια κεραμίδων είτε από μικρές πέτρες και κομμάτια κεραμίδων συνδεδεμένων με κονίαμα.

Από την αρχαία οχύρωση¹² διατηρούνται σε μεγάλο ύψος τμήματα κατά το πολυγωνικό, ισόδομο ορθογώνιο και τραπεζιόσχημο σύστημα στη βάση της βορειοδυτικής και της νοτιοανατολικής πλευράς, τα οποία μαρτυρούν ότι η αρχική κάτοψη της ακρόπολης στα σημεία αυτά ταυτιζόταν με αυτή που σώζεται σήμερα¹³, μετά τις επεμβάσεις των ξένων κατακτητών του Μεσαίωνα και της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Η ανατολική και η νότια πλευρά ανήκουν επί το πλείστον στη μεσαιωνική φάση και εκμεταλλεύονται τη φυσική άμυνα που προσφέρουν οι κατακόρυφοι εδώ βράχοι του υψώματος (**εικ. 5**).

Ο πρώτος περίβολος

Προεγγίζοντας το κάστρο από την αμαξιτή οδό στα δυτικά φθάνει κανείς στη νοτιοδυτική μύτη του περιβόλου του κάτω πλατώματος. Από εκεί, διανύοντας μια απόσταση 60 περίπου μ. κατά μήκος του νοτιοδυτικού τμήματος του τείχους (**εικ. 6**), το οποίο λόγω της ομαλότητας του εδάφους ήταν ιδιαίτερα ευπρόσβλητο και ενισχύεται από ένα μεγάλο πύργο, εισέρχεται στο χώρο από μια πύλη¹⁴. Η κατάσταση διατήρησης της πύλης αυτής χωρίς την πραγματοποίηση ανασκαφικής έρευνας δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό του τρόπου διαμόρφωσής της. Ο χώρος του κάστρου είναι επίσης προσβάσιμος από την πόλη από τα ανατολικά από ένα ανηφορικό μονοπάτι που καταλήγει σε κλίμακα.

Το εσωτερικό του κάστρου είναι σήμερα πευκόφυτο και στο κάτω πλάτωμα σώζει ελάχιστα κτίσματα. Για τη διευκόλυνση της περιγραφής του πρώτου περιβόλου μπορούμε να τον διαιρέσουμε σε τρία τμήματα¹⁵:

Το βόρειο τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, είναι ευθύγραμμο και διαθέτει μεσαιωνική τοιχοποιία (**εικ. 7**). Καταλήγει στα ΝΔ σε προμαχώνα, η πρόσβαση στον οποίο πραγματοποιείται από μια λιθόστρωτη ράμπα, μεταγενέστερη κατά πάσα πιθανότητα προσθήκη σύμφωνα με ορισμένους μελετητές.

Το νότιο τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς του τείχους αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος του αρχαία κατασκευή σωζόμενη σε ύψος 7-9 δόμων, πάνω στην οποία εδράστηκαν μεσαιωνικά κτίσματα, σήμερα ερειπωμένα. Η νοτιοδυτική γωνία του κάστρου καταλήγει σε προμαχώνα κατασκευασμένο από πολυγωνικούς λίθους σε δεύτερη χρήση (**εικ. 8**). Πάνω στον προμαχώνα κατασκευάστηκαν πολυβολεία στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στη βορειοδυτική πλευρά, κοντά στην πύλη και επάνω σε στιβαρή ορθογώνια προεξοχή του αρχαίου τείχους, σώζεται η ιδιαίτερα υψηλή πρόσοψη μεσαιωνικού κτίσματος, που ακολουθεί την αρχαία υποδομή του. Πρόκειται για κατακόρυφο,

¹² Bon 1937, 173 κ.ε. Lerat 2008 (1952), 266 κ.ε.

¹³ Lerat 2008, 269. Η αρχαία πορεία του τείχους διέφερε από την μεσαιωνική.

¹⁴ Bon 1937, 170.

¹⁵ Bon 1937, 171.

αδιάρθρωτο τοίχο στον οποίο διανοίγονται τέσσερα παράθυρα, σε δύο επάλληλα επίπεδα. Το εν λόγω κτίσμα αναφέρεται από ορισμένους μελετητές ως φραγκική εκκλησία¹⁶ (εικ. 9).

Στο νότιο τμήμα του περιβόλου, εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, το ύψος του τείχους σπάνια υπερβαίνει το φυσικό έδαφος. Σε ορισμένα σημεία φθάνει στα 10 μ. λειτουργώντας ως τοίχος αντιστήριξης. Κατά τόπους έχει υποστεί σοβαρές καταστροφές από σεισμούς¹⁷. Ακολουθεί κατεύθυνση προς τα Α, όπου καταλήγει σε προμαχώνα και από εκεί στρέφεται προς τα ΒΔ και μετά πάλι προς τα Α και σχηματίζει εκ νέου γωνία, όπου διαμορφώνεται ένας ακόμη προμαχώνας, για να συναντήσει λίγο βορειότερα τη νότια πλευρά του δεύτερου περιβόλου.

Ο δεύτερος περίβολος

Ο δεύτερος περίβολος, μήκους 115 μ. και πλάτους έως 40 μ., διαθέτει ισχυρούς τοίχους στα ΒΔ και ΝΑ ενώ στις άλλες πλευρές ασθενέστεροι τοίχοι εδράζονται στον απότομο βράχο¹⁸. Στη νοτιοανατολική πλευρά του (εικ. 10) παρατηρείται ευρύτατη χρήση αρχαίου υλικού, με χαρακτηριστικές οριζόντιες πλίνθους στους κατακόρυφους αρμούς –ένα είδος τοιχοποιίας κοινό στον 13^ο αι. Η είσοδος στο χώρο αυτό (ακροπύργιο) γίνεται από μία χαμηλή πυλίδα, ενώ μια δεύτερη, αποκαλούμενη “μυστική δίοδος”, βρίσκεται στα Δ.

Στο εσωτερικό του, το οποίο ταυτίζεται κατά τις τοπικές παραδόσεις με το παλάτι των κομήτων των Σαλώνων¹⁹, σώζονται ερείπια διαφόρων κτισμάτων, με επιβλητικότερο έναν κυκλικό πύργο (εικ. 11), που χρησίμευε πιθανώς για την παρατήρηση. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα και στη βάση του ενισχύεται με ογκώδη αντηρίδα.

Ένας ακόμη ημικυκλικός πύργος²⁰ βρίσκεται σφηνωμένος ανάμεσα σε δύο ισχυρά τμήματα τοίχων που αποτελούν την βορειοδυτική πλευρά του ακροπυργίου και είναι κατασκευασμένοι από επαναχρησιμοποιημένο αρχαίο υλικό.

ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΘΕΣΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Το κάστρο, “ως προέχον βυζαντινό μνημείο”, και η πόλη της Άμφισσας, προστατεύονται από τις διατάξεις του Αρχαιολογικού Νόμου²¹. Σήμερα ο λόφος περιβάλλεται από ΒΑ, Α και ΝΑ από το σύγχρονο οικισμό (εικ. 12).

Το βορειοδυτικό και δυτικό τμήμα του “βλέπουν” σε αδόμητη έκταση που καλύπτεται με ελαιώνες και εν μέρει με θαμνώδη βλάστηση. Η πλευρά αυτή, στην οποία βρίσκεται το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του κάστρου, θα πρέπει να εξαιρεθεί από οικιστικές και άλλες δραστηριότητες προκειμένου να εξασφαλιστεί η ελεύθερη θέαση του σημαντικότερου τμήματός του και η διατήρησή του ανέπαφη από οποιανδήποτε οπτική βλάβη και όχληση. Αυτό άλλωστε προβλέπει η αναθεώρηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, στο οποίο, η εν λόγω περιοχή,

¹⁶ Ρουβιό υ Λιούκ 1991 (1912), 76.

¹⁷ Εφημ. *Παλληγενεσία*, αρ. φύλλου 1973, 21 Ιουλίου 1870. Ρουβιό υ Λουκ 1991 (1912), 82.

¹⁸ Bon 1937, 177 κ.ε.

¹⁹ Ρουβιό υ Λιούκ 1991 (1912), 82.

²⁰ Ρουβιό υ Λιούκ 1991 (1912), 80. Bon 1937, 179.

²¹ Β.Δ. 25-2-1922 (ΦΕΚ 28/Α/26-2-1922) και Υ.Α. ΑΡΧ/Α1/Φ10/12135/531/13-4-1987 (ΦΕΚ 262/Β/21-5-1987).

χαρακτηρίζεται ως αρχαιολογικός χώρος και ζώνη αστικού πρασίνου. Για την διαχείριση του χώρου από την άποψη του νόμου 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», ήδη έχουν κατατεθεί οι απόψεις των συναρμόδιων Εφορειών στον ΥΠΠΟΑ και η διαδικασία της αναριοθέτησης του χώρου βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Με εξαίρεση τις παραπάνω θεσμικές και χωρικές ρυθμίσεις, στο κάστρο της Άμφισσας, παρά την ιδιαίτερη σημασία του -εκτός από μικρής κλίμακας προστατευτικού κυρίως χαρακτήρα παρεμβάσεις και αποψιλώσεις- δεν έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα κανενός είδους στερεωτικές ή αναστηλωτικές εργασίες. Εντούτοις, τα προβλήματα είναι πολλά και σοβαρά και χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης.

Μετά την διαπίστωση του κινδύνου κατάρρευσης τμημάτων του σε κατοικημένη περιοχή και μετά από σχετικές ενέργειες των Περιφερειακών Υπηρεσιών, δόθηκαν το 2006 από τις αρμόδιες Κεντρικές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟ οι ανάλογες κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα, κρίθηκε αναγκαία η σύνταξη μελετών στερέωσης του βραχώδους πρσανούς και στερέωσης – αναστήλωσης των τειχών, και στη συνέχεια η υλοποίησής τους.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ - ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η αγαστή συνεργασία των δύο συναρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων με τον Δήμο Δελφών και οι πρωτοβουλίες τις οποίες ο ίδιος ανέλαβε ακολουθώντας τις κατευθύνσεις τους και τις προτάσεις της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, οδήγησαν στην υποβολή τον Νοέμβριο του 2012 μιας πρότασης Ερευνητικού Προγράμματος με τίτλο «*Ολοκληρωμένη Έρευνα Τεκμηρίωσης και Πρόταση Αποκατάστασης - Ανάδειξης του Κάστρου Άμφισσας*» από το Εργαστήριο Φωτογραμμετρίας της Σχολής Αγρονόμων και Τοπογράφων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου με επιστημονικά υπεύθυνο τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Χαράλαμπο Ιωαννίδη. Πρόκειται για ένα σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της επίλυσης των προβλημάτων τα οποία αντιμετωπίζει το μνημείο, εφόσον αναλύονται διεξοδικά, εξειδικεύονται, επιμερίζονται και κοστολογούνται οι προτεινόμενες εργασίες. Συγχρόνως όμως, μέσα από αυτή την πρώτη προσέγγιση, αναδείχθηκε η πολυπλοκότητα του ζητήματος της εκπόνησης των μελετών και το απαγορευτικό για την χρηματοδότησή τους κόστος στο πλαίσιο των ετήσιων προϋπολογισμών των εμπλεκόμενων φορέων. Οι δύο παραπάνω διαπιστώσεις οδήγησαν στην διοργάνωση του παρόντος συνεδρίου για την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας και την ενεργοποίηση όλων των δυνάμεων που μπορούν να συμβάλουν στην εκπλήρωση των όρων για την διάσωση του μνημείου.

Φθάνοντας στο τέρμα αυτής της διαδρομής με την υλοποίηση σημαντικών έργων αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων της μείζονος σημασίας, η Άμφισσα, η οποία ευτυχώς μέχρι σήμερα έχει διατηρήσει αρκετά από τα παραδοσιακά της στοιχεία, χάρη στην περιορισμένη αστικοποίηση και στην φροντίδα των κατοίκων της, θα αποκτήσει τη θέση που της αρμόζει στην πολιτιστική διαδρομή της ευρύτερης

περιοχής των Δελφών, οι οποίοι μπορούν και θα πρέπει να λειτουργήσουν ως δεξαμενή επισκεπτών για τα μνημεία και τα μουσεία της.

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου
Προϊσταμένη ΙΔ' ΕΠΚΑ
& Αναπλ. Προϊσταμένη 24^{ης} ΕΒΑ
manipapak@gmail.com

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bon A. 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 61, 164-186.
- Buchon J.A 1843. *La Grèce Continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris, 256-257.
- Θέμελης Π. 1977. Ψηφιδωτά της Άμφισσας. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 2, 1977, 242-256.
- Kase E.W. 1991. The Isthmus Corridor Road System from the valley of the Spercheios to Kirrha on the Krisaian Gulf στο Kase, E.W., Szemler, G.J., Wilkie, N.C., Wallace, P.W. (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route, Explorations of the Phokis - Doris Expedition I*, Dubuque, Iowa, 21 κ.ε.
- Κουραχάνης Π. 1992. Η αρχαία Άμφισσα στο φως της αρχαιολογικής έρευνας, *Φωκικά Χρονικά Δ'* (1992), 98-115.
- Κραββαρτόγιανος Δ. 1997. *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης. Συμπληρώματα*, Άμφισσα.
- Lerat L. 2008 . *Οι Εσπέριοι Λοκροί, I, Τοπογραφία και Ερείπια*, (μτφρ. Καραμπέτσου Β. - Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα.
- Lerat L. 2009. *Οι Εσπέριοι Λοκροί, II, Ιστορία, Θεσμοί, Προσωπογραφία*, (μτφρ. Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα.
- Μελισσάρη Θ. 1924. *Η ιστορία της Αμφίσσης και των πέριξ*, Εν Αμφίσση.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. 2013. *Κάστρο Άμφισσας*, 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Λαμία (Εντυπο).
- Ρουβιό υ Λιούκ Α. 1991 (1912). *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Μαυράκη Γ.Ν.), Αθήνα, 73-96.
- Σάθας Κ.Ν. 1865. *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου*, Εν Αθήναις.
- Τσαρούχα Α. 2014. *Η αρχαία Άμφισσα και η οχύρωσή της* (στην παρούσα έκδοση).

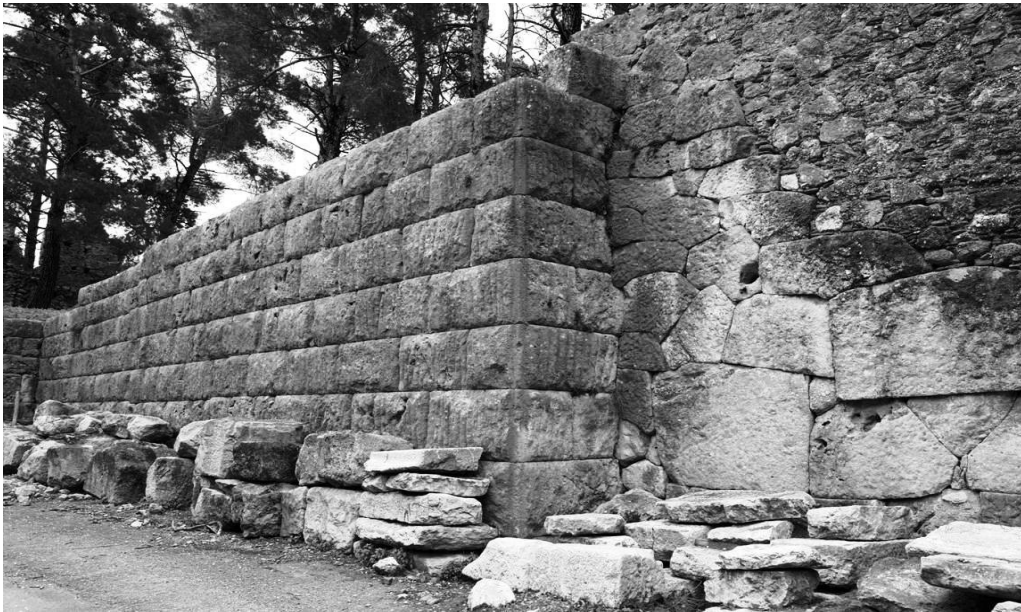
Εικ. 1. Το κάστρο της Άμφισσας. Λήψη από Ν.

Εικ. 2. Το κάστρο Άμφισσας. Λήψη από ΝΔ (1909, αρχείο DAI ATHEN).

Εικ. 3. Το κάστρο της Άμφισσας (BCH 1937, πίν. XX).

Εικ. 4. Το δυτικό σκέλος του πρώτου περιβόλου κατά το πολυγωνικό και ισόδομο ορθογώνιο σύστημα.

Εικ. 5. Η βορειοανατολική πλευρά του δεύτερου περιβόλου («το πήδημα της βασιλοπούλας»).

Εικ. 6. Η αμαξιτή οδός πρόσβασης στα Δ, η οποία βαίνει κατά μήκος του νοτιοδυτικού τμήματος του τείχους και οδηγεί στην πύλη.

Εικ. 7. Το βόρειο τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς του πρώτου περιβόλου και η απαρχή της ράμπας ανόδου στον προμαχώνα.

Εικ. 8. Ο προμαχώνας της νοτιοδυτικής γωνίας του πρώτου περιβόλου κατασκευασμένος από πολυγωνικούς λίθους σε δεύτερη χρήση.

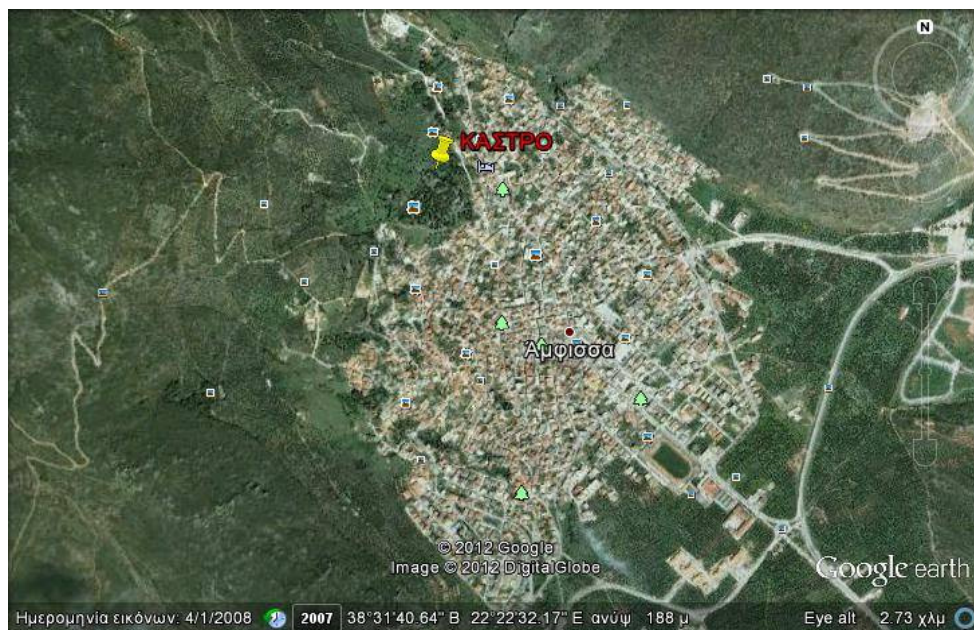
Εικ. 9. Το μεσαιωνικό κτίσμα στο νότιο τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς του πρώτου περιβόλου, γνωστό ως «φράγκικη εκκλησία».

Εικ. 10. Ο νότιοανατολικός τοίχος και πύλη του δεύτερου περιβόλου.

Εικ. 11. Ο κυκλικός πύργος στον δεύτερο περίβολο.

Εικ. 12. Δορυφορικός χάρτης Άμφισσας.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ: ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ¹

Αθανασία Ψάλη

Το Κάστρο της Άμφισσας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο δυτικός προμαχώνας του δελφικού τοπίου, μίας έκτασης που ξεπερνά τα 300.000 στρέμματα και συμπίπτει σχεδόν με την *ιερή χώρα* του Απόλλωνα, γη την οποία διαχειριζόταν κατά την αρχαιότητα το ιερατείο του μαντείου των Δελφών. Μεγάλο τμήμα του δελφικού τοπίου καταλαμβάνεται από τον Παραδοσιακό Ελαιώνα που σχηματίστηκε σταδιακά από τους μεσαιωνικούς χρόνους έως και τη σύγχρονη εποχή. Επίσης, ένας μεγάλος αριθμός αρχαιολογικών χώρων ή θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος περιλαμβάνονται στην περιοχή αυτή, όπως η προϊστορική Κίρρα, οι μυκηναϊκές οχυρώσεις και τα νεκροταφεία του Χρισσού, ο Γλας, η Παναγιά του Σερνικακίου, το Μούλκι, όπου προσφάτως εντοπίζεται ο αρχαίος Ιππόδρομος των Δελφών από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κο Πάνο Βαλαβάνη, το αρχαίο μονοπάτι που συνέδεε το Κωρύκειο άντρο με την Κίρρα, το Αλαφόκαστρο κ.ά.

Παράλληλα, σπουδαία αρχαιολογικά ευρήματα έχουν προκύψει κατά τον τελευταίο χρόνο από την εκτέλεση του έργου «Άρδευση παραδοσιακού Ελαιώνα Δελφών-Άμφισσας» τα οποία φωτίζουν άγνωστες έως σήμερα πτυχές της αρχαιολογίας του Κρυσσαίου πεδίου. Από το 2012 έως σήμερα έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες σε 106 θέσεις, οι οποίες ανήκουν κυρίως στους προϊστορικούς, τους ρωμαϊκούς και τους μεσαιωνικούς χρόνους, μείζονος αξίας συμβολή στην κατανόηση της αρχαίας τοπογραφίας και της ιστορικής εξέλιξης της περιοχής. Οι περιοχές στις οποίες έχουν εντοπιστεί νέα ευρήματα είναι η θέση «Αμπλιανός» της Άμφισσας, η Κίρρα, η Καμάρα του Χρισσού και οι θέσεις Μούλκι και Γλας της Ιτέας. Είναι βέβαιο ότι οι εγκαταστάσεις είχαν αγροτικό χαρακτήρα και σχετίζονταν κυρίως με την εκμετάλλευση των καρπών της γης, της ελιάς και της αμπέλου. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας και η ενδεδειγμένη μελέτη των ευρημάτων που έως σήμερα έχουν προκύψει, είναι βέβαιο ότι θα προσφέρουν νέα σημαντικά στοιχεία και θα λύσουν προβλήματα της έρευνας σχετικά με το περιβάλλον μαντείο και την ευρύτερη περιοχή.

Σημαντικότερο εύρημα είναι ο θολωτός μυκηναϊκός τάφος της Άμφισσας, μοναδικό εύρημα στην ευρύτερη περιοχή, ο οποίος ήταν ασύλητος. Μετά από το τιτάνιο έργο της συντήρησης των ευρημάτων από τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φωκίδος προέκυψαν περισσότερα από 400 αντικείμενα και μικροευρήματα, χάλκινα κοσμήματα και σκεύη, ειδώλια, πήλινα αγγεία, οστέινα, ψήφοι από υαλόμαζα και ημιπολύτιμους λίθους. Η διεξοδική μελέτη των ευρημάτων αλλά και του οστεολογικού υλικού πρόκειται να φωτίσουν περαιτέρω την αξία του ταφικού μνημείου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τον 13^ο έως και τον 12^ο π.Χ. αι.

Οπωσδήποτε κορυφαίος είναι ο αρχαιολογικός χώρος των Δελφών, μνημείο

¹ Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί εκτεταμένη περίληψη της εισήγησης στο συνέδριο.

το οποίο συγκαταλέγεται στον κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO). Η πολιτεία από τη δεκαετία του '70 έως και σήμερα προσπαθεί να προστατεύσει από την άναρχη δόμηση αλλά και την ανεξέλεγκτη μεταλλευτική δραστηριότητα την ακεραιότητα του δελφικού τοπίου με μία σειρά από υπουργικές αποφάσεις και διοικητικές ρυθμίσεις. Το έργο ΕΣΠΑ «Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Δελφών» της Ι' ΕΠΚΑ είναι ενταγμένο στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα "Θεσσαλία - Στερεά Ελλάδα - Ήπειρος 2007-2013". Περιλαμβάνει επεμβάσεις προστασίας και ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου των Δελφών που προστατεύεται από την UNESCO (έτος εγγραφής 1987) και αποτελεί πόλο έλξης ετησίως για χιλιάδες επισκέπτες. Σύμφωνα με το εγκεκριμένο τεχνικό δελτίο στο έργο προβλέπονται εργασίες συστηματικής αποψίλωσης και ανάκτησης της αρχαίας στάθμης των δαπέδων των μνημείων, τακτοποίηση αρχιτεκτονικών μελών, συντήρηση αρχαίας τοιχοποιίας, επιχρισμάτων και ενεπίγραφων λίθων, διαμόρφωση χώρων θέασης και ανάπαυσης των επισκεπτών, εγκατάσταση ήπιου φωτισμού, αγορά ειδικού οχήματος για μετακίνηση ΑμεΑ, αντικατάσταση της παλιάς περιφράξης και κατασκευή νέας κατά μήκος του βόρειου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου, βελτίωση του υπάρχοντος δικτύου αποστράγγισης ομβρίων υδάτων και δημιουργία νέου, η υλοποίηση φυτοτεχνικής μελέτης για την πυροπροστασία του χώρου και ο καλλωπισμός των δέντρων και φυτών που περιβάλλουν τα μνημεία.

Από το Σεπτέμβριο του 2013 έως σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί ή είναι σε εξέλιξη: η έκθεση των ενεπίγραφων βάθρων του μνημείου του Λυσάνδρου και της βάσης του μνημείου του Μαραθώνα, η ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου του Θησαυρού των Αθηναίων και της Στοάς των Αθηναίων, η μελέτη τοποθέτησης αντιγράφου του ορειχάλκινου κίονα του Τρίποδα των Πλαταίων, η μελέτη για την αποκατάσταση της κρήνης Κερνά, η ανάδειξη της ρωμαϊκής αγοράς και η ανανέωση της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου. Μέρος των εργασιών εκτελείται με τη συνδρομή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του αρχιτέκτονα κ. D. Laroche.

Οι επεμβάσεις στα μνημεία εκτελούνται με υποδειγματικό τρόπο, σύμφωνα με τις επιταγές της διεθνούς και ελληνικής νομοθεσίας, και με σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον. Αποσκοπούν στην εξασφάλιση της αναγνωσιμότητας των μνημείων, στην οργάνωση και τη διευκόλυνση της λειτουργίας του χώρου, στον εκσυγχρονισμό των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού αλλά και στον εμπλουτισμό των ιστορικών και αρχαιολογικών γνώσεων από τα νέα επιστημονικά στοιχεία που προκύπτουν. Οι επεμβάσεις είναι μικρής κλίμακας και αναστρέψιμες. Το έργο αυτό είναι ύψιστης σημασίας για την τοπική κοινωνία, καθώς συντείνει τόσο στην πνευματική όσο και στην οικονομική ανάπτυξη και βιωσιμότητα της ευρύτερης περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται η ολοκλήρωση, το 2012, του έργου «Επέκταση Πυρόσβεσης Αρχαιολογικού Χώρου Δελφών», η ανάδειξη των Νεωρίων της Κίρρας, οικοδομήματος του 5^{ου} αι. π.Χ. με μεταγενέστερες επισκευές, το οποίο, χάρη στις εργασίες ανάδειξης σε συνεργασία με το Δήμο Δελφών, είναι πλέον επισκέψιμο.

Με σκοπό την αποτελεσματική προστασία των μνημείων, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Φωκίδος, σε συνεργασία με άλλους φορείς, όπως το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αμφισσας διοργανώνει ποικίλες εκπαιδευτικού χαρακτήρα δράσεις, ομιλίες, παρουσιάσεις βιβλίων και εκπαιδευτικά προγράμματα, που αποσκοπούν στην τόνωση του ενδιαφέροντος των τοπικών

κοινωνιών για τα μνημεία της περιοχής τους. Επίσης, εκθέσεις σύγχρονης τέχνης, όπως οι «Διερχόμενοι» του Γ. Ξένου στους Δελφούς, δημιουργούν ρήγματα με την παραδοσιακή αντίληψη του ακαδημαϊκού χώρου ενός μουσείου και παράλληλα ενισχύουν τους συνεκτικούς δεσμούς με το ιστορικό παρελθόν, ως αναπόσπαστο σήμα μνήμης για την συγκρότηση της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας.

Μέσα σε αυτό το πολυποίκιλο πολιτιστικό και φυσικού κάλλους τοπίο με τους μύριους περιορισμούς, οι τοπικές κοινωνίες καλούνται να επιβιώσουν, σε χαλεπούς μάλιστα καιρούς. Η ανάδειξη των μνημείων, με στόχο την ένταξή τους στην πνευματική ανάταση αλλά και στην παραγωγική δραστηριότητα του τόπου, αποτελούν τις μεγαλύτερες προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει η Αρχαιολογική Υπηρεσία σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Στο πλαίσιο αυτό η προστασία και ανάδειξη του Κάστρου της Άμφισσας καθίσταται υποχρέωση, όχι μόνο απέναντι στο μνημείο, αλλά κυρίως απέναντι στη χειμαζόμενη κοινωνία.

Αθανασία Ψάλτη
Προϊσταμένη Ι΄ ΕΠΚΑ
psaltinan@yahoo.gr

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΜΦΙΣΣΑ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ

Ανθούλα Τσαρούχα

Η σύγχρονη πόλη της Άμφισσας¹ συμπίπτει με την αρχαία ομώνυμη πόλη, η οποία σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία² είχε εξελιχθεί ως «*μεγίστη και ονομαστοτάτη πόλις των λοκρών*», των Οζολών ή Εσπερίων Λοκρών που κατοικούσαν στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου από το ακρωτήριο του Αντιρρίου έως τον κόλπο της Κίρρας και την περιοχή της Άμφισσας, στο νοτιοανατολικό τμήμα της Γκιώνας.

Η πόλη σύμφωνα με το μύθο, πήρε το όνομά της από τη νύμφη Άμφισσα, κόρη του μυθικού βασιλιά Μάκαρα, γιου του Αιόλου, που υπήρξε και αγαπημένη του Απόλλωνα. Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες³ ονομάστηκε έτσι γιατί περιβάλλεται από βουνά «*ονομάσθη δια το όρεσιν περιέχεσθαι*». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η γεωγραφική της θέση, ανάμεσα στη Γκιώνα και τον Παρνασσό, οδήγησε ενδεχομένως σε αυτή την ονομασία γιατί η λέξη Άμφισσα προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα *αμφιέννυμι* που σημαίνει περιβάλλω, ενδύω.

Μέσα στους αιώνες το αρχαίο όνομα ξεχάστηκε, η πόλη ονομάστηκε στα χρόνια της φραγκοκρατίας La Sole και La Sola, αργότερα Σάλωνα και το 1836 επανέρχεται επίσημα το αρχαίο όνομα της πόλης.

Οι περιηγητές J. Spon και G. Wheeler το 1676 μελέτησαν στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος μια λατινική επιγραφή⁴ του 4^{ου} αι. μ.Χ., το διάταγμα του ανθυπάτου Δέκιμου Σεκουνδίνου προς τους τοπικούς άρχοντες της Άμφισσας όπου διατάσσεται ο καθαρισμός των αγωγών ύδρευσης και η επαναφορά του νερού στις δημόσιες δεξαμενές από τις οποίες το είχε εκτρέψει κάποιος από τους πολίτες της Άμφισσας και ταύτισαν τα Σάλωνα με την αρχαία Άμφισσα.

Η πόλη χτισμένη, στις υπώρειες του πρόβουνου Έλατος, στον άνω ρου του ποταμού Ύλαιθου, *υπέρ του Κρισαίου πεδίου οικημένην*, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος⁵, σε μια θέση με ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, ασκούσε τον έλεγχο σε σημαντικούς χερσαίους δρόμους που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και τους νεώτερους χρόνους για τις μετακινήσεις πληθυσμών, για στρατιωτικές επιχειρήσεις όσο και για

¹ Με την εργασία αυτή επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση του τείχους της Άμφισσας και σε αυτή συμπεριλαμβάνονται και δημοσιευμένα από τους παλιότερους ανασκαφείς στοιχεία για την οχύρωση της Άμφισσας. Θερμές ευχαριστίες για την πολύχρονη συμβολή τους στην προστασία και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της Άμφισσας οφείλονται στους συναδέλφους Νικόλαο Βάγινο, συντηρητή αρχαιοτήτων, Αθανάσιο Νασόπουλο, σχεδιαστή και στους αρχαιοφύλακες του Αρχαιολογικού Μουσείου Άμφισσας Ασημίνα Ξανθοπούλου, Θεοφάνη Τσάκαλο και Ηλία Κόρμπο. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται και στο Μηχανικό Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παναγιώτη Λάιο για το τοπογραφικό σχέδιο της Άμφισσας.

² Πausανίας X, 38,4.

³ Με την άποψη που αποδίδεται στον Αριστοτέλη συμφωνούν και οι Αρποκρατίων, Σουΐδας και ο Στέφανος Βυζάντιος (Müller Fragmenta Hist. Graec. FHG,I,6).

⁴ IG IX II, αρ. 751.

⁵ Ηρόδοτος 8,32.

εμπορικούς σκοπούς.

Η ακρόπολη της Άμφισσας που βρίσκεται σε υψόμετρο 290 μ., σε συνδυασμό με τα οχυρωματικά έργα της ευρύτερης περιοχής, ήλεγχε τόσο το δρόμο που μέσα από το στενό της Γραβιάς και τα περάσματα της αρχαίας Δωρίδας και Φωκίδας⁶, ένωνε τον Κορινθιακό με τον Μαλιακό κόλπο και την Εσπερία με την Οπούντια Λοκρίδα και την Κεντρική Ελλάδα όσο και τους δρόμους που συνέδεαν την περιοχή με τους Δελφούς, την υπόλοιπη δυτική Λοκρίδα, την Κίρρα και την Πελοπόννησο. Αξίζει επίσης, να αναφερθεί και ο δρόμος που ένωνε την πόλη με την Αιτωλία μέσω των Καρουτών και της Σκαλούλας. Αυτό το πέρασμα προς την Αιτωλία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι χρησιμοποιούνταν μέχρι και τα τελευταία χρόνια. Μάλιστα και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου χρησιμοποιούνταν για τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής τα φυλάκια του στρατού που είναι ορατά μέχρι σήμερα και ήλεγχαν και αυτό το πέρασμα.

Η ακρόπολη και η οχύρωση της πόλης είναι οι αψευδείς μάρτυρες της ιστορικής εξέλιξης της πόλης και έχουν συνδεθεί με τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι κάτοικοι των φωκικών πόλεων στον Κηφισό τις οποίες κατέστρεψαν οι Πέρσες στα 480 π.Χ., και από τους κατοίκους των Δελφών όσοι δεν βρήκαν καταφύγιο στο Κωρύκειο Άντρο, κατέφυγαν στην Άμφισσα με τα ισχυρά τείχη για να σωθούν.

Αργότερα, τον 4^ο αιώνα π.Χ. στην περιοχή της Άμφισσας έλαβαν χώρα μια σειρά από συγκρούσεις ανάμεσα στο αμφικτυονικό συνέδριο που διαχειρίζονταν το δελφικό ιερό και στις πόλεις που διεκδικούσαν την ιερή γη του δελφικού ιερού. Οι Αμφισσείς κατηγορήθηκαν ως ιερόσυλοι γιατί καταπάτησαν το Κρισαίο πεδίο και εκμεταλλεύθηκαν το λιμάνι της Κίρρας, κηρύχθηκε ο Δ΄ Ιερός πόλεμος και το 338 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ καταλαμβάνει την Άμφισσα και σύμφωνα με τον Στράβωνα⁷, την καταστρέφει ολοσχερώς. Ορισμένοι ερευνητές όμως με βάση την αφιέρωση από τους Αμφισσείς ενός αγάλματος προς τιμήν του Φιλίππου⁸ στο δελφικό ιερό, διατυπώνουν την άποψη ότι η πόλη δεν καταστράφηκε και ότι δεν έτυχαν κακής μεταχείρισης όλοι οι πολίτες της.

Σύμφωνα με το Διόδωρο το Σικελιώτη⁹, το 321 π.Χ. οι Αιτωλοί που είχαν δημιουργήσει την Αιτωλική συμπολιτεία, δηλ. το ομοσπονδιακό κράτος των πόλεων-κρατών της Αιτωλίας, στράφηκαν εναντίον των Λοκρών, πολιορκήσαν την Άμφισσα «εν παρόδω δε τους Αμφισσείς Λοκρούς πολιορκήσαντες την τε χώραν αυτών κατέδραμον» και κατέλαβαν ορισμένα από τα κοντινά της πολίσματα.

Ο Μ. Acilius Gabrio το 190 π.Χ. αφού πρώτα πολιορκήσε και κατέλαβε τη Λαμία, προχώρησε και στην πολιορκία της Άμφισσας¹⁰. Πολιορκήσε τα ισχυρά τείχη της πόλης με πολιορκητικούς κριούς και μηχανές με αποτέλεσμα όταν ο L. Scipion και ο αδερφός του ο Αφρικανός ήρθαν να τον συναντήσουν μπροστά στην Άμφισσα, τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου ήταν περισσότερο από μισογκρεμισμένα και οι κάτοικοι κατέφυγαν στην οχυρωμένη ακρόπολη. Η ακρόπολη της Άμφισσας άντεξε και οι Ρωμαίοι καταλήγουν σε ανακωχή με τους Αιτωλούς και η πολιορκία της Άμφισσας λύθηκε.

⁶ Kase 1991, 32-43.

⁷ Στράβων IX 3,4, C 419,4,8, C 427.

⁸ Lerat 2008, 81. Οικονόμου 2010, 82-83.

⁹ Διόδωρος 18.38.2.

¹⁰ Τίτος Λίβιος 37,5.

Τον 4^ο αι. π.Χ. η εξέλιξη των στρατηγικών στόχων και των πολεμικών τακτικών διαμόρφωσε τα κύρια χαρακτηριστικά της νέας στρατηγικής. Δημιουργήθηκε η ανάγκη για την επέκταση της αμυντικής ζώνης σε μια περιοχή που απλώνεται από τα σύνορα της χώρας έως τα τείχη της πόλης και η δημιουργία ενός συστήματος οχυρών θέσεων κατά μήκος των προσβάσεων στην πόλη καθώς και η διατήρηση ενός συστήματος οπτικής επικοινωνίας μεταξύ των στρατηγικών σημείων και περασμάτων. Έτσι οργανώνεται ένα αμυντικό σύστημα οχυρώσεων με το οποίο ελέγχουν τις εισόδους και ενισχύεται με ένα διευρυμένο σύνολο μικρότερων οχυρωματικών έργων σε επίκαιρα σημεία που περιλάμβανε πύργους και φρυκτωρίες, παρόδια φυλάκια, για την επιτήρηση των χερσαίων οδικών αρτηριών και για την αποστολή σημάτων με πυρσούς σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης.

Στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Λοκρίδας, ορισμένες από τις πιο σημαντικές οχυρώσεις¹¹ κυρίως του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ., παράλληλα με της Άμφισσας, είναι της Φιλοθέης, του Ευπαλίου, της Γλύφας, του Μαλανδρινού, της Τολοφώνας, των Αγίων Πάντων, των Πεντεορίων, του Γαλαξιδιού, της Τριταίας, της Αγίας Ευθυμίας και της Βίνιανης.

Ειδικότερα, στο σύστημα φύλαξης της περιοχής της Άμφισσας και των Δελφών που στόχο είχε τόσο το σεβασμό των συνόρων μεταξύ των πόλεων όσο και την περιφρούρηση της ιερής γης του Απόλλωνα, περιλαμβάνονταν και ένα σημαντικό πλέγμα των πύργων γύρω από την Άμφισσα, την Κίρρα και τους Δελφούς¹². Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένους όπως τον πύργο στον Άμπλιανο Άμφισσας, στην Παναγία Σερνικακίου, στον Πιλινίκο, στη Μεγαλιούστρα Αγίας Ευθυμίας, στη Καμινιώτισα, στην Πέρα Πάντα, στην περιοχή Καναπίτσα και στη Βίνιανη.

Η κατασκευή αυτών των οχυρώσεων εντάσσεται στις μεγάλες οικιστικές μεταβολές που συμβαίνουν και στη Δυτική Λοκρίδα, μέχρι το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., με την οχύρωση πολλών πόλεων και την κατασκευή μεμονωμένων οχυρών που διαμορφώνουν ένα τεράστιο αμυντικό δίκτυο στην ευρύτερη περιοχή της Αιτωλίας, Ακαρνανίας, Δυτικής Λοκρίδας και Φωκίδας, στα πλαίσια την επέκτασης των Αιτωλών που επεκτείνουν το κράτος τους προς ανατολικά, καταλαμβάνουν τη Δυτική Λοκρίδα, τη Φωκίδα μέχρι και τους Δελφούς και τους κρατούν μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

Στα πλαίσια αυτά οργανώνεται και το αμυντικό σύστημα της Άμφισσας που αποτελούνταν από δυο μέρη, την τειχισμένη ακρόπολη πάνω σε βραχώδη λόφο που δεσπόζει της πόλης και την κυρίως πόλη με τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο που την προστάτευε και παραμένει μέχρι σήμερα μάρτυρας της πολυτάραχης ζωής της Άμφισσας (εικ. 1).

Η τειχισμένη ακρόπολη, η κάτοψη της οποίας είναι μια τεθλασμένη γραμμή, αφού έτσι το υπαγόρευε η γεωφυσική διαμόρφωση της θέσης ανέγερσης, ήταν το κέντρο της άμυνας. Πρόκειται για μια σύνθετη κατασκευή από πολυγωνικά και ισοδομικά τμήματα που ανάγονται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους και αποτέλεσαν τη βάση και το υλικό για τις επισκευές και τις νέες κατασκευές που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τους νεώτερους χρόνους και μαρτυρούν τη συνεχή αγωνία και το ενδιαφέρον των κατοίκων της πόλης ανά τους αιώνες για την περιφρούρηση της ελευθερίας τους.

¹¹ Lerat 2008, 163-277.

¹² Rousset 2002a, 63-67.

Ένα από τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα που ανήκουν στην αρχαία φάση της ακρόπολης είναι ένα πολύ μεγάλο τμήμα 32 μ. περίπου που διατηρείται στη νοτιοανατολική πλευρά της ακρόπολης και είναι κατασκευασμένο κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Διατηρείται σε ύψος έξι δόμων στο ύψος των οποίων παρατηρούνται μικρές μεταβολές και στην όψη των λιθόπλινθων παρατηρούνται οι χαρακτηριστικές βελονιές (εικ. 2).

Επίσης, ένα από τα αρχαιότερα τμήματα είναι το τμήμα που είναι κατασκευασμένο κατά το λέσβιο πολυγωνικό σύστημα με καμπύλους αρμούς όπως τα αναλήμματα των Δελφών τον 6^ο αι. π.Χ. Το τμήμα αυτό θεωρείται ότι αρχικά ήταν το ανάλημα άνδερου και σύμφωνα με τον L. Lerat το διατήρησαν γιατί ήταν το ανάλημα άνδερου που έφερε παλιότερο ναό, το ναό της θεάς Αθηνάς¹³. Σύμφωνα με τον Πausανία¹⁴ στην ακρόπολη της Άμφισσας υπήρχε ναός με το χάλκινο άγαλμα της θεάς Αθηνάς που το έφερε μαζί του ως λάφυρο από την Τροία ο βασιλιάς Θόας, ο γιος του Ανδραίμονα και της Γόργης.

Στην συνέχεια, ακολουθεί ένα ακόμη μεγάλο τμήμα πολύ καλής τοιχοδομίας με ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία στο κατώτερο τμήμα και μεσαιωνική κατασκευή στο ανώτερο τμήμα. Στο σημείο αυτό που είναι και η πύλη του Κάστρου, το αρχαίο τμήμα σώζεται σε ύψος επτά δόμων που φέρουν κατακόρυφες ή κεκλιμένες αυλακώσεις και διατηρείται και ένας μεγάλος ορθογώνιος πύργος μήκους 12,5 μ. που θεωρείται ένας από τους ισχυρότερους πύργους στη Δυτική Λοκρίδα¹⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένα σημεία του βράχου που είναι χτισμένο το Κάστρο υπάρχουν ίχνη λατόμευσης που φανερώνουν ότι μέρος του υλικού για να χτιστεί το Κάστρο ίσως το έπαιρναν από τον ίδιο το βράχο.

Πάνω από την πηγή Κατρέλη συναντάμε ένα τμήμα αρχαίας τοιχοποιίας που συνίσταται στη συμβολή κλάδων οχύρωσης που σχετίζονται και με το τείχος της πόλης.

Η κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης στο β' και γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. σηματοδότησε αλλαγές στην οικιστική διάρθρωση της πόλης και στη ζωή των κατοίκων της. Ο οικιστικός πυρήνας, τα δημόσια κτήρια, η αγορά και οι ιδιωτικές κατοικίες αναπτύχθηκαν στην εντός των τειχών περιοχή ενώ έξω από την περίμετρο των τειχών και συνήθως κατά μήκος οδικών αρτηριών αναπτύχθηκαν τα οργανωμένα νεκροταφεία της πόλης.

Η πορεία της οχύρωσης που αποκαθίσταται με σχετική ακρίβεια, ανιχνεύθηκε αρχικά από τα σωζόμενα καλοδιατηρημένα τμήματα του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης που στέκουν ορατά στο πέρασμα των αιώνων¹⁶ και επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα των ανασκαφών της Ι' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Τα ισχυρά τείχη της πόλης ξεκινούν από την ακρόπολη σε δύο βραχίονες που ακολουθούν τις διακυμάνσεις του εδάφους και περιέκλειαν την πόλη, μια έκταση που ανέρχεται περίπου στα 305 στρέμματα. Το τείχος, το μήκος του οποίου που μπορεί να προσδιοριστεί σε 2,5 χιλιόμετρα περίπου, χτισμένο κατά το ισόδομο και ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης αποτελείται από δύο παράλληλες

¹³ Lerat 2008, 268.

¹⁴ Παπαχατζής 1981, 455.

¹⁵ Lerat 2008, 269.

¹⁶ Μελισσάρης 1924, 44-47.

σειρές λαξευμένων ορθογώνιων λιθοπλίνθων από ντόπια πέτρα διακοσμημένες με κατακόρυφες κυρίως αυλακώσεις φτιαγμένες με βελόνι που σχηματίζουν τις δύο κύριες όψεις του και απλό γέμισμα από μικρές αδούλευτες πέτρες και χώμα στο εσωτερικό του. Το ανώτερο τμήμα του φαίνεται πως ήταν χτισμένο, με πήλινα τούβλα ψημένα στον ήλιο, τα οποία σήμερα δεν σώζονται γιατί ήταν εύκολο να διαλυθούν με το πέρασμα των χρόνων. Η οχύρωση κατά διαστήματα για την αποτελεσματικότερη προστασία στα πιο σημαντικά ή πιο ευπρόσβλητα σημεία του οχυρωματικού περιβόλου, ενισχυόταν με ορθογώνιους και ημικυκλικούς πύργους.

Αξιόλογα τμήματα του τείχους έχουν αποκαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές στις οδούς Φρουρίου, Επισκόπου Φιλοθέου, Γιαγτζή, Μαρκίδου, Ποσειδώνος, Πανουργιά, Υλαίθου, Πετώνη, Αγίου Γεωργίου, Σαλώνων και Δελμούζου και ορισμένα από αυτά διατηρούνται ορατά και επισκέψιμα σε ειδικά διαμορφωμένους υπόγειους χώρους.

Κοντά στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, στην ιδιοκτησία των κληρονόμων Καρδασόπουλου συναντάμε ένα από τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα της οχύρωσης. Στο σημείο αυτό διατηρούνται έντεκα δόμοι από την αρχαία φάση της οχύρωσης, κτισμένοι κατά ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα συνολικού ύψους περίπου 7 μ., ένας ημικυκλικός πύργος διαμέτρου 6,67 μ., προσθήκες μεσαιωνικών κατασκευών και το σπίτι των νεώτερων χρόνων που θεμελιώθηκε πάνω στο τμήμα του τείχους (εικ. 3).

Λίγο πιο κάτω στην οδό Αγίου Γεωργίου, στην ιδιοκτησία Σκοπελίτη¹⁷, η έρευνα έφερε στο φως τμήμα του βόρειου σκέλους της οχύρωσης, μήκους 6,05 μ., που διατηρούσε το θεμέλιο και ένα δόμο από καλοδουλεμένες λιθόπλινθους και πέντε ακτέριστους τάφους που σηματοδοτούν τη χρήση του χώρου εκτός των τειχών ως νεκροταφείο.

Στην συνέχεια το τείχος κάμπτεται και εντοπίζεται ξανά στην οδό Υλαίθου, στην ιδιοκτησία Παναγιωτόπουλου¹⁸ όπου αποκαλύφθηκε τμήμα της οχυρωματικού τείχους με ενσωματωμένο ορθογώνιο πύργο σε μήκος 14,50 μ. Το τείχος διατρέχει το οικόπεδο σχεδόν διαγώνια και διατηρείται το θεμέλιο του και δύο σειρές δόμων.

Στο χώρο έξω από το τείχος, μέχρι την όχθη του ποταμού Υλαίθου, εντοπίστηκαν οκτώ τάφοι διαφόρων τύπων (κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημος και μια πήλινη λάρνακα) που αποτελούσαν τμήμα του εκτός του τείχους νεκροταφείου που είχε χρησιμοποιηθεί σε τρεις διαφορετικές περιόδους από τους ρωμαϊκούς μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (εικ. 4).

Παράλληλα με τη δυτική όχθη του ποταμού Υλαίθου που αποτελούσε το φυσικό όριο της πόλης της Άμφισσας στην αρχαιότητα¹⁹, κατά μήκος της οδού Υλαίθου και στην συμβολή της με τις οδούς Πανουργιά και Πετώνη έχουν αποκαλυφθεί αρκετά τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου. Τα χαρακτηριστικότερα σημεία εντοπίστηκαν κοντά στην οικία Κακκανά και στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη όπου παράλληλα εντοπίστηκαν και κεραμοσκεπείς τάφοι και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας (εικ. 5).

Λίγο πιο κάτω, στην συμβολή των οδών Ρούλια και Υλαίθου, στην ιδιοκτησία Αικ. Καρυδάκη²⁰, σε βάθος 3,20 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε τμήμα του

¹⁷ Παπασταύρου 1989, 196-7.

¹⁸ Κυριαζοπούλου 1982, 208-211.

¹⁹ Σκορδά 1989, 188.

²⁰ Κολώνια 1995, 358.

ανατολικού σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης σε ύψος τεσσάρων δόμων με λιθόπλινθους ιδιαίτερα καλοδουλεμένες και πολύ καλά προσαρμοσμένες. Το τείχος στο στρατηγικό αυτό σημείο που ελέγχει τα περάσματα και ειδικότερα το πέρασμα προς τη Γραβιά, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί γωνιάζει και έχει κατασκευαστεί ένας ορθογώνιος πύργος και προέκταση του σκέλους τείχισης με δύο προβόλους για ενίσχυση και αποτελεσματικότερη προστασία. Η κατασκευή αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα πύλης με εσωτερική αυλή ενισχυμένης αρχιτεκτονικής μορφής, όπως διαμορφώνεται κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. με την ανάπτυξη της πολιορκητικής τέχνης (εικ. 6).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο χώρο αυτό έχουν εντοπιστεί τάφοι των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων που αποτελούν την πρώτη μαρτυρία για την χρήση του χώρου ως νεκροταφείο πριν την κατασκευή του τείχους. Προφανώς η οικοδόμηση του οχυρωματικού περιβόλου στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. έγινε η αιτία να καταστραφούν εν μέρει οι τάφοι και να σταματήσει ο χώρος να χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο. Η επιγραφή που διατηρείται χαραγμένη σε ένα από τους δόμους μας δίνει επιπλέον στοιχεία για τη χρονολόγηση του τείχους.

Το τείχος συνεχίζει και στην οδό Ποσειδώνος, στην ιδιοκτησία Αθ. Παπαδόπουλου²¹. Εκεί εντοπίστηκαν τόσο τμήμα του τείχους όσο και μέρος του εκτός των τειχών νεκροταφείου που απέδωσε ταφές ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων σε κεραμοσκεπείς κυρίως τάφους και ένα παρόδιο τετράπλευρο ταφικό μνημείο ρωμαϊκών χρόνων στο εσωτερικό του οποίου ερευνήθηκαν τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και ενισχύει την άποψη ότι από το σημείο διέρχονταν μια από τις βασικές οδικές αρτηρίες της πόλης (εικ. 7).

Στο καλύτερα διατηρημένο τμήμα του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης (μήκους 17,35, πλάτους 3 και μέγιστου ύψους 1,86 μ.) διατηρούνται τέσσερις περίπου ισούψεις, δόμοι με λιθόπλινθους από ντόπιο ασβεστόλιθο, χτισμένοι κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης γνωστό και από άλλα τμήματα του τείχους της πόλης. Στην εσωτερική παρειά δημιουργείται μια ορθογώνια πυργοειδής προβολή που εξέχει 0,70 μ. από το συνεχόμενο σκέλος του τείχους. Το εσωτερικό του τείχους και της προβολής έχει γέμισμα από λίθους διαφόρων μεγεθών και χώμα. Σε όλο το χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν και διάσπαρτες λιθόπλινθοι του τείχους που μαρτυρούν ότι το τείχος στο σημείο αυτό όχι απλά εγκαταλείφθηκε αλλά καταστράφηκε από μια βίαιη παρέμβαση. Μετά την καταστροφή του τείχους και αφού δεν χρησιμοποιούνταν για την προστασία της πόλης, η βάση του και ο χώρος μπροστά από το τείχος χρησιμοποιήθηκαν για την στήριξη και την κατασκευή κεραμοσκεπών τάφων.

Στην συνέχεια, το τείχος εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά του κτίριο της Αντιπεριφέρειας Φωκίδας, στην οδό Μαρκίδου και συγκεκριμένα στην ιδιοκτησία Κόκκινου-Πρασά²² όπου εντοπίστηκε τμήμα της εξωτερικής πλευράς του μήκους 11,30 μ. και ορθογώνια προβολή για την ενίσχυση της οχύρωσης, στο Α' Δημοτικό Σχολείο²³ και στο κτήριο Σταλλού που σήμερα στεγάζεται το Σχολείο Β' Ευκαιρίας, περικλείει εν μέρει την συνοικία Μάντρα που ορισμένοι θεωρούν ότι οφείλει το όνομά της στην ύπαρξη του τείχους.

Το τείχος συνεχίζει την πορεία του, διέρχεται την οδό Γιαγτζή και εντοπίζεται στις ιδιοκτησίες Δρίβα και Παχνά, Θεοδοσόπουλου, Ξηρού και στην οδό Γάτου. Στο

²¹ Κολώνια - Τσαρούχα 2001-2004, 421-423.

²² Κολώνια 1996, 328.

²³ Νικοπούλου 1968, 250.

οικόπεδο Δρίβα και Παχνά²⁴ αποκαλύφθηκε τμήμα μήκους 15 μ. και πλάτους 2,65 μ. που διατηρούσε το θεμέλιο και τρεις δόμους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στο ανατολικό του τμήμα όπου παρουσιάζει εξοχή πύργου κατά 3 μ. και εσοχή περίπου 1 μ. που φαίνεται να αντιστοιχεί σε κλίμακα.

Στο οικόπεδο Θεοδοσόπουλου²⁵ και στην οδό Γάτου²⁶ αποκαλύφθηκαν τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου μήκους 6,40 μ. και 0,70 μ. αντίστοιχα.

Στην ιδιοκτησία Ξηρού²⁷, ήρθε στο φως τμήμα του τείχους μήκους 1,40 μ. και πλάτους 2,80 μ. όπου διατηρείται η χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία θεμελίωση, τρεις περίπου ισοϋψείς δόμοι και ορθογώνια πυργοειδής προβολή (εικ. 8). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο χώρο εντοπίστηκαν πολλές κεραμίδες που ενισχύουν την άποψη ότι η ανωδομή του τείχους της Άμφισσας ήταν πλίνθινη.

Ο οχυρωματικός περίβολος προφανώς θα συνέχιζε παράλληλα με την οδό Γιαγτζή μέχρι να συναντηθεί με τα τμήματα του τείχους που έχουν αποκαλυφθεί στην οδό Επισκόπου Φιλοθέου, όμως η κατασκευή πολλών καταστημάτων της αγοράς της Άμφισσας με υπόγεια τα παλαιότερα χρόνια δεν έδωσε τη δυνατότητα του εντοπισμού του.

Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στο Δημαρχιακό κτίριο της Άμφισσας, κατά τη διάρκεια εργασιών αναπαλαίωσης του, όπου από την πλευρά της οδού Επισκόπου Φιλοθέου²⁸, αποκαλύφθηκε σε βάθος 4,75 μ., τμήμα ισχυρής κυκλικής κατασκευής, προφανώς τμήμα κυκλικού πύργου ενώ η συνέχεια του στο υπόγειο του κτιρίου δεν διατηρείται (εικ. 9).

Το τείχος εντοπίζεται και απέναντι από το κτίριο της Δημαρχίας στην ιδιοκτησία Κατσίμπρα²⁹, στην συμβολή των οδών Επισκόπου Φιλοθέου και Αθανασοπούλου όπου η ανασκαφική έρευνα έδωσε πολύ σημαντικά στοιχεία για τα νεκροταφεία, την οχύρωση και γενικότερα για την τοπογραφία της Άμφισσας.

Στο χώρο ερευνήθηκαν τρεις διαφορετικές φάσεις χρήσης, αρχικά ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο από τα πρώιμα γεωμετρικά χρόνια μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. και αποκαλύφθηκαν είκοσι ένας τάφοι. Αργότερα στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. όταν η πόλη οχυρώνεται, ο χώρος σταματάει να χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο και από εκεί διέρχεται πλέον ο οχυρωματικός της περίβολος που διατηρείται σε ύψος τριών δόμων και προχωρά λοξά κάτω από την οδό Επισκόπου Φιλοθέου. Προφανώς αυτό το τμήμα του τείχους συνδέεται με το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε στο Δημαρχιακό κτίριο της πόλης.

Στην τρίτη φάση χρήσης του χώρου όλη την έκταση του οικοπέδου καταλαμβάνουν οικοδομήματα με αμελή τοιχοδομία που χρονολογούνται στις μεταγενέστερες εποχές της αρχαιότητας και μια συστάδα τριών κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων.

Στην οδό Φρουρίου, στην ιδιοκτησία Σεϊμένη³⁰ αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, στρώμα καταστροφής των υστερορωμαϊκών χρόνων, τμήμα της εσωτερικής παρειάς του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης και τάφοι, μια συστάδα τριών

²⁴ Φιλιππάκη - Νικοπούλου 1967, 290-291.

²⁵ Παπασταύρου 1989, 197-8.

²⁶ Παπασταύρου 1989, 193.

²⁷ Ντάσιος 1989, 198-199.

²⁸ Τσαρούχα 2006.

²⁹ Κολώνια 1989, 190-193.

³⁰ Ρεθεμιοτάκης 1980, 265-7.

τάφων και ένας μεμονωμένος τάφος, που κατασκευάστηκαν όταν τα τείχη της πόλης εγκαταλείφθηκαν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τα ευρήματα αυτής της ανασκαφής παρουσιάζουν ένας ενεπίγραφος κυβόλιθος όπου αναγράφονται ψηφίσματα³¹ της πόλης του 2^{ου} αι. π.Χ. και τα δύο αγκυρόμορφα περίπτα³² που φανερώνουν για πρώτη φορά την ύπαρξη σαφούς πρωτοελλαδικού στρώματος στην Άμφισσα.

Στην συνέχεια το τείχος εντοπίζεται ξανά στην περιοχή Πηγάδια της Άμφισσας, κοντά στο Κάστρο, στα θεμέλια των σπιτιών και πολλές φορές αποτελεί τη βάση για τις μεσαιωνικές και νεώτερες προσθήκες.

Από την παρουσίαση του βασικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, δεν πρέπει να λείψουν και δύο ακόμη σημεία που φανερώνουν την ύπαρξη ενός ακόμη σκέλους της οχύρωσης της πόλης, που προφανώς ανήκουν σε μια μεταγενέστερη κατασκευή που αποσκοπούσε στην ενίσχυση του νότιου και νοτιοανατολικού κυρίως σκέλους της οχύρωσης όταν η πόλη μεγαλώνει και επεκτείνεται και έχει νέες ανάγκες προστασίας. Πρόκειται για το τμήμα τείχους που αποκαλύφθηκε στην οδό Δελμούζου, στις ιδιοκτησίες Τσουνή και Παπαϊωάννου³³ όπου αποκαλύφθηκε και πλακόστρωτο δάπεδο που ανήκει πιθανώς στην αυλή μιας πύλης.

Επίσης, στην οδό Σαλώνων και συγκεκριμένα στην πλατεία Ησαΐα αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους, μήκους 1,20 μ., που αποτελούνταν από ευμεγέθεις διάφορων μεγεθών λίθους και λίγο νοτιότερα, σε απόσταση 12,60 μ. εντοπίστηκε λιθοσωρός πάνω στο οποίο εδράζονταν ένας κεραμοσκεπής τάφος. Κατά τη διάλυση του λιθοσωρού διαπιστώθηκε ότι ήταν το γέμισμα γκρεμισμένου τείχους και μεταξύ των διαφόρων λίθων που αποτελούσαν τις παρειές του βρέθηκε εντοιχισμένη και η αδρά δουλεμένη επιτύμβια στήλη³⁴ του 6^{ου} αι. π.Χ. που έφερε την εγχάρακτη επιγραφή ΠΡΙΑΙΟ ΣΑΜΑ.

Λόγω της μεγάλης ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας της οχύρωσης της Άμφισσας τόσο της ακρόπολης όσο και του οχυρωματικού περιβόλου, η Ι' Ε.Π.Κ.Α έχει πραγματοποιήσει σε αρκετές περιπτώσεις σε εργασίες στερέωσης, συντήρησης και ανάδειξης των σωζόμενων τμημάτων των τειχών.

Επίσης, θεωρώντας ότι η διάσωση, η προβολή και η ανάδειξη των πολιτιστικών αγαθών δεν αφορά μόνο στους ειδικούς, αλλά κυρίως στο ευρύ κοινό, το οποίο επιθυμεί να έρθει σε επαφή με τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, προχώρησε το 2001 στην κατάρτιση του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «ΑΜΦΙΣΣΑ ΤΕΙΧΟΕΣΣΑ» και δράσεων με στόχο το κάστρο και τα τείχη να γίνουν προσιτά και προσφιλή στα παιδιά.

Η συνέχιση των ανασκαφών και της έρευνας αλλά και η συνεργασία πολλών ειδικών σε διάφορα επίπεδα για την επίτευξη διεπιστημονικής και λεπτομερέστερης προσέγγισης και αντιμετώπισης των προβλημάτων της οχύρωσης της Άμφισσας, αποτελεί επιτακτική ανάγκη με στόχο τόσο την ανάδειξη των μνημείων όσο και την ευαισθητοποίηση των συμπολιτών μας για την προστασία τους. Έτσι θα δοθεί η ευκαιρία να γίνει κατανοητή η ιστορική μας παράδοση, να διαιωνιστεί η ιστορική μνήμη της πόλης και τα σημαντικά αυτά οχυρωματικά έργα, πολύτιμες γέφυρες

³¹ Rousset 2002b, 83-96.

³² Ανάλογο περίπτα από την περιοχή προέρχεται από την Κίρρα, Dor et al. 1960, 106-7, pl. LXII.

³³ Κολώνια 1989, 190.

³⁴ Παπασταύρου 1989, 193.

επικοινωνίας, θα συμβάλλουν στην αναβάθμιση της ζωής τόσο των κατοίκων της όσο και των επισκεπτών της.

Ανθούλα Τσαρούχα
Αρχαιολόγος Ι' ΕΠΚΑ
anthtsar@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

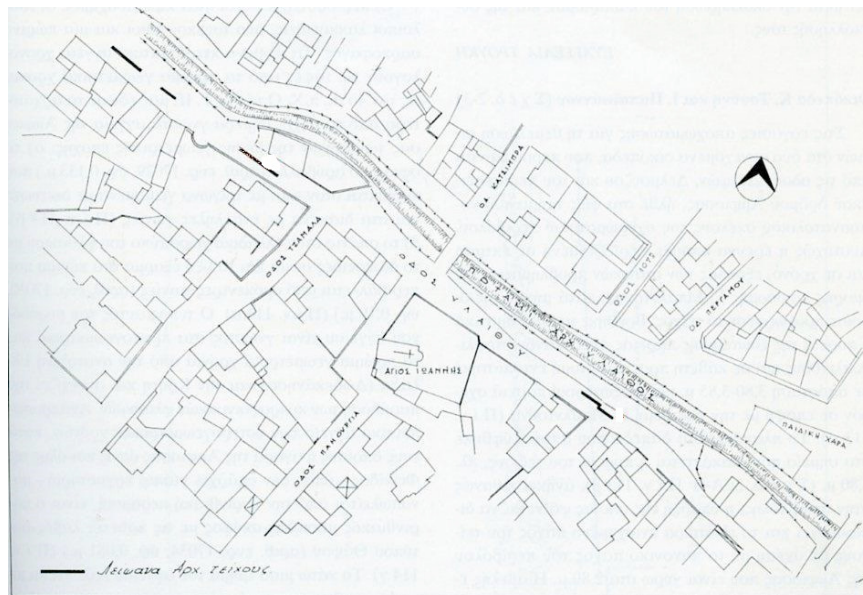
- Dor L., Jannoray J., van Effenterre H. et M. 1960. *Kirrha. Étude de préhistoire phocidienne*, Paris.
- Kase E.W. 1991. The Isthmus Corridor Road System from the valley of the Spercheios to Kirrha on the Krisaian Gulf στο Kase E.W., Szemler G.J., Wilkie N.C., Wallace P.W. (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route, Explorations of the Phokis - Doris Expedition I*, Dubuque, Iowa, 21-45.
- Κολώνια Ρ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 190-192.
- Κολώνια Ρ. 1995. *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 358.
- Κολώνια Ρ. 1996. *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 328.
- Κολώνια Ρ. – Τσαρούχα Α. 2001-2004. *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, 421-423.
- Κυριαζοπούλου Αικ. 1982. *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, 208-211.
- Lerat L. 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί, Ι, Τοπογραφία και ερείπια* (μτφρ. Καραμπέτσου Β.- Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα.
- Μελισσάρης Θ.Κ. 1924. *Η ιστορία της Αμφίσσης και των πέριξ κοινοτήτων και χωρίων*, Άμφισσα.
- Νικοπούλου Υβ. 1968. *ΑΔ* 23, 1968, *Χρονικά*, 250.
- Ντάσιος Φ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 198-199.
- Οικονόμου Στ. 2010. *Ποθούντες Άμφισσαν. Η αρχαία Άμφισσα στα πλαίσια της Δυτικής Λοκρίδας*, Άμφισσα.
- Παπασταύρου Ε. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 193-197.
- Παπαχατζής Ν. 1981. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά - Φωκικά*, Αθήνα.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1980. *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 265-267.
- Rousset M.D. 1996. La territoire de Delphes et la terre d'Apollon, στο Etienne F. (επιμ.), *L'espace grec: 150 ans des fouilles de l'EFA*. Paris.
- Rousset D. 2002b. Inscriptions hellénistiques d'Amphissa, *BCH* 126, 83-96.
- Σκορδά Δ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 187-188.
- Τσαρούχα Α. 2006. *ΑΔ* 61, 2006, *Χρονικά*, 556.
- Φιλιππάκη Β. – Νικοπούλου Υβ., 1967. *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 290-291.

Εικ. 3. Ιδιοκτησία κληρονόμων Καρδασόπουλου, τμήμα της οχύρωσης.

Εικ. 4. Οδός Υλαίθου, ιδιοκτησία Παναγιωτόπουλου, γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 5. Οδός Υλαίθου, τμήματα της αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 6. Οδός Υγλαίθου και Ρούλια, ιδιοκτησία Καρυδάκη, τμήμα της αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 7. Οδός Ποσειδώνος, ιδιοκτησία
Αθ. Παπαδόπουλου, τμήμα της αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 8. Οδός Γιαγτζή, ιδιοκτησία Ξηρού,
τμήμα της αρχαίας οχύρωσης με ορθογώνια προβολή.

Εικ. 9. Οδός Επισκόπου Φιλοθέου,
Δημαρχιακό κτίριο Άμφισσας, τμήμα κυκλικού πύργου.

Η ΑΠΟΡΩΤΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΤΟ 190 π.Χ. – ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Δημήτρης Παλούκης

Οι αρχαίες ακροπόλεις κρύβουν τα αρχέγονα κύτταρα ανάπτυξης του κοινωνικού βίου. Συνδέονται με κρίσιμες ιστορικές στιγμές, καθοριστικές μακροπρόθεσμων εξελίξεων. Η ακρόπολη της Αμφισσας, της αρχαίας κι ονομαστής πόλης των Εσπερίων Λοκρών, εγγυώταν ως τον πρώιμο 19^ο αιώνα τη ζωή και ασφάλεια των κατοίκων της, όπως και την εξουσία των κατά καιρούς κυριάρχων της περιοχής. Η αντοχή της στην πολιορκία του 190 π.Χ. απ' τους Ρωμαίους, ενίσχυσε την άποψη ότι ήταν απόρρητη¹ (Sir William Gell 1804-1806).

Προκειμένου ν' αναπλάσουμε το ιστορικό αυτό γεγονός, είναι απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στις συνθήκες της εποχής που έλαβε χώρα. Η διάθεση πολιτικής συνένωσης των ελληνικών δυνάμεων γύρω από παλιούς τοπικούς συνδέσμους για αντιμετώπιση του μακεδονικού επεκτατισμού, έφερε στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. τη σύμπληξη της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Αυτόνομες και με ίσα δικαιώματα οι μετέχουσες πόλεις, έστελναν αντιπροσώπους στο ετήσιο Συνέδριο κι αυτοί εξέλεγαν το 10μελές Συμβούλιο διοίκησης. Στις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις που σύντομα ανεφύησαν, οι δύο Συμπολιτείες ανέμιζαν και τους Μακεδόνες, εμπλέκοντάς τους στα ζητήματα της νότιας Ελλάδας και συγκρούστηκαν βίαια, φθείροντας τις τελευταίες δυνάμεις του Ελληνισμού. Οι ακατασίγαστες έχθρες μεταξύ των ελληνικών κρατών και οι επίμονοι ανταγωνισμοί των ελληνιστικών βασιλείων, επέτρεψαν στη Ρώμη να επεκταθεί στην Ανατολή.

Από το 270 π.Χ. ήδη η Εσπερία Λοκρίδα είχε καταστεί επαρχία της Αιτωλίας και ήταν πλήρως ενσωματωμένη σ' αυτή². Από τη γαλατική εισβολή κι ύστερα υπάρχει έλλειψη φιλολογικών πηγών για την περιοχή. Διακόπτεται απ' το 221 π.Χ. και μετά, από τις Ιστορίες του Πολύβιου και του Τίτου Λίβιου. Ο Πολύβιος (204/202-118 π.Χ.) ο μεγαλοπολίτης, γιος του Λυκόρτα, στρατηγού της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ευτύχησε ν' αποκτήσει πολύ καλή μόρφωση και γνώση σε βάθος των πολιτικών και στρατιωτικών ζητημάτων του καιρού του, πριν μεταχθεί όμηρος για 17 χρόνια μεταξύ χιλίων Ελλήνων στη Ρώμη (168 π.Χ.). Εκεί φιλοξενήθηκε σε σπίτια επιφανών ανδρών, συνδέθηκε με ισχυρούς φιλικούς δεσμούς με εξέχοντες Ρωμαίους και υπήρξε προσωπικός διδάσκαλος του Σκιπίωνα Αιμιλιανού του Αφρικανού, διάσημου θετού εγγονού του Πόπλιου Σκιπίωνα του Αφρικανού (Publius Cornelius Scipio Africanus).

Εξασφάλιζε άμεσα πληροφορίες για τα ρωμαϊκά ζητήματα και μελέτησε το χαρακτήρα της ιθύνουσας τάξης και της λειτουργίας του πολιτεύματος της χώρας. Έτσι συμβιβάστηκε με τη μοίρα της χώρας του. Μετά την υποταγή της Ελλάδας στους Ρωμαίους (146 π.Χ.) επέστρεψε στην πατρίδα προσπαθώντας, αφ' ενός να συμβάλει στην οργάνωση μιας νέας μορφής διακυβέρνησης των ελληνικών πόλεων και αφ' ετέρου να εξηγήσει το ρωμαϊκό σύστημα στους Έλληνες. Κατά την

¹ Άποψη διατηρούμενη ως τον Sir William Gell, *The itinerary of Greece*, London 1819, σ. 197.

² L. Lerat, *Οι Εσπερίοι Λοκροί*, II- *Ιστορία, Θεσμοί, Προσωπογραφία*, μτφρ. Δ. Χατζηβασιλείου, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμφισσας, Αμφισσα 2009, σ. 96.

παραμονή του στη Ρώμη συνέλαβε την ιδέα σύνθεσης του κύριου ιστορικού έργου του «*Ιστορίες ή Η άνοδος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*» που ολοκληρώθηκε σε 40 βιβλία, με μεγάλο μέρος του διασωσμένο. Λόγω της αντικειμενικότητας και της κριτικής σκέψης του (όπως και του υποδειγματικού ορισμού του ιστορικού ήθους) ο Πολύβιος χαρακτηρίστηκε διάδοχος του Θουκυδίδη³.

Ο Τίτος Λίβιος (Titus Livius), λατίνος ιστορικός (Πάντοβα, 59 π.Χ. – Ρώμη, 17 μ.Χ.) καταπιάστηκε με τη σύνθεση της “Ιστορίας από κτίσεως της πόλεως” (Ρώμης), δηλ. με την εποποιία του ρωμαϊσμού σε 142 βιβλία, η οποία διασώθηκε αποσπασματικά. Η νεώτερη κριτική του καταλογίζει έλλειψη κριτικού πνεύματος, κατά τη διαπραγμάτευση του υλικού του⁴, οι εύκολα όμως διαγιγνωσκόμενες αδυναμίες της αφήγησής του, αμβλύνονται όταν καταφεύγει και αντλεί από αξιόπιστες πηγές. Η εξιστόρηση των Καρχηδονιακών πολέμων, κατά μίμηση του Πολύβιου, συνιστά το πιο αξιόλογο μέρος του έργου του. Ο Τ. Λίβιος διαθέτει μια ισχυρά ηθική συνείδηση και πίστη στα ανώτερα ιδανικά που διαμόρφωσαν τα ήθη και ενέπνευσαν άνδρες και πράξεις από τα οποία είχε δημιουργηθεί η μεγάλη δημοκρατική Ρώμη της εποχής των Σκιπιώνων.

Με προσπάθειες δύο χρόνων και το ιππικό των Αιτωλών στο πλευρό τους, οι Ρωμαίοι νίκησαν τον Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας στις Κυνός Κεφαλές της Θεσσαλίας. Στα Ίσθμια του επόμενου έτους (196 π.Χ.) ο ύπατος Φλαμίνιος (Titus Quinctius Flaminius) διακήρυξε την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων. Στη σύνοδο των Πανελλήνων μίλησε ελληνικά, με δάκρυα στα μάτια σε δακρυσμένο ακροατήριο, συστήνοντας ομόνοια και πίστη των Ελλήνων προς τους Ρωμαίους. Οι ελληνικές πόλεις και πάλι δεν μπόρεσαν να καταλάβουν τις μεθόδους και τους στόχους των Ρωμαίων και δεν ομονόησαν ούτε κι αυτή την κρίσιμη στιγμή. Λοκροί και Φωκείς περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των απελεύθερων λαών των δυναμένων να διοικούνται σύμφωνα με τους νόμους των προγόνων τους⁵ κι απαλλαγμένων από την πληρωμή φόρων και τη στάθμευση ξένων φρουρών στις επικράτειές τους. Κατά τον Α. Κεραμόπουλλο υπάρχουν πολλές ενδείξεις, εκείνη την περίοδο, μιας ανεξαρτησίας, ή έστω μιας λοκρικής αυτονομίας⁶.

Η ελευθερία που τους είχε προσφερθεί, ήταν εικονική κι όταν αντελήφθησαν οι Αιτωλοί ότι σύρονταν στο ρωμαϊκό ζυγό, ζήτησαν τη συνδρομή του βασιλιά της Συρίας Αντιόχου Γ΄, καλώντας τον επίσημα στην παναιτωλική συνέλευση (192 π.Χ.). Ύστερα από μιαν ατελέσφορη εκστρατεία του, το θέρος του επόμενου έτους, ο Μάνιος Ακίλιος Γλαβρίων (Manius Acilius Glabrio) και ο Φίλιππος Ε΄ τον νίκησαν στις Θερμοπύλες. Ο Αντίοχος έφυγε στην Ασία. Βοιωτοί και Φωκείς υποτάχθηκαν στους Ρωμαίους. Λίγο μετά ο Μάνιος Ακίλιος Γλαβρίων πολιόρκησε τη Ναύπακτο (Αύγ.-Σεπτ. 191 π.Χ.) όπου συγκεντρωμένοι οι Αιτωλοί προσπαθούσαν να την καταστήσουν το κύριο κέντρο της αντίστασής τους. Αν και τα πράγματα δυσκόλευαν για τους εγκλείστους, εξ αιτίας των προελάσεων στην κεντρική Ελλάδα του Φιλίππου

³ John B. Bury, *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί*, μτφρ. Φ.Κ. Βώρου, 2^η έκδ., Παπαδήμας 1984, σσ. 163 επ.

⁴ H.J. Rose, *Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου, β΄ έκδ., ΜΙΕΤ, 1980, τ. Β΄, σσ. 14-15, 101, 206.

⁵ Πολύβ. XVII 46, 5 = Λιβ. XXXIII 32, 5, L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σ. 102, Στέφανος Οικονόμου, *Ποθούντες Αμφισσαν, Η Αρχαία Αμφισσα στα πλαίσια της Αντικής Λοκρίδας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμφισσας, Αμφισσα 2010, σ. 103.

⁶ *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1908, σ. 168 κ. εξής, Στ. Οικονόμου, *Ποθούντες Αμφισσαν*, ό.π., σ. 104.

Ε', ο Φλαμινίνος έπεισε τον ύπατο Μάνιο Ακίλιο Γλαβρίωνα να λύσει την πολιορκία. Μέσω της Εσπερίας Λοκρίδος ο ρωμαϊκός στρατός κατευθύνθηκε στη Φωκίδα.

Η επικράτηση της φιλοπόλεμης μερίδας στις εκλογές⁷ που έγιναν στη Ρώμη το χειμώνα του 191 π.Χ. έφεραν ύπατο για το επόμενο έτος τον Λεύκιο Κορνήλιο Σκιπίωνα (Lucius Cornelius Scipio Asiaticus), με ανάθεση απ' τη Σύγκλητο σ' αυτόν της Ελλάδας ως «επαρχίας». Την ουσιαστική ηγεσία του πολέμου όμως αναλάμβανε ο αδερφός του υπάτου, Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων, ο επονομαζόμενος Αφρικανός, (νικητής του Αννίβα) που θα συνόδευε τον αδερφό του ως ύπαρχος (legatus) στην Ελλάδα⁸. Ειδικά απέναντι στους Αιτωλούς, εγκαταλελειμμένους από εχθρούς και φίλους, τώρα η Ρώμη επιδεικνύει σκληρήν αδιαλλαξία απαιτώντας να παραδοθούν άνευ όρων και να πληρώσουν 1000 τάλαντα αμέσως ως πολεμική αποζημίωση, υπογράφοντας συνθήκη φιλίας και συμμαχίας με τη Ρώμη που σήμαινε υποταγή. Η απόρριψη των απαράδεκτων ρωμαϊκών αυτών αξιώσεων υποχρέωνε τους Αιτωλούς να συνεχίσουν τον πόλεμο. Ο Σκιπίων με νέα στρατεύματα πέρασε απ' την Ιταλία στις ηπειρωτικές ακτές.

Ο ρωμαίος ανθύπατος Μάνιος Ακίλιος στους Δελφούς πέτυχε να υπονομεύσει την αιτωλική επιρροή στους κόλπους της Δελφικής Αμφικτιονίας και την άνοιξη - αρχές του 190 π.Χ. στράφηκε αιφνιδιαστικά εναντίον της Λαμίας. Μη διασωθέντων των σχετικών κεφαλαίων του 21^{ου} βιβλίου του Πολύβιου, πληροφορούμαστε από τον Τ. Λίβιο⁹ την μόνο για δύο μέρες αντίσταση ανδρών και γυναικών της Λαμίας, αφού «... η δύναμη αλλά και τα όπλα και πάνω από όλα το θάρρος της φρουράς υποχώρησαν/ άρχισαν να τους εγκαταλείπουν» κι έπεσε η πόλη. Ο αιφνιδιασμός και οι σφοδρές έφοδοι είχαν φέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Μετά τη διανομή λειών και λαφύρων και μη θέλοντας να δοκιμαστεί διερχόμενος απ' το πέρασμα του Κόρακα (φυλασσόμενο από τους Αιτωλούς) και να διακινδυνεύσει άκαιρα μια νέα πολιορκία της Ναυπάκτου, ο Μάνιος Ακίλιος Γλαβρίων αποφάσισε να πολιορκήσει την Άμφισσα και οδήγησε εναντίον της το στρατό του διασχίζοντας τις διαβάσεις της Οίτης (Ηράκλεια).

Στρατοπέδευσε έξω απ' τα τείχη της, «επιλέγοντας αντί της μετωπικής επίθεσης, επιμέρους εφόδους. Ο Ρωμαίος στρατηγός απ' τη μια δεν ήθελε ν' αφήσει στους αντιπάλους Αιτωλούς περιθώρια ανασύνταξης, απ' την άλλη όμως γνωρίζοντας τις δυσκολίες του γεωγραφικού ανάγλυφου της περιοχής, προσπάθησε ν' αποφύγει την αποτυχία μιας συντονισμένης γενικής επίθεσης». Το τείχος που περιέκλειε την πόλη ξεκινούσε απ' την ακρόπολη, κατερχόταν ως το χειμάρρο Ύλαιθο κι απ' την όχθη του ως τη σημερινή πλατεία Κεχαγιά, ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο, όπως αποκαλύπτεται κι απ' τα ευρήματα σύγχρονων ανασκαφών¹⁰. Εκεί κλείστηκαν προετοιμασμένοι οι Αμφισσεείς τον Απρίλιο του 190 π.Χ.

Οι επιτιθέμενοι χρησιμοποιούσαν σε πολλά σημεία του τείχους πολιορκητικούς κριούς και μηχανές, προκαλώντας σημαντικές φθορές. Οι αμυνόμενοι δεν προσπαθούσαν να τους πλήξουν στα σημεία προσβολής, βάλλοντας κατά των χρησιμοποιούντων τους κριούς με κάποιον από τους συνηθισμένους

⁷ Οι ύπατοι εκλέγονταν από την Comitia Centuriata, ένα όργανο που αποτελείτο σχεδόν αποκλειστικά από πλούσιους γαιοκτήμονες.

⁸ ΙΕΕ, τ. Ε', σ. 77.

⁹ Τ. Λίβ. XXXVII, 5, 1-3.

¹⁰ Βλ. και περιγραφή από J.A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, σ. 258.

τρόπους. Στήριζαν, όπως σημειώνει ο Ρωμαίος ιστορικός, «όλες τις ελπίδες τους στα χέρια και το θάρρος». Διέθεταν στρατηγικό σχέδιο και εξερχόμενοι συχνά του τείχους, προκαλούσαν μεγάλες φθορές και στις προκεχωρημένες φρουρές των Ρωμαίων, αλλά και στους μακριά στρατοπεδευμένους κι εκτελούντες στα μετόπισθεν υπηρεσίες, «στα έργα και στις μηχανές»¹¹.

Στην κρίσιμη φάση της πολιορκίας της Άμφισσας, κι ενώ ρήγματα και καταστροφές είχε δεχτεί σε πολλά σημεία του το τείχος που περιέκλειε την πόλη προβληματίζοντας τους πολιορκουμένους, συνεχίζει ο Τ. Λίβιος, φτάνει η κρίσιμη είδηση, ότι ο νέος ύπατος, Λεύκιος Κορνήλιος Σκιπίων και διάδοχος του Μάνιου Ακίλιου στην ηγεσία του στρατεύματος, είχε αποβιβαστεί με τις ενισχύσεις που του έθεσε η Σύγκλητος στη διάθεσή του (13.000 πεζικό και 500 ιππείς) στην Απολλωνία και μέσω της Ηπείρου και της Θεσσαλίας κατέφθανε στην πολιορκούμενη πόλη. Διασχίζοντας και τη σημερινή Φθιώτιδα ο νέος ύπατος έστειλε απεσταλμένους στην Υπάτη ζητώντας την παράδοσή της. Η αρνητική απάντηση των Αιτωλών, σε κάτι για το οποίο ήθελαν απόφαση των νόμιμων οργάνων της Συμπολιτείας, δεν ανέκοψε την πορεία του, γιατί τον απασχολούσε η Άμφισσα που δεν είχε ακόμη κυριευθεί. Έτσι αφού έστειλε μπροστά τον αδελφό του Σκιπίωνα Αφρικανό, οδηγεί τις δυνάμεις του στην Άμφισσα¹². Ο ύπατος έστησε το στρατόπεδό του σε απόσταση περίπου 6 χλμ από την πόλη, ίσως επειδή είχε μάθει τις φθορές που προκαλούσαν εξερχόμενοι των τειχών οι πολιορκημένοι.

Στο πολύ κρίσιμο αυτό σημείο διαθέτουμε και τα σωζόμενα αποσπάσματα της αφήγησης του Πολύβιου, που μεγαλώνουν τη δραματική ένταση των στιγμών. Ο δήμος των Αθηναίων πληροφορήθηκε «τὴν τῶν Ἀμφισσέων τάλαιπωριάν καὶ τὴν τοῦ Ποπλίου παρουσίαν» την άμεσα διαγραφόμενη απειλή, απ' τις προκληθείσες στο τείχος καταστροφές και την άφιξη του Πόπλιου Σκιπίωνα του Αφρικανού, νικητή του Αννίβα, που ακολουθούσε ως ύπαρχος (legatus) τον ύπατον αδελφό του Λεύκιο, κι αποστέλλουν πρεσβεία με επικεφαλής τον Εχέδημο, έναν από τους ηγέτες της κυριαρχούσας τότε, νέας δημοκρατικής φιλορρωμαϊκής παράταξης των Αθηνών.

Στην αναμονή των ρωμαϊκών ενισχύσεων των πολιορκητών, που κατέφθαναν με επικεφαλής τον ύπατο και τον ένδοξο αδελφό του, αποτιμώντας ρεαλιστικά την κατάσταση κυρίως των τειχών, οι αμυνόμενοι Αμφισσεῖς «εγκατέλειψαν τὴν πόλιν ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἀπροστάτευτη (magna ex parte moenibus nudata erat=απογυμνωμένο μεγάλο μέρος των τειχών) ἀπὸ τὰ τείχη τῆς κι ἅπαντες, ἐνοπλοὶ καὶ ἀοπλοὶ (μάχιμοι καὶ ἄμαχοι) ἐγκλείσθησαν ἐν τῇ ἀκρόπολιν, τὴν ὁποία θεωροῦσαν ὡς ἓνα ἀπόρρητο φρούριον»¹³. Μπρος στα ἄδεια/εγκαταλελειμμένα και με μεγάλα ρήγματα τείχη, την κενωθείσα πόλη και το λαό της συνωστισμένον ψηλά στην οχυράν ακρόπολη, η αντιπροσωπεία των Αθηναίων με τον Εχέδημο ἄρχισε τις μεσολαβητικές διαπραγματεύσεις της με τον πιο διαλλακτικό και πρόθυμο Σκιπίωνα Αφρικανό και ξεχωριστά με τον πιο άτεγκτο και σκληρόν αδελφό του, τον ύπατο.

Με παρότρυνση των Αθηναίων κατέφθασε στην είσοδο της κοιλάδας της Άμφισσας, όπου στρατοπέδευαν οι Ρωμαῖοι, πολυπληθής πρεσβεία των Αιτωλών από την Υπάτη. Και οι δύο ιστορικοί περιγράφουν τις δραματικές, αγχώδεις και

¹¹ Τ. Λιβ. XXXVII, 5, 6, L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σ. 104.

¹² Τ. Λιβ. XXXVII, 6, 3.

¹³ Ό.π. in arcem, quam inexpugnabilem habent.

παλινδρομικές διαπραγματεύσεις στην κοιλάδα της Άμφισσας και την Υπάτη, τη συγκαταβατικότητα του Σκιπίωνα Αφρικανού, προκειμένου να κλείσει γρήγορα το ζήτημα για να δυνηθεί να μεταβεί στην Ασία, όπου σχεδίαζε νικηφόρους αγώνες κατά του Αντιόχου, την αδιαλλαξία του ύπατου-αδελφού του Λεύκιου, με εμμονή στους σκληρούς και επαχθείς όρους παράδοσης ουσιαστικά των Αιτωλών που είχε αποφασίσει η Σύγκλητος, την επίμονη διπλωματικότητα-ευελιξία του Εχέδημου που κρατούσε ζωντανή «την ελπίδα στους Αιτωλούς, αποκαρδιωμένους απ' τις τόσες πολλές απορρίψεις των προτάσεων και στενάζουν θρηγνύντες με ανώφελους θρήνους τη σκληρή μοίρα του έθνους τους, συμβουλευδοντάς τους να ζητήσουν ανακωχή για 6 μήνες, ώστε να μπορέσουν να στείλουν (νέα) πρεσβεία στη Ρώμη»¹⁴.

Το επιχείρημα του Εχέδημου, διασωσμένο στον Πολύβιο και τον Τ. Λίβιο είχε να κάνει με το ότι «ήταν αδύνατο τα πράγματα ν' αποβούν χειρότερα ως προς αυτούς για να γίνουν όμως καλλίτερα δεν ήταν αδύνατο για πολλούς λόγους»¹⁵. Αν η προτεινόμενη 6μηνη ανακωχή γινόταν δεκτή από τους Ρωμαίους, θα κέρδιζαν «τῶν ἐνεστώτων κακῶν ὑπέρθεσιν» (αναβολή των παρόντων κακών), άρα τη λύση της πολιορκίας της ακρόπολης, όπου είχε μαζευτεί όλος ο πληθυσμός της Άμφισσας. Μέχρι την τελική κι αβέβαιη έκβαση ρύθμιση, ο Εχέδημος πολύ συνετά συστήνει «τοῖς καιροῖς ἐφεδρεύειν», να επαγρυπνούν για την εξέλιξη της περιστάσεως.

Ποιο ήταν το ηθικό και τι συνθήκες επικρατούσαν μέσα στην ακρόπολη για τους πολιορκημένους, δεν κάνουν λόγο οι πηγές. Αν ήταν έντονος ο συνωστισμός, αν είχαν προλάβει να εισκομίσουν στην ακρόπολη τα απαραίτητα εφόδια, τρόφιμα και νερό, αν γίνονταν έφοδοι-επιθέσεις και κατά τη διάρκεια της μεσολαβητικής για ειρήνευση αθηναϊκής αντιπροσωπείας, μπορεί βάσιμα να πιθανολογηθούν. Σιωπή και για το αν οι επιτιθέμενοι κατέστρεψαν και λεηλάτησαν την εγκαταλειφθείσα πόλη, αν υπήρχαν απώλειες¹⁶. Με πίστη και καρτερία, την πεποίθηση ότι η ακρόπολή τους ήταν απόρθητη, παρέμεναν αμυνόμενοι οι Άμφισσείς «τοὺς πανταχοῦ νικήσαντες μὴ φοβηθέντες».

Με απόφαση να πιέσει για 6μηνη ανακωχή τον ύπατο και τον ανθύπατο των Ρωμαίων, έφθασε η πρεσβεία των Αιτωλών έξω απ' την Άμφισσα στο ρωμαϊκό στρατόπεδο. Η εσπευσμένη -τόρα- αποδοχή του αιτήματος της ανακωχής για αποστολή νέας αιτωλικής πρεσβείας στη Ρώμη, «ταχέως ἔπεισε τὸν ἀδελφόν» ο Σκιπίων Αφρικανός¹⁷, αποδίδεται από τους ιστορικούς στην πρόθεσή του να εκστρατεύσει στην Ασία κατά του Αντιόχου. Μετά την υπογραφή της σχετικής συμφωνίας, ο Μάνιος Ακίλιος έλυσε την πολιορκία της ακρόπολης της Άμφισσας (τέλη Απριλίου 190 π.Χ.). Κατόπιν παρέδωσε το στράτευμα και τις προμήθειές του στο νέο ύπατο, ο ίδιος ανεχώρησε για τη Ρώμη, ενώ ο Λεύκιος Σκιπίων κατευθύνθηκε στη Θεσσαλία. Υποτιμητική στα γεγονότα είναι η αναφορά του ρωμαίου ιστορικού Αππιανού (Appianus) (95-165 μ.Χ.) που γράφει ότι ο Σκιπίων περιφρόνησε ως μικρή/

¹⁴ Τ. Λίβ. XXXVII, 7, 4.

¹⁵ Πολ. XXI, 5, 9-10, πρβλ. Τ. Λίβιο: «η καθυστέρηση δεν θα μπορούσε να προσθέσει τίποτα στις παρούσες συμφορές τους, οι οποίες ήταν ήδη σοβαρές σε ακραίο βαθμό· όμως ότι με την παρέμβαση του χρόνου (6μηνο) θα είχαν πολλές πιθανότητες οι τωρινές συμφορές τους να αμβλυνθούν», XXXVII, 7, 6.

¹⁶ Ο Τ. Λίβιος εμφανίζει ενίοτε δυσκολία να πιστεύσει/αποδεχθεί στατιστικές περί όσων σκοτώθηκαν σε διάφορες ανεξιχνίαστες μάχες, Η. J. Rose, *Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 206.

¹⁷ Με τη στρατηγική διορατικότητα που τον χαρακτηρίζει, θεωρεί πως η συνέχιση της πολιορκίας είναι επιζήμια..., Στ. Οικονόμου, *Ποθούντες Άμφισσαν*, ό.π., σ. 107.

ασήμαντη την υπόθεση της πολιορκίας των αιτωλικών πόλεων κι επέτρεψε να στείλουν νέα πρεσβεία στη Ρώμη¹⁸. Τελευταία μνεία της Αμφισσας γίνεται απ' τον Τ. Λίβιο, όσον αφορά στην πρόθεση του Σκιπίωνα Αφρικανού να βολιδοσκοπήσει και διερευνήσει τις προθέσεις του μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου του Ε'. Δυναμικός και δραστήριος ο Τιβέριος Γράκχος (Tiberius Gracchus maior) που απεστάλη προς τούτο, με την κατάλληλη αλλαγή αλόγων, διήνυσε την απόσταση Άμφισσα -Πέλλα (373 χλμ περίπου) σε 3 μέρες¹⁹.

Οι Αμφισσείς-ελεύθεροι πολιορκημένοι, ελπίζοντας σε διπλή απαλλαγή, από Ρωμαίους και Αιτωλούς, δεν πρόλαβαν να χαρούν καλά-καλά τη σωτηρία-επιτυχία τους. Η λύση της πολιορκίας της Αμφισσας, δε σήμανε για τους Λοκρούς το τέλος των δεινών τους, γράφει ο Lucien Lerat²⁰. Έχοντας πριν από την πολιορκία της Αμφισσας, απαλλάξει απ' την αιτωλική κυριαρχία τους Δελφούς ο Μάνιος Ακίλιος, όπως πληροφορούμαστε από επιγραφικές μαρτυρίες, προέβη σε δωρεές στο θεό (Απόλλωνα) και την πόλη των Δελφών, 70 οικιών ή κτημάτων που αφαίρεσε απ' τους ιδιοκτήτες τους, από τους οποίους οι 13 ήταν Αμφισσείς. Αυτών η πόλη υπέστη τη μεγαλύτερη ζημία και αδικία, κι αυτό έγινε η αιτία των επιγενόμενων ερίδων Αμφισσέων και Δελφών, αλλά και των τεταμένων σχέσεων μεταξύ Δελφών και των γύρω λοκρικών πόλεων²¹.

Την κρίσιμη χρονιά 191/190 π.Χ. που έλαβαν χώρα οι παραπάνω στρατιωτικές επιχειρήσεις, γύρω απ' την Αμφισσα, διακόπηκαν για πρώτη φορά μέσα σε μια δεκαετία οι απελευθερώσεις δούλων απ' τους Εσπέριους Λοκρούς στους Δελφούς. Απ' την επόμενη χρονιά, παρ' ότι οι διαπραγματεύσεις στη Ρώμη δεν κατέληξαν σε συμφωνία και ο πόλεμος ξανάρχισε (πολιορκία Αμβρακίας και λεηλασία των παραλίων λοκρικών πόλεων του Κορινθιακού, 189 π.Χ.) οι απελευθερώσεις ξανάρχισαν συστηματικά.

Από τα χρονολογικά δεδομένα της εποχής σύναψης, μα και το ίδιο το περιεχόμενο της συνθήκης Μυανίας-Υπνίας, (σημ. Αγ. Ευθυμίας-Τριταίας) ο L. Lerat τη συνδέει πειστικά με την πολιορκία της Αμφισσας από τον Μάνιο Ακίλιο. Η παρουσία των στρατοπεδευμένων στην κοιλάδα Ρωμαίων, στους πρόποδες των βουνών που είναι ριζωμένες Μυανία και Υπνία, τους έδωσε την ευκαιρία που περίμεναν, προσθέτει ο γάλλος αρχαιολόγος, και δεν την άφησαν να περάσει ανεκμετάλλευτη, να αποδεδειχτούν δηλαδή απ' την αιτωλική επικυριαρχία και να ενώσουν διπλωματικά και στρατιωτικά τις δυνάμεις τους. Δεδομένων των στενών σχέσεων Αμφισσας-Μυανίας, με την πολιορκία του 190 π.Χ. ο L. Lerat ερμηνεύει την παντελή απουσία των Αμφισσέων (πολιορκουμένων κι αγωνιζομένων σθεναρά κατά των Ρωμαίων) απ' τους προβλεπόμενους στη συνθήκη διαιτητές²².

Και η συνθήκη αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κινήματος αποσκίρτησης και ανεξαρτησίας των λοκρικών πόλεων από τους Αιτωλούς, που

¹⁸ Τ. Λίβ. XXXVII, 5, 4-7, 7· Πολύβ. XXI, 4-5· Αππιανός, Βιβλ. 13, Συρ. 23, Στ. Οικονόμου, *Ποθούντες Αμφισσαν*, ό.π., σσ. 106-107.

¹⁹ Τ. Λίβ. XXXVII, 7, 4.

²⁰ L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σ. 105.

²¹ L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σσ. 103, 105, Στ. Οικονόμου, *Ποθούντες Αμφισσαν*, ό.π., σσ. 107-108.

²² L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σσ. 121-122, Στ. Οικονόμου, *Ποθούντες Αμφισσαν*, ό.π., σ. 110.

εμφανίστηκε ύστερα απ' την πολιορκία της Άμφισσας και τη χειραφέτηση των Δελφών την προελθούσα υπό των Ρωμαίων. Και οι Άμφισσείς, κατά τον L. Lerat, εξεδήλωσαν τέτοιες προθέσεις. Όμως κι αν ακόμα υπήρξε μια σύντομη περίοδος ερωτοτροπίας με την ανεξαρτησία «δεν άργησαν να επανέλθουν τα πάντα σε τάξη». Με βεβαιότητα υποστηρίζεται ότι την περίοδο 188-167 η Λοκρίδα παρέμενε σταθερά αιτωλική²³.

Πολύ σύντομα ο άγγλος ιστορικός Max Cary πραγματεύεται τη συστηματική επίθεση των Ρωμαίων στα οχυρά των Αιτωλών απ' τον Μάνιο Ακίλιο και την ανακωχή του Σκιπίωνα, προκειμένου να εκστρατεύσει κατά του Αντιόχου²⁴. Ο Γ. Κορδάτος διατείνεται για τους Αιτωλούς, ότι ήταν οι πιο επικίνδυνοι εχθροί της Ρώμης την περίοδο των αρχών του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Αναφέρονται οι επιχειρήσεις του Ρωμαίου ύπατου-στρατηγού Μάνιου Ακίλιου στη Βοιωτία, την Εύβοια και κατόπιν στην Αιτωλία. Χωρίς διάκριση στη συνέχεια κάνει λόγο για τη Λαμία, την Υπάτη, την Άμφισσα κι άλλες πόλεις της Στερεάς Ελλάδας, όπου οι Αιτωλοί υπερασπίσανε την ελευθερία τους, αλλά δεν μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα²⁵.

Στην αφήγησή του την εμπεριεχόμενη στο «Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου: ή Ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού και των περιχώρων από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων εν ω προσήρτηται πραγματεία και πίναξ ανεκδότων νομισμάτων του μεσαίωνα / νυν πρώτον εκδίδοντος Κωνσταντίνου Ν. Σάθα», ο Γαλαξιδιώτης ιστορικός-ερευνητής αναφέρει ως επεισόδιο του αιτωλικού πολέμου την πολιορκία της Άμφισσας του 190 π.Χ. Περιγράφει πιστά και αναλυτικά τα γεγονότα, συμπτύσσει τις καταπονητικές διαπραγματεύσεις, αποσιωπώντας όμως τον καθοριστικό ρόλο του Εχέδημου, παραπέμπει στους ιστορικούς Τ. Λίβιο και Πολύβιο, θεωρώντας εκείνο το γεγονός ως το τελευταίο σημαντικό για την πόλη κατά την αρχαία εποχή. «Μετά ταῦτα ή Άμφισσα δέν άξιοῦται ιδιαιτέρας μνήμης τών Ρωμαίων καί Βυζαντινῶν χρονικογράφων»²⁶.

Η εξιστόρηση της πολιορκίας του 190 π.Χ. από τον Θεοχάρη Μελισσάρη είναι απλουστευμένη, εκλαϊκευμένη, αυτόνομα δοσμένη, εμπερικλείουσα μεν το ιστορικό γεγονός, αλλ' υπό τον όχι επιτυχή τίτλο «Η κατάληψις της Αμφίσσης υπό των Ρωμαίων»²⁷.

Συνοπτικά αλλά περιεκτικά ο Π. Καλονάρος καταγράφει το γεγονός, χωρίς τις ασιατικές βλέψεις του Σκιπίωνα του Αφρικανού και τις ιδιότητες και τα αξιώματα αυτού και του αδελφού του, του υπάτου. Τέλος υποστηρίζει ότι «η Άμφισσα χάρη στη σθεναρή της αντίσταση παρέμεινε ελεύθερη κι ανεξάρτητη πολιτεία χωρίς να πληρώνει κανένα φόρο ή δασμό στην αυτοκράτειρα Ρώμη», κρίση που επαναλαμβάνει και σε υποσημείωση με άστοχη παραπομπή στον Κ. Παπαρρηγόπουλο²⁸.

Σε μιαν εποχή δύσκολη, που η γενικευμένη κρίση οδηγούσε αναπότρεπτα τον Ελληνισμό στην υποδούλωση, τα γεγονότα του 190 π.Χ. ανέδειξαν τη σημασία και την αποτελεσματικότητα του εντυπωσιακού πέτρινου όπλου της Άμφισσας. Η

²³ Τεκμήρια αναφέρονται οι απελευθερώσεις δούλων, σε επιγραφές με χρονολόγηση απ' τον αιτωλό στρατηγό και η κοπή νομισμάτων χάλκινων απ' τους Άμφισσείς, που επισημαίνει ο Α. Κεραμόπουλλος, L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σ. 123.

²⁴ M. Cary, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. Α', μτφρ. Ν. Σαρλή, εκδ. Μίνωας, Αθήνα, 1960, σ. 273.

²⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Η Ρωμαιοκρατία στην Ελλάδα*, εκδ. 20ός Αιώνας, Αθήνα, 1959, σ. 94.

²⁶ Κων/νος Σάθας, *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου...*, ό.π. (στο κείμενο), σσ. 61-63.

²⁷ Θεοχάρης Μελισσάρης, *Ιστορία της Αμφίσσης*, τ. Α', 1923, σσ. 117-119.

²⁸ Πέτρος Καλονάρος, *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, έκδ. 1997, σσ. 86-87, υποσ. 144.

ακρόπολή της άντεξε καταδεικνύοντας τη στρατηγική της θέση, αλλά και τη γενναιότητα κι αποφασιστικότητα των υπερασπιστών της, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι ήταν απόρθητη. Στα όσα περαιτέρω στοιχεία της άδοξης για τους επιτιθέμενους πολιορκίας, σιωπούν οι πηγές και διέφυγαν των ιστορικών, προστίθεται μια επιγραφή στο Θέρμο, σε πέτρα ξαναγραμμένη, με λίγα τα εναπομείναντα γράμματα, χρονολογημένη απ' τον Günther Klaffenbach, περί εκείνο το χρόνο, όπου με ασαφή συμφραζόμενα γίνεται λόγος για τους Μάγνητες, τον βασιλιά Φίλιππο τον Ε' και τους Αμφισσείς²⁹.

Δημήτρης Παλούκης
Φιλολόγος
palsta16@yahoo.gr

²⁹ L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, II, ό.π., σ. 128.

ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Αικατερίνη Καλαντζή

Αξιότιμοι Κύριοι Σύνεδροι,

Αφού ευχαριστήσω την Οργανωτική Επιτροπή για την τιμητική πρόσκλησή της να συμμετάσχω στο Συνέδριο με θέμα την ιστορική διαδρομή του Κάστρου των Σαλώνων και τις προοπτικές ανάδειξής του, θα ήθελα να μου επιτραπεί να κάνω μία σύντομη επισκόπηση του ιστορικού υποβάθρου που συνετέλεσε και καθόρισε την ύπαρξη αυτού του σημαντικού μνημείου της Κεντρικής Στερεάς Ελλάδος κατά τους Βυζαντινούς χρόνους.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την Βυζαντινή περίοδο της Άμφισσας προέρχονται κυρίως από το ‘Χρονικό του Γαλαξειδίου’, κείμενο το οποίο γράφτηκε από τον μοναχό Ευθύμιο και εντοπίστηκε από τον ιστορικό Κωνσταντίνο Σάθα, ο οποίος το μελέτησε και το δημοσίευσε.

Σύμφωνα με αυτό το κείμενο, κατά τα τέλη του 10^{ου} αι. (ειδικότερα από το 980 μ.Χ. και εξής), όταν αυτοκράτορας του Βυζαντίου ήταν ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος, η πόλη της Άμφισσας υπέστη επίθεση από τους Βούλγαρους και τον αρχηγό τους τον τσάρο Σαμουήλ, οι οποίοι την κυρίευσαν και την κατέστρεψαν εξανδραποδίζοντας τους κατοίκους της.

Το 1204 έγινε η, λεγόμενη, εκτροπή της 4^{ης} Σταυροφορίας, κατά την οποία τα στρατεύματα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης παρέμειναν στην Κωνσταντινούπολη, αντί να συνεχίσουν την πορεία τους προς τον αρχικό προορισμό τους, που ήταν οι Άγιοι Τόποι και τα Ιεροσόλυμα. Τότε ξεκινά η περίοδος της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα. Η χώρα διανέμεται στους Γάλλους, Γερμανούς και Ιταλούς (κυρίως Ενετούς) ευγενείς. Η Θεσσαλονίκη και η κυρίως Ελλάδα, καθώς και η Άμφισσα με την περιοχή της, δόθηκαν στον Γάλλο (Φράγκο) Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό. Οι Φράγκοι μετονόμασαν την Άμφισσα σε *La Sole* και στα ελληνικά *Σάλωνα*, ιδρύοντας την Αυθεντία των Σαλώνων.

Πρώτος αυθέντης (*sire*) των Σαλώνων, από το 1204 μέχρι το 1210, ορίστηκε ο Θωμάς Α΄ d' Autremencourt. Αυτός, για την ασφάλεια της πόλης, επάνω στα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης της Άμφισσας ύψωσε το Φρούριο, που δεσπόζει στην πόλη. Στο μνημείο αυτό, που συνδέεται άρρηκτα με την πόλη, διακρίνονται όλες οι περίοδοι της ιστορίας της και του Κάστρου: η κλασσική, η ελληνιστική, η βυζαντινή και η φραγκική.

Το Κάστρο των Σαλώνων είναι γνωστό και ως Κάστρο της Ωριάς, ονομασία που ίσως οφείλεται στην αρπαγή της ωραίας ανιψιάς του Επισκόπου των Σαλώνων Σεραφείμ, από ένα Φράγκο ιερέα, ο οποίος -σύμφωνα με την παράδοση- την φυλάκισε εκεί.

Το 1210 η πόλη, και ολόκληρη η περιοχή γύρω από αυτήν, περιήλθε προσωρινώς, για δύο μόνο χρόνια, στον Έλληνα Δεσπότη της Ηπείρου, Μιχαήλ Α΄

Κομνηνό Δούκα. Το 1212 ανακαταλήφθηκε από τους Φράγκους και για διάστημα 99 ετών διετελέσε υποτελής, αρχικώς του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, και από το 1278 μέχρι το 1311, του Δουκάτου των Αθηνών.

Το 1311, μετά την επικράτηση των Καταλανών επί των Φράγκων στην περίφημη μάχη του Αλμυρού, αυτοί (οι Καταλανοί) γίνονται κύριοι όλων των εδαφών που κατείχαν μέχρι τότε οι Φράγκοι στην κυρίως Ελλάδα, και βεβαίως μεταξύ αυτών και της Αυθεντίας των Σαλώνων.

Το 1318 η πόλη περιέρχεται στην οικογένεια Φαντρίκ και προάγεται σε Κομητεία, η οποία διοικείται βάσει της καταλανικής νομοθεσίας και είναι πιθανό ότι είχε επιβληθεί (στα Σάλωνα) η καταλανική ως επίσημη γλώσσα.

Τον Μάιο του 1380 η κομητεία επανήλθε στην κυριαρχία των Φράγκων, αφού καταλήφθηκε από την Εταιρεία των Ναβαρραίων (με καταγωγή από την Ναβάρρα) για μικρό διάστημα, ενώ μετά τον θάνατο του Λουδοβίκου Φαντρίκ το 1382, και μέχρι το 1394, την εξουσία ήσκησε η σύζυγός του και βυζαντινή κόμισσα Ελένη Καντακουζηνή.

Το 1397 η πόλη και η περιοχή της (κομητεία) καταλήφθηκαν για πρώτη φορά από τους Τούρκους, επειδή ο μητροπολίτης Άμφισσας Σεραφεΐμ κάλεσε τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄ να καταλάβει την πόλη, για να εξαναγκασθούν οι Φράγκοι να την εγκαταλείψουν.

Το 1402 η πόλη περιήλθε στον Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο, αυτός όμως, επειδή δεν είχε τη δύναμη να την κρατήσει, την πούλησε στους Ιωαννίτες Ιππότες (το Τάγμα των Ιωαννιτών, δηλαδή του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ).

Τελικώς, το 1410, η πόλη περιήλθε οριστικά στους Οθωμανούς Τούρκους.

Μεσολαβεί ένα χάσμα σχεδόν τριών αιώνων στη ροή πληροφοριών σε σχέση με την πόλη της Άμφισσας, μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι., οπότε ο Άγγλος περιηγητής και στρατιωτικός γεωγράφος *William Martin Leake (1777-1860)* πραγματοποίησε εκτενή και συστηματικά ταξίδια στην Πελοπόννησο και την υπόλοιπη Ελλάδα κατά την διάρκεια των Ναπολεοντείων πολέμων. Προϊόν της μακροχρόνιας έρευνας του Leake (1804-1810), μεταξύ πολλών άλλων, ήταν το έργο του *Researches in Greece* (London 1814, σελ. 472). Οι περιγραφές του, σε σχέση με αυτά τα ταξίδια, είναι πολύτιμες για την ακρίβειά τους και το λιτό τους ύφος και συνιστούν πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια για την κοινωνική και οικονομική ζωή της προεπαναστατικής Ελλάδας, για την γεωγραφία της και τα τοπωνύμιά της.

Ειδικότερα στο έργο του *Travels in Northern Greece* (Amsterdam 1967), παρέχει πολλές χρήσιμες πληροφορίες, μεταξύ άλλων, για τους ελαιώνες της Άμφισσας, που είχαν σχεδόν 100.000 ρίζες ελιές και παρήγαγαν λάδι άφθονο και άριστης ποιότητας, για το Κάστρο, του οποίου περιγράφει τους πύργους (έναν κεντρικό και δύο στην κατωφέρεια του λόφου προς τον βορρά) και για τον πληθυσμό της πόλης: στα Σάλωνα κατοικούσαν στις αρχές του 19^{ου} αι., 300 τουρκικές και 400 ή 500 ελληνικές οικογένειες, ενώ στα χωριά της περιοχής κατοικούσαν μόνο Έλληνες.

Το 1829 οι Τούρκοι παραδίδουν την πόλη επίσημα στον Δημήτριο Υψηλάντη, ως εκπρόσωπο του νέου ελληνικού, ελεύθερου πλέον, κράτους.

Κλείνοντας την σύντομη αυτή επισκόπηση, θα ήθελα να καταθέσω την πεποίθησή μου ότι το αξιολογότερο αυτό μνημείο, που στέκεται σαν διάδημα πάνω

από την όμορφη σύγχρονη πόλη, συγκεντρώνει πολλές προϋποθέσεις για να αναβιώσει σαν ένας πνευματικός πνεύμονας που θα δώσει νέα πνοή ζωής στην πόλη της Άμφισσας.

Αικατερίνη Καλαντζή
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
kalantzis2@ath.forthnet.gr

**Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΩΣ CASUS EXEMPLI ΤΩΝ ΕΥΡΥΤΕΡΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΩΝ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ¹**

Νικολέττα Γιαντσή

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εντοπίσει και να αναδείξει χαρακτηριστικά της ιστορικής παρουσίας της περιοχής κατά τη μεσαιωνική εποχή, δηλ. κατά το διάστημα ανάμεσα στην Αρχαιότητα και την Αναγέννηση (14^ο -15^ο αιώνα). Πρόκειται για μια εξαιρετικά μακρά περίοδο και, για το λόγο αυτό, η ανακοίνωση δε στοχεύει πρωτίστως στην παρουσίαση των γεγονότων που συνδέονται με την περιοχή της Άμφισσας (αν και τα συμπεριλαμβάνει ως στοιχεία ταυτότητας), αλλά μάλλον στην ένταξη της περιοχής σε μια ερευνητική κατεύθυνση που προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά της μελέτης της Ιστορίας «Μακράς διάρκειας». Αυτός ο τύπος της μελέτης τοποθετεί την έρευνα της συγκεκριμένης περιοχής μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο γεγονότων και επιχειρεί να εντοπίσει την ιδιαίτερη θέση που κατέχει αυτή η περιοχή στις γενικότερες εξελίξεις.

Αναλυτικότερα τα σημεία της παρουσίασης είναι τα εξής:

- Προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της Μεσαιωνικής περιόδου.
- Τα χαρακτηριστικά της μετάβασης από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα. Πώς πραγματοποιείται η μετάβαση αυτή μέσα από τις αλλαγές που συμβαίνουν στην ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Βυζάντιο) και την Ευρώπη.
- Η Άμφισσα κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Αναφορά στα ιδιαίτερα ιστορικά γεγονότα που χαρακτηρίζουν τη νέα εποχή.
- Η ένταξη της περιοχής της Άμφισσας στο ευρύτερο ευρωπαϊκό ιστορικό γίγνεσθαι. Η συμμετοχή της στις εξελίξεις και στους σχεδιασμούς που σηματοδοτούν τη διαμόρφωση του νέου πολιτικού, ιδεολογικού, κοινωνικού και οικονομικού τοπίου.

Νικολέττα Γιαντσή

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας ΕΚΠΑ
nikol_giant@yahoo.com

¹ Περίληψη

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ

Γιώργος Πάλλης

Το Κάστρο της Άμφισσας είναι ένα δημιούργημα των ιστορικών αλλαγών που σημειώθηκαν από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα στη νότια Ελλάδα και της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της εποχής (εικ. 1). Για το μνημείο αυτό δεν έχουμε δυστυχώς στη διάθεσή μας αρχειακές πηγές σχετικά με τον ακριβή χρόνο, τις συνθήκες και τους συντελεστές της οικοδόμησής του, καθώς και για τις προσθήκες και τις άλλες επεμβάσεις που δέχτηκε αργότερα. Την έλλειψη ετούτη αντισταθμίζουν οι πληροφορίες που παρέχει το ίδιο το Κάστρο ως οικοδόμημα –αξεπέραστη ως προς αυτό παραμένει η σχετική μελέτη του Antoine Bon¹– και η αξιολόγηση των γενικότερων ιστορικών δεδομένων της εποχής και της περιοχής. Μία άλλη οδός για να το κατανοήσουμε περισσότερο, είναι να το εξετάσουμε σε σχέση με τα σύγχρονά του κάστρα της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, με τα οποία συνδέεται από την άποψη των ιστορικών εξελίξεων, της αρχιτεκτονικής, αλλά και των προκλήσεων που υπάρχουν σήμερα για τη διατήρηση και ανάδειξή τους.

Η παραχώρηση των Σαλώνων από τον λατίνο βασιλέα της Θεσσαλονίκης Boniface de Montferrat στον ιππότη Thomas I Autremencourt το 1204, υπήρξε το καθοριστικό γεγονός που οδήγησε στην οικοδόμηση του Κάστρου στην ακρόπολη της αρχαίας Άμφισσας². Κατά την προέλασή του προς τη νότια Ελλάδα, ο Βονιφάτιος διένειμε τα εδάφη της σε αξιωματούχους και ιππότες της ακολουθίας του, συστήνοντας αυτόνομα φέουδα, τα οποία εγκαταστάθηκαν σε υφιστάμενους παλαιούς βυζαντινούς οικισμούς, όπως στο Ζητούνι (Λαμία)³, στις Νέες Πάτρες (Υπάτη)⁴, στο Ταλάντι (Αταλάντη)⁵. Εξαίρεση αποτελεί η μαρκιωνία της Βοδονίτσας, της σημερινής Μενδενίτσας, που ιδρύθηκε σε ένα επίκαιρο και ακατοίκητο τότε ύψωμα επάνω από τα στενά των Θερμοπυλών και το θαλάσσιο πέρασμα του βόρειου Ευβοϊκού κόλπου, προκειμένου να τα ελέγξει⁶.

Δεν έχουμε μαρτυρίες για την κατάσταση στην οποία βρήκαν οι σταυροφόροι τα Σάλωνα το 1204. Όπως μαρτυρεί το Χρονικό του Γαλαξιδίου, ο παλαιότερος βυζαντινός οικισμός είχε καταστραφεί κατά τον 10^ο αιώνα, σε βουλγαρικές επιδρομές, και δεν στάθηκε κατόπιν δυνατό να ανακάμψει⁷. Η μόνη ένδειξη βελτίωσης της κατάστασής του είναι η οικοδόμηση του ναού του Σωτήρα κατά τον

Το κείμενο ακολουθεί τη μορφή με την οποία ανακοινώθηκε, με μικρές βελτιώσεις και τη βασική βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

¹ Bon 1937, 164-186, εικ. 14-29, πίν. XVI-XVIIa, XX.

² Miller 1908a, 33-34.

³ Koder – Hild 1976, 283-284.

⁴ Koder – Hild 1976, 223-224.

⁵ Koder – Hild 1976, 126.

⁶ Miller 1908b. Haberstumpf 2003, 47-84.

⁷ Αναγνωστάκης 2004, 23-25.

12^ο αι., σε μικρή απόσταση από το Κάστρο⁸. Αν και αγνοούμε τους κτίτορες και τις συνθήκες ίδρυσής του, εκτιμάται ότι ο Σωτήρας αποτελούσε καθολικό μονής και χρηματοδοτήθηκε από κάποιον πλούσιο χορηγό, εκκλησιαστικό αξιωματούχο ή τοπικό γαιοκτήμονα –επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα πολυτελές και δαπανηρό για την εποχή του κτίσμα. Οι σταυροφόροι ήταν ωστόσο στρατιώτες και ενδιαφέρονταν πρωτίστως για αμυντικά ερείσματα που θα τους παρείχαν ασφάλεια. Από αυτή την άποψη, ό,τι πιο σπουδαίο βρήκαν στα Σάλωνα ήταν το Κάστρο, το οποίο διέσωζε μεγάλα τμήματα των τειχών της αρχαίας ακρόπολης, ίσως δε και παλαιότερες μεσαιωνικές οχυρώσεις. Το φυσικά οχυρό αυτό ύψωμα ήλεγχε την έξοδο ενός πολύ σημαντικού οδικού άξονα που συνέδεε τον Μαλιακό με τον Κορινθιακό κόλπο –και κατ’ επέκταση, τη Θεσσαλία και τη βόρεια Ελλάδα με την Πελοπόννησο⁹. Ο δρόμος αυτός, που χρησιμοποιούνταν αδιάκοπα από την αρχαιότητα, είχε μεγάλη σημασία για τη στρατιωτική και την εμπορική κίνηση, καθώς αποτελούσε την πιο σύντομη πρόσβαση προς την Πελοπόννησο και τις θαλάσσιες οδούς προς τη Δύση.

Η ίδρυση των φεουδαρχικών κρατιδίων άλλαξε το χάρτη της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και δημιούργησε νέες συνθήκες στη διοίκηση, την οικονομία και την άμυνα. Για πρώτη φορά μετά από την αρχαιότητα η περιοχή κατακερματίστηκε ανάμεσα σε μικρές και μεγάλες επικράτειες, υπό την εξουσία γαλλικών και ιταλικών οικογενειών τις οποίες συνέδεε ο κοινός όρκος υποτέλειας προς το βασίλειο της Θεσσαλονίκης και το φεουδαλικό δίκαιο. Τα κρατίδια αυτά είχαν ως υπηκόους τον γηγενή πληθυσμό, που διέφερε από τους κατακτητές ως προς την εθνική σύνθεση, τη θρησκεία και τη γλώσσα· η νομιμοφροσύνη του έπρεπε να επιβάλεται με τα όπλα. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, η διασφάλιση της κυριαρχίας των λατίνων φεουδαρχών είχε ως σημείο αιχμής τα κάστρα, που ήταν απαραίτητα για την άμυνά τους και λειτουργούσαν ως διοικητικά κέντρα αλλά και ως κατοικίες για τους τοπικούς ηγεμόνες. Η ίδρυση ενός κάστρου στα Σάλωνα ήταν άμεσης προτεραιότητας, τόσο για τη σταθεροποίηση της θέσης των Autremencourt, όσο και για τον έλεγχο της στρατηγικής πρόσβασης προς τον Κορινθιακό κόλπο.

Αμέσως λοιπόν μετά από το 1204, η ανατολική Στερεά Ελλάδα γνώρισε έναν οικοδομικό οργασμό, με αντικείμενο την επισκευή και αναβάθμιση των παλαιών βυζαντινών κάστρων και την ανέγερση νέων, στους οικισμούς όπου εγκαταστάθηκαν οι λατίνοι. Στο Ζητούνι¹⁰, στις Νέες Πάτρες¹¹ και κυρίως στις δύο μεγάλες πόλεις, τη Θήβα¹² και την Αθήνα¹³, οι σταυροφόροι ενίσχυσαν και επέκτειναν τις υπάρχουσες οχυρώσεις και μερίμνησαν για την οικοδόμηση χώρων διαμονής, σύμφωνα με τα πρότυπα των πατρίδων τους. Ένα εντελώς νέο κάστρο κτίστηκε εκ θεμελίων στη Μενδενίτσα¹⁴, την έδρα της μαρκιωνίας που ήλεγχε τα στενά των Θερμοπυλών (εικ. 2). Στην ύπαιθρο, σε επίκαιρες θέσεις της ενδοχώρας αλλά και των ακτών, οικοδομήθηκε μεγάλος αριθμός πύργων, που είχαν ως στόχο τον έλεγχο των οδικών περασμάτων, της αγροτικής παραγωγής αλλά και των κινήσεων στη θάλασσα.

⁸ Ορλάνδος 1935. Μπούρας – Μπούρα 2002, 61-63, εικ. 40-43. Ασλανίδης – Πινάτση 2003.

⁹ Kase et al. 1991.

¹⁰ Παπακωνσταντίνου 2010, 9-22, εικ. 4-15.

¹¹ Κακαβάς – Υφαντή 2011.

¹² Bon 1937, 187-191, εικ. 30-31. Kalopissi 2007, 3-5.

¹³ Tanoulas 2000.

¹⁴ Bon 1937, 148-163, εικ. 8-13, πίν. XV, XIX.

Το Κάστρο των Σαλώνων παρουσίαζε το πλεονέκτημα να διατηρεί ικανό τμήμα της αρχαίας του οχύρωσης, το οποίο στη νέα ετούτη φάση της οικοδομικής ιστορίας του αξιοποιήθηκε στο μέγιστο βαθμό, αφού πρόσφερε μία έτοιμη, στιβαρή υποδομή για την ύψωση των τειχών, ιδίως στο βορειοδυτικό σκέλος τους¹⁵. Την πρακτική αυτή, της αξιοποίησης των σωζόμενων αρχαίων οχυρώσεων, παρατηρούμε σε πολλά κάστρα που ενισχύονται ή ανοικοδομούνται την ίδια περίοδο, όπως στο Ζητούνι¹⁶ (εικ. 3) και τη Μενδερίτσα¹⁷. Η διάταξη των οχυρώσεων στην Άμφισσα ακολουθεί ένα τυπικό σχήμα, με τις παραλλαγές που επιβάλλει ανά περίπτωση η φυσική διαμόρφωση του εδάφους: το Κάστρο αποτελείται από ένα μεγάλο εξωτερικό περίβολο, μέσα στον οποίο, στο υψηλότερο και πιο δυσπρόσιτο σημείο, κτίζεται ένα δεύτερο, αυτόνομο οχύρωμα, το λεγόμενο ακροπύργιο. Σκοπός αυτής της διάταξης είναι να υπάρχει μία δεύτερη γραμμή αντίστασης σε περίπτωση που ο εξωτερικός περίβολος παραβιαστεί από τους επιτιθέμενους. Το συγκεκριμένο σχήμα είναι γνωστό στον ελλαδικό χώρο ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους και εφαρμόζεται σε όλα σχεδόν τα κάστρα της εποχής.

Τα τείχη κτίζονται κατακόρυφα, με πάχος που συνήθως ξεπερνά το 1,5 μέτρο –στην Άμφισσα φτάνει κατά τόπους τα 3,20 μ.¹⁸. Η δόμησή τους γίνεται με μεσαίου και μικρού μεγέθους κατεργασμένους ή αργούς λίθους, τεμάχια κεραμίδων και συνδετικό κονίαμα. Στα κατώτερα μέρη, στις γωνίες, και σε άλλα ευπαθή σημεία, γίνεται χρήση μεγαλύτερων, συχνά αρχαίων λίθων, για περισσότερη σταθερότητα και αντοχή της κατασκευής. Την κορυφή των τειχών επιστέφουν οι οδοντωτές επάλξεις και ο περιδρόμος, ο στενός διάδρομος επί του οποίου κινούνται οι στρατιώτες. Στη γραμμή των τειχών παρεμβάλλονται πύργοι και πύλες. Οι πύργοι, τετράγωνες ή ορθογώνιες συνήθως προεξοχές, έχουν μεγαλύτερο ύψος από τα τείχη και αποσκοπούν στην ενίσχυση της άμυνάς τους. Οι λιγοστές πύλες για την πρόσβαση στο εσωτερικό του περιβόλου, τοποθετούνται συνήθως για ασφάλεια ανάμεσα σε πύργους ή σε γωνίες των τειχών και ενίοτε προστατεύονται με ένα επιπλέον προτείχισμα. Το ύψος των οχυρώσεων ποικίλει, ανάλογα με το σημείο όπου βρίσκονται: στα πιο ευπρόσβλητα μέρη μπορεί να ξεπερνά τα 10 μ. Αντίθετα, σε σημεία όπου ο φυσικός βράχος υψώνεται κατακόρυφα και είναι απροσπέλαστος, τα τείχη έχουν πολύ χαμηλό ύψος –ορισμένες φορές λιγότερο και από 2 μ.

Το εσωτερικό του Κάστρου της Άμφισσας, όπως και των άλλων συγχρονών του που έχουμε ήδη αναφέρει, δεν ήταν ασφαλώς ένας άδειος πευκόφυτος χώρος όπως σήμερα. Αντιθέτως, υπήρχαν πολλά κτίσματα, απαραίτητα για την παραμονή της φρουράς και του τοπικού ηγεμόνα, σε κάποιες περιπτώσεις και για μέρος του τοπικού πληθυσμού. Για τα οικήματα όπου διέμεναν οι στρατιωτικές μονάδες δεν έχουμε σαφή εικόνα· το μέγεθός τους πρέπει να ήταν αντίστοιχο με το μικρό συνήθως αριθμό των στρατιωτών που τις αποτελούσαν. Η κατοικία του φεουδάρχη, που συχνά ταυτίζεται στις λαϊκές παραδόσεις με παλάτι, σπάνια είχε την έκταση και την πολυτέλεια ενός ανακτόρου –όπως στην αθηναϊκή Ακρόπολη¹⁹ και, κυρίως, στη ένα μεγάλο πύργο, πλαισιωμένο από ταπεινότερα βοηθητικά κτίσματα²⁰.

¹⁵ Bon 1937, 168-169, εικ. 14, 173, εικ. 16-17.

¹⁶ Παπακωνσταντίνου 2010, 19-20, εικ. 13.

¹⁷ Bon 1937, 152, εικ. 9.

¹⁸ Bon 1937, 171.

¹⁹ Τανούλας 1997, 291-300, σχ. 60.

²⁰ Bon 1937, 159-161, εικ. 12-13.

Απαραίτητη σε κάθε κάστρο ήταν η ύπαρξη ενός ή περισσότερων ναών και παρεκκλησίων, που εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των ενοίκων του και εξασφάλιζαν τη θεϊκή προστασία του. Στην Άμφισσα αναφέρεται ως εκκλησία²¹ το μεγάλο, ερειπωμένο κτίσμα που σώζεται στο βορειοδυτικό τείχος, το πιο ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά μνημείο του χώρου, το οποίο δεν έχει τύχει προσοχής από τη σύγχρονη έρευνα. Πρόκειται για ένα διώροφο, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής οικοδόμημα, που εδράζεται επάνω σε αρχαίο πύργο. Η χρονολόγησή του είναι ασαφής, όπως και η χρήση του: καμία ένδειξη, τόσο από την αρχιτεκτονική μορφή, όσο και από τη μάλλον εκτεθειμένη θέση του, δεν συνηγορεί προς την εκδοχή του ναού²².

Απολύτως απαραίτητες είναι τέλος οι υδατοδεξαμενές, καθώς ένα κάστρο κτίζεται με την προοπτική μακροχρόνιων πολιορκιών που απαιτούν επάρκεια σε νερό. Πρόκειται για μεγάλους, υπόγειους θαλάμους που συγκέντρωναν όμβρια ύδατα, επενδεδυμένους εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Δύο τέτοιες κινστέρνες έχουν επισημανθεί μέσα στο Ακροπύργιο του Κάστρου της Άμφισσας²³.

Ποιοί ήταν όμως αυτοί που εργάστηκαν, υπό τις διαταγές των Φράγκων, στην οικοδόμηση του κάστρου της Άμφισσας και των άλλων οχυρώσεων της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας; Στην πρωτεύουσά τους στην Πελοπόννησο, οι Φράγκοι κάλεσαν αρχιτέκτονες και, πιθανώς, και τεχνίτες από τη Γαλλία, για να κτίσουν το μεγάλο κάστρο Χλεμούτσι, κοντά στη σημερινή Κυλλήνη²⁴. Οι μικροί φεουδάρχες της Στερεάς δεν είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν τέτοιες δαπάνες και αξιοποίησαν τα ντόπια οικοδομικά συνεργεία που βρήκαν στην περιοχή τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κάστρου της Μενδενίτσας, στο οποίο ο κεντρικός πύργος και η πύλη προς τον εσωτερικό περίβολο είναι διαμορφωμένα με καθαρά βυζαντινούς τρόπους. Είναι επίσης πιθανό να επιστρατεύτηκαν οι ντόπιοι κάτοικοι για να εργαστούν αναγκαστικά στη συλλογή και μεταφορά των υλικών και στο κτίσιμο. Η *καστροκτισία*, όπως ονομάζεται αυτή η μορφή καταναγκαστικής εργασίας (αγγαρείας), εφαρμοζόταν ήδη στο Βυζάντιο²⁵.

Αυτά συνέβαιναν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, όταν οι Γάλλοι και Ιταλοί φεουδάρχες εργάζονταν για να ελέγξουν, να οργανώσουν και να εκμεταλλευτούν τις νέες τους κτήσεις, δημιουργώντας ένα δίκτυο κάστρων και οχυρωμένων οικισμών. Δεν άργησε όμως να επανεμφανιστεί ο βυζαντινός παράγοντας, με τη μορφή του ανεξάρτητου δεσποτάτου της Ηπείρου, το οποίο επιδίωκε την ανακατάληψη των εδαφών που ανήκαν ως το 1204 στην Ανατολική αυτοκρατορία. Ως το 1222 είχε θέσει υπό τον έλεγχό του τη Θεσσαλία, τη δυτική Στερεά Ελλάδα, τις Νέες Πάτρες και το Ζητούνι. Η κατάσταση στην περιοχή ήταν πλέον μόνιμα εμπόλεμη, με τα Σάλωνα και τη Μενδενίτσα να αποτελούν τα προκεχωρημένα φυλάκια των λατινικών κρατών όλης της νότιας Ελλάδας. Όταν το 1223 ο δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος κατέκτησε και τη Θεσσαλονίκη, ο πάπας Ονώριος ο Γ' ζήτησε κατεπειγόντως την ενίσχυση των κάστρων των Σαλώνων και της Μενδενίτσας²⁶, στοιχείο που δείχνει την εξαιρετική σημασία που είχαν πλέον για

²¹ Ρουβιό υ Λιούκ 1912, 78, εικ. 12.

²² Bon 1937, 175, εικ. 19.

²³ Bon 1937, 184, εικ. 29.

²⁴ Bon 1969, 608-629, εικ. 11-12, πίν. 33-50. Andrews 2006, 146-158, εικ. 163-177.

²⁵ Trojanos 1969.

²⁶ Miller 1908a, 84-85.

την άμυνα των Φράγκων. Η σχετική επιστολή του πάπα αποτελεί ένα ορόσημο για την ιστορία των δύο κάστρων, καθώς είναι αναμενόμενο ότι θα ενεργοποίησε έκτακτες εργασίες ενίσχυσης των οχυρώσεών τους.

Τα Σάλωνα και η Μενδενίτσα παρέμειναν «παραμεθόρια» οχυρά των λατίνων μέχρι το 1311, όταν οι Καταλανοί κατατρόπωσαν τους συνασπισμένους Φράγκους ηγεμόνες της νότιας Ελλάδας στον Αλμυρό και κατέλαβαν το δουκάτο των Αθηνών, στο οποίο και εγκαταστάθηκαν. Ένα από τα θύματα της μάχης ήταν και ο φεουδάρχης των Σαλώνων Thomas III Autremencourt. Το φέουδό του, αλλά και η χήρα του, παραδόθηκαν από τους νικητές Καταλανούς στο νέο αρχηγό τους, τον Roger Deslours. Κατά την περίοδο της καταλανοκρατίας τα Σάλωνα γνώρισαν τη μεγαλύτερη ακμή τους και αποτέλεσαν έδρα της ομώνυμης κομητείας που εκτεινόταν από το Ζητούνι ως το Γαλαξίδι²⁷.

Είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε σήμερα τί πρόσθεσαν οι Καταλανοί στις οχυρώσεις της Άμφισσας, κάτι που ισχύει και για τα άλλα κάστρα της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Οι αρχειακές πηγές δεν σώζουν σχετικές πληροφορίες, ενώ το γεγονός ότι η οικοδομική τεχνική δεν άλλαξε ουσιαστικά μεταξύ του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα, μας καθιστά εξαιρετικά επιφυλακτικούς στη διάκριση έργων των Φράγκων ή των Καταλανών, όταν δεν υπάρχουν άλλα ασφαλή τεκμήρια –επιγραφές, ανασκαφικά δεδομένα, χημικές αναλύσεις κονιαμάτων. Γενικά διαπιστώνεται ότι οι Καταλανοί δεν ανέλαβαν μεγάλης κλίμακας έργα στα κάστρα εκείνα που παρέλαβαν σε αμυντικά επαρκή μορφή, όπως στη Θήβα και την Ακρόπολη της Αθήνας²⁸. Αντίθετα, μερίμνησαν για να οχυρώσουν καλύτερα τους οικισμούς που απέκτησαν νέα σημασία για τους ίδιους, όπως για παράδειγμα το Σιδερόκαστρο²⁹ και τη Λιβαδειά, το στρατιωτικό τους κέντρο³⁰, το κάστρο της οποίας (εικ. 4) οφείλει επί το πλείστον τη διαμόρφωσή του στους Καταλανούς³¹. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ανήκει πιθανότατα και το απόρθητο Κάστρο των Σαλώνων –τούτο τουλάχιστον υποδεικνύει η μεγάλη ακμή της κομητείας επί των ημερών τους. Ο κυκλικός πύργος στο Ακροπύργιο, που δείχνει οψιμότερος κατασκευαστικά σε σχέση με τις άλλες οχυρώσεις, θα μπορούσε πρόχειρα να αποδοθεί σε αυτή τη φάση.

Η Άμφισσα παραδόθηκε στους Οθωμανούς υπό τον σουλτάνο Βαγιαζήτ στις αρχές του 1394, με πρόσκληση του επισκόπου Σεραφείμ³². Μετά από την οθωμανική κατάκτηση, τα κάστρα της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας διατήρησαν για μερικές δεκαετίες ακόμη τη στρατιωτική τους αξία, μέχρι να θέσουν πλήρως υπό τον έλεγχό τους την περιοχή οι νέοι κατακτητές. Μετά από το 1470, όταν ο Μεχμέτ Β΄ ο Πορθητής κατέλαβε τη Χαλκίδα, η Στερεά Ελλάδα αποτέλεσε ξανά, για πρώτη φορά μετά από το 1204, έναν ενιαίο χώρο, δίχως σύνορα, υπό μία διοίκηση, με ελεύθερους και ασφαλείς τους χερσαίους δρόμους. Μέσα σε αυτό το νέο περιβάλλον της *raha ottomana*, τα περισσότερα κάστρα της περιοχής, μεταξύ των οποίων και των Σαλώνων, παραμελήθηκαν και σε πολλές περιπτώσεις εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν, αφού πλέον δεν υπήρχε λόγος να συντηρούνται και να φρουρούνται.

²⁷ Ρουβιό υ Λιούκ 1912, 73-96, εικ. 10-18.

²⁸ Τανούλας 2012.

²⁹ Ρουβιό υ Λιούκ 1912, 36-43. Κόλλιας 1933.

³⁰ Για την καταλανική Λειβαδιά βλ. Ρουβιό υ Λιούκ 1912, 18-36, εικ. 2-4.

³¹ Bon 1937, 191-206, εικ. 33-39, πίν. XVIIb, XVIII, XXI. Μαμαλούκος 2012. Κοντογιάννης 2012, 71-77, εικ. 2-8.

³² Miller 1908a, 346-347.

Συνοψίζοντας, το Κάστρο των Σαλώνων αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα οχυρωματικού έργου των αρχών του 13^{ου} αι. στην ανατολική Στερεά Ελλάδα, και μαρτυρεί, μαζί με τα άλλα κάστρα της περιοχής, την προσαρμοστικότητα των σταυροφόρων στο δεδομένα του τόπου που κατέκτησαν: αξιοποίησαν τα ερείπια αρχαίων οχυρώσεων και προϋπάρχοντα βυζαντινά κάστρα, χρησιμοποίησαν ντόπια οικοδομικά συνεργεία και εφάρμοσαν τεχνικές και σχέδια οικεία στους Βυζαντινούς προκατόχους τους. Αν και ιδρύθηκε ως έδρα ενός περιφερειακού φέουδου και είχε το μέγεθος ενός δευτερεύοντος φρουρίου, οι ιστορικές εξελίξεις κατέστησαν το κάστρο των Σαλώνων ως έναν από τους προμαχόνες της φραγκικής και αργότερα της καταλανικής παρουσίας στη νότια Ελλάδα. Η μελλοντική έρευνα στο μνημείο –με ευκαταία αφετηρία τις απαραίτητες εργασίες αποκατάστασής του– αναμένεται να διασαφηνίσει α) τις οικοδομικές φάσεις των οχυρώσεων του και τους συντελεστές τους, και β) τη μορφή του εσωτερικού του, όπου εικάζεται ότι θα υπήρχαν οικοδομήματα ποικίλων χρήσεων.

Γιώργος Πάλλης

Λέκτωρ Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης ΕΚΠΑ
gpallis@arch.uoa.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστάκης Η. 2004 (επιμ.). *Ευθυμίου Ιερομονάχου Χρονικό του Γαλαξειδίου*, Αθήνα.
- Andrews K. 2006. *Castles of the Morea*, Athens.
- Ασλανίδης Κλ. – Πινάτση Χρ. 2003. Το τέμπλο του ναού Μεταμορφώσεως στην Άμφισσα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΔ', 163-170.
- Bon A. 1937. Fortresses médiévales de la Grèce Centrale, *BCH* 61, 148-161.
- Bon A. 1969. *La Morée franque: recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris.
- Haberstumpf W. 2003. *Dinasti Latini in Grecia e nell' Egeo (secoli XII-XVII)*, Torino.
- Κακαβάς Γ. – Υφαντή Α. 2011. Υπάτη, μια βυζαντινή καστροπολιτεία. Η αρχαιολογική έρευνα στο κάστρο της Υπάτης, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου "Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη και τον ελλαδικό μοναχισμό"*, Αθήναι, 41-61.
- Kalopissi-Verti S. 2007. Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence στο Edbury P. – Kalopissi-Verti S. (επιμ.), *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table* (Nicosia, 1 February 2005), Athens, 1-33.
- Kase E.W.† – Szemler G.J. – Wilkie N.C. – Wallace P.W. 1991 (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis-Doris Expedition I*, Dubuque – Iowa.
- Koder J. – Hild Fr. 1976. *Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini*, B. 1, Wien.
- Κόλλιας Γ. 1933. Σιδερόκαστρον, *ΕΕΒΣ* Ι', 72-82.

- Κοντογιάννης Ν. Δ. 2012. Ανιχνεύοντας την καταλανική Βοιωτία: η αμυντική οργάνωση του δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14^ο αιώνα στο *Η καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 67-109.
- Μαμαλούκος Στ. 2012. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του κάστρου της Λιβαδειάς, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΛΓ', 7-20.
- Miller W. 1908a. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London.
- Miller W. 1908b. The Marquisate of Boudonitza (1204-1414), *JHS* 28, 234-249.
- Μπούρας Χ. – Λ. Μπούρα Λ. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α. Κ. 1935. Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕ* Α', 181-196.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. 2010, *Το Κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα.
- Ρουβιό υ Λιούκ Α. 1912. *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Μαυράκη Γ.Ν.), εν Αθήναις.
- Σφηκόπουλος Ι. Θ. 1981. *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήναι.
- Symeonoglou S. 1985. *The topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton, New Jersey.
- Τανούλας Τ. 1997. *Τα προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα.
- Τανούλας Τ. 2012. “Το πολυτιμότερο στολίδι του κόσμου” στο στέμμα της Αραγωνίας: η αθηναϊκή ακρόπολη υπό καταλανική κυριαρχία στο *Η καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 23-65.
- Tanoulas T. 2000. The Athenian Acropolis as a castle under Latin rule (1204-1458): Military and building technology, *Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα* (Ημερίδα, Αθήνα 8 Φεβρουαρίου 1997), Αθήνα, 96-122.
- Trojanos Sp. 1969. Καστροκτισία, *Βυζαντινά* 1, 39-57.

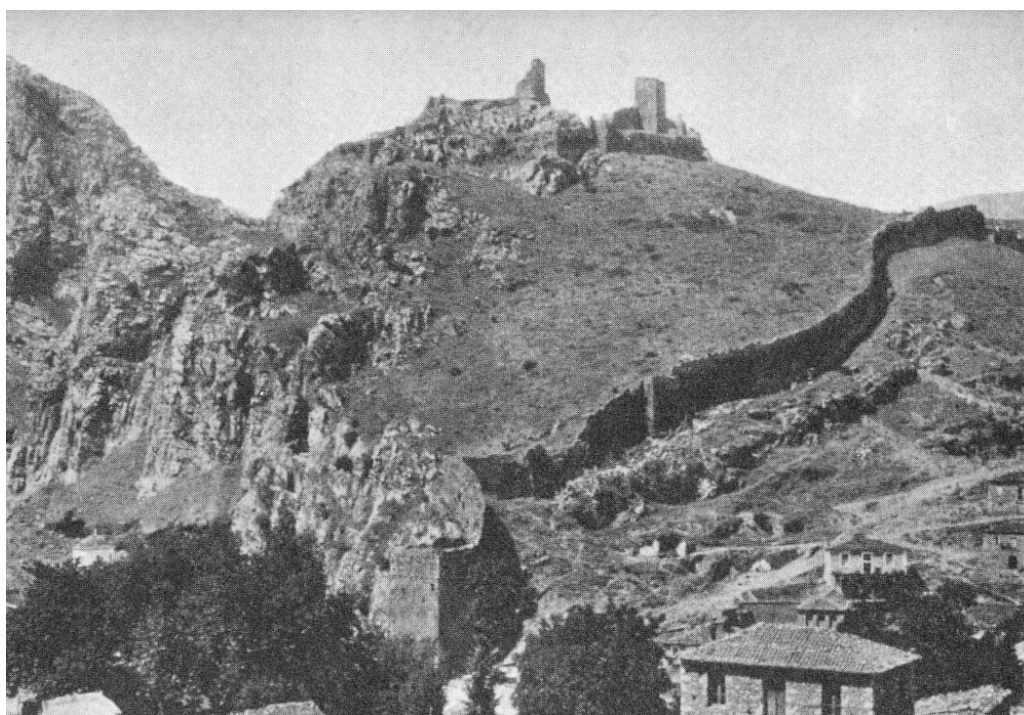
Εικ. 1. Το κάστρο της Άμφισσας το 1849, λεπτομέρεια της απεικόνισης της πόλης από τον Edward Lear.

Εικ. 2. Το κάστρο της Μενδενίτσας στη σημερινή του κατάσταση.

Εικ. 3. Αρχαία και μεσαιωνική φάση στα τείχη του κάστρου της Λαμίας.

Εικ. 4. Το κάστρο της Λιβαδειάς κατά τις αρχές του περασμένου αιώνα.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ (ΣΑΛΩΝΩΝ) ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΛΑΝΙΚΕΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Eusebi Ayensa

Όπως είναι γνωστό, το κάστρο της Άμφισσας, μετά από την κατάκτηση και την καταστροφή του από τους Βουλγάρους τον Ι΄ αιώνα (και κυρίως μετά από την αιματηρή επιδρομή τους το 966), κατελήφθη από τον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό, το 1204, στο πλαίσιο της 4^{ης} Σταυροφορίας και, απ' ό,τι φαίνεται, χωρίς μεγάλη δυσκολία. Ο Βονιφάτιος, ακολουθώντας το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα, το ανέθεσε στον -άγνωστο- Γάλλο ιππότη Θωμά Α΄ Στρομονκούρ ή Οτρεμενκούρ (c. 1205-1213). Αυτό το νέο κρατίδιο λοιπόν βρέθηκε από τότε υπό την κυριαρχία του βασιλείου της Θεσσαλονίκης, του οποίου ο Βονιφάτιος είχε στεφθεί βασιλιάς. Τον πρώτο φράγκο άρχοντα της Άμφισσας διαδέχτηκε ο γιος του Θωμάς Β΄ (c. 1213-1259), και αυτόν, με τη σειρά του, ο γιος του Γουλιέλμος (1260-1294). Ο Γουλιέλμος, επειδή κατέρρευσε η λατινική αυτοκρατορία του Βυζαντίου και συνεπώς και το φραγκικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, έγινε υποτελής του Μεγάλου Κύρη των Αθηνών. Ο τελευταίος Φράγκος άρχοντας της Άμφισσας ήταν ο Θωμάς Γ΄ Στρομονκούρ (1294-1311), γιος του Γουλιέλμου, ο οποίος σκοτώθηκε από τους Καταλανούς στην περίφημη μάχη του Αλμυρού¹. Ήταν ακριβώς κατά την φραγκική κυριαρχία που η πόλη της Άμφισσας πήρε το όνομα Σάλωνα² και αναστηλώθηκε το επιβλητικό κάστρο της πάνω στα αρχαία, ρωμαϊκά και βυζαντινά ερείπιά του. Πιο συγκεκριμένα, ξέρουμε ότι ο πάπας Ονώριος Γ΄ (1216-1227) διέθεσε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την οχύρωση του κάστρου, το οποίο ήταν ο σπουδαιότερος προμαχώνας των Φράγκων απέναντι στον Δεσπότη της Ηπείρου, Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα, που απειλούσε όλη την περιοχή από το Βορρά.

Ο πρώτος άρχοντας της Άμφισσας στην καταλανική περίοδο ήταν, σύμφωνα με τον Ramon Muntaner, ο Roger Desllor (ή Deslaur), ο μόνος ιππότης που, μαζί με

¹ Σύμφωνα πλέον και με τις μελέτες του ιστορικού David Jacoby, δεν υπάρχει πια καμία αμφιβολία ότι η νίκη των Καταλών επί των στρατευμάτων του τελευταίου φράγκου δούκα των Αθηνών, του Γκωτιέ Ε΄ ντε Μπριέν, δεν έγινε κοντά στη Θήβα, στις όχθες του Κηφισού, όπως υποστήριζε ο Καταλάνος χρονογράφος Ramon Muntaner, αλλά, όπως λέει το *Χρονικό του Μορέως*, στη νότια Θεσσαλία, όχι μακριά από την πόλη του Αλμυρού, όπου προφανώς οι Καταλανοί είχαν εγκατασταθεί όταν τέθηκαν στην υπηρεσία του προαναφερθέντος δούκα. Βλ. Σχετικά Jacoby 1974, 223-230. Για αυτό το θέμα παραπέμπουμε τον αναγνώστη επίσης στο βιβλίο των Koder - Hild 1976, 71.

² Όπως αναφέρει ο Πέτρος Καλονάρος, σε διάφορα επίσημα γαλλικά και λατινικά έγγραφα της φραγκικής περιόδου συναντάμε το όνομα «La Sol» για την πόλη της Άμφισσας, από το οποίο προκύπτει το ελληνικό «Τα Σάλωνα» και το καταλανικό «La Sola» (1997, 97). Για την φραγκοκρατία στην Άμφισσα, βλ. σσ. 96-101 του ίδιου βιβλίου. Αν και η ιστορική μελέτη του Καλονάρου παραμένει ακόμα χρήσιμη σε πολλά σημεία, στις σελίδες όμως που αφιερώνει στους Καταλανούς στην Ελλάδα -στους οποίους αποδίδει τους χειρότερους χαρακτηρισμούς- διαπράττει σημαντικά λάθη. Παραδείγματος χάριν, υπερεκτιμά το αραγωνικό στοιχείο μέσα στην Εταιρεία, στην οποία -σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες- συμμετείχαν στρατιώτες κυρίως από την Καταλονία και τη Μαγιόρκα. Ή, όπως εξάλλου και οι περισσότεροι ιστορικοί της εποχής, τοποθετεί στην Κωπαΐδα τη μάχη του 1311, οπότε οι Καταλανοί νίκησαν τους Φράγκους του δουκάτου των Αθηνών.

τον Βονιφάτιο ντε Βερόνα (έναν από τους τρεις Βενετσιάνους άρχοντες της Εύβοιας), επιβίωσε από τη σφαγή στην οποία επεδόθησαν οι Καταλανοί στον Αλμυρό, και στην οποία, όπως είπαμε προηγουμένως, σκοτώθηκε και ο τελευταίος Φράγκος αυθέντης της Άμφισσας, ο Θωμάς Γ΄ Στρομονκούρ. Ο Desllor δεν ήταν καθόλου άγνωστος στην Καταλανική Εταιρεία, διότι, αφού ήξερε καταλανικά (καταγόταν από το Ρουσιλιόν της νότιας Γαλλίας), είχε εκπροσωπήσει πολλές φορές την Εταιρεία στις διαπραγματεύσεις της κυρίως με τον Γκωτιέ Ε΄ ντε Μπριέν, τον τελευταίο Φράγκο δούκα της Αθήνας («moltes vegades era estat per missatge a la companya», έλεγε ο Muntaner)³. Οι Καταλανοί, αδιαμφισβήτητοι νικητές εκείνης της περίφημης μάχης, αλλά χωρίς έναν επίσης αδιαμφισβήτητο αρχηγό, του προσέφεραν την αρχηγία της Εταιρείας. Νωρίτερα, την είχαν προσφέρει στον Βονιφάτιο ντε Βερόνα, αλλ' εκείνος την αρνήθηκε, προφανώς για να μην προκαλέσει την Δημοκρατία της Βενετίας, η οποία με τόση επιφύλαξη έβλεπε εκείνον τον ξένο στρατό που με την παρουσία του μόνο απειλή μπορούσε ν' αποτελέσει για τις κτήσεις της στην ανατολική Μεσόγειο. Στην προσφορά αυτή περιλαμβάνονταν ακόμη τα Σάλωνα και το χέρι της χήρας του τελευταίου Φράγκου άρχοντά τους, του Θωμά Γ΄ Στρομονκούρ. Ο Muntaner λέει επί λέξει: «e així faeren capità misser Roger des Laur e li donaren per muller la muller qui fo del senyor de la Sola, ab lo castell de la Sola»⁴.

Ελάχιστες πληροφορίες έχουμε για αυτό το πρόσωπο, το οποίο μάλλον διηύθυνε την Εταιρεία και κυβέρνησε την Άμφισσα για το πολύ έναν χρόνο. Έτσι λοιπόν, σ' ένα έγγραφο χωρίς ημερομηνία που σώζεται στο Αρχείο του Στέμματος της Αραγωνίας, στη Βαρκελώνη, ο Roger Desllor, ως στρατάρχης της Καταλανικής Εταιρείας («marescalcum et rectorem universitatis eiusdem et procuratorem ipsius»), αναγνώρισε ως άρχοντά του («verum et legitimum dominum naturalem») τον ινφάντη Μανφρέδο, γιο του βασιλιά Φρειδερίκου Γ΄ της Σικελίας⁵. Πάντως, ο εκδότης αυτού του εγγράφου, ο Antoni Rubió i Lluch, το χρονολογεί περί τα τέλη του 1311 - αρχές του 1312. Εν πάση περιπτώσει, επειδή ο Μανφρέδος ήταν ανήλικος, συγκεκριμένα ήταν μόλις πέντε ετών τότε, ο βασιλιάς θεώρησε πιο λογικό να στείλει ως εκπρόσωπό του σ' εκείνα τα μακρινά φέουδα έναν ιππότη για να αντικαταστήσει τον Roger Desllor («no era encara saon que l'hi trametés, mas que jurassen l'infant Manfré per senyor e puis iria-hi un cavaller que seria llur capità en son lloc»). Αυτός ο αρχηγός και γενικός βικάριος της Καταλανικής Εταιρείας («vicari general», στα καταλανικά) ήταν ο ιππότης Berenguer Estanyol, που, πάλι σύμφωνα με τον Muntaner, «regé la host un gran temps molt bé e molt sàviament, així con aquell qui era savi cavaller, e hi féu molt bon fet d'armes», δηλαδή «ηγγήθηκε του στρατού επί πολλά χρόνια επιτυχώς και με σωφροσύνη, διότι ήταν και ο ίδιος ένας σοφός ιππότης, και πέτυχε σε όλες τις αποστολές του»⁶.

Σ' ένα άλλο έγγραφο όμως, που προέρχεται από το αρχείο του Παλέρμο και υπεγράφη στη Μεσσίνα στις 7 Δεκεμβρίου του 1355 από το βασιλιά Φρειδερίκο Γ΄ της Σικελίας, το φέουδο των Σαλώνων, αφού έχει πλέον μετατραπεί πια σε κομητεία, εμφανίζεται συνδεδεμένο με την οικογένεια Φρειδερίκο (Frederic), μια από τις πιο σημαντικές καταλανικές οικογένειες στα ελληνικά δουκάτα της Ελλάδος. Δεν ξέρουμε πώς έπεσε στα χέρια της οικογένειας αυτής η κομητεία των Σαλώνων, αλλά

³ Soldevila 2011, 398, κεφ. 240.

⁴ Ό.π., 398, κεφ. 240.

⁵ Rubió i Lluch 1947, 67, αριθ. LIII.

⁶ Soldevila 2011, 400, κεφ. 242.

σίγουρα δεν είναι άσχετος ο κρίσιμος ρόλος του Αλφόνσου Φρειδερίκου (1290/1294 - 1338), ο οποίος ήταν για πολλά χρόνια γενικός βικάριος στην Ελλάδα. Σ' αυτόν οφείλεται η προσθήκη στις καταλανικές κτήσεις, το 1318-1319, ενός νέου δουκάτου, μετά το θάνατο του άκληρου σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας, Ιωάννη Β' Αγγέλου Δούκα.

Πρόκειται για το δουκάτο των Νέων Πατρών, με πρωτεύουσα τη Νέα Πάτρα (τη σημερινή Υπάτη, δηλαδή), που συνόρευε με την κομητεία των Σαλώνων. Πάντως, η αλήθεια είναι πως, εκτός από μια μικρή περίοδο κατά την οποία σφετερίστηκε την κομητεία των Σαλώνων ο γενικός βικάριος, δηλαδή ο εκπρόσωπος του βασιλιά στα ελληνικά του φέουδα, ο Pere de Pou (1361-1362), η οικογένεια Φρειδερίκος ήταν η αδιαμφισβήτητη ιδιοκτήτρια της κομητείας των Σαλώνων και του κάστρου της βέβαια, στο πιο ψηλό και ασφαλές σημείο του οποίου σίγουρα διέμενε. Με τα χρόνια, επιπλέον, αυτή η κομητεία, από την οποία εξαρτάτο πιθανώς το κάστρο του Λιδωρικίου (στο παλιό Βελούχοβο και το σύγχρονο Κάλλιο, βορειοδυτικά της πόλης του Λιδωρικίου) και τα νησιά της Αίγινας, της Μάλτας και του Γκόζου, δεν έπαψε να μεγαλώνει και να επεκτείνεται. Έφθασε μάλιστα μέχρι τα λιμάνια της Βιτρινίτσας (σήμερα Τολοφώνας) και του Γαλαξιδίου, ώσπου έγινε το σημαντικότερο φέουδο των καταλανικών δουκάτων της Ελλάδος.

Ορισμένα μεσαιωνικά έγγραφα μας επιτρέπουν να ανασηματίζουμε τη γραμμή διαδοχής των διαφόρων κομήτων των Σαλώνων. Μετά το θάνατο του Αλφόνσου Φρειδερίκου το 1338, τον διαδέχτηκε ο πρωτότοκος γιος του Πέτρος, ο οποίος κληρονόμησε όλα τα φέουδά του και κυβέρνησε την κομητεία μέχρι το θάνατό του το 1355. Σύμφωνα με μια ρήτρα που περιλαμβανόταν στην διαθήκη του, σε περίπτωση που πέθαινε χωρίς διάδοχο, η κομητεία θα περνούσε στον αδελφό του Ιάκωβο, ο οποίος την κληρονόμησε το 1355 και την διοίκησε μέχρι το 1365 που πέθανε, με εξαίρεση μια μικρή περίοδο (1361-1362), κατά την οποία, όπως είπαμε προηγουμένως, την σφετερίστηκε ο Pere de Pou. Σημειωτέον δε, ότι ο Pere de Pou έφτασε το 1361 στην Ελλάδα για να τη διοικήσει ως απεσταλμένος του βασιλιά Φρειδερίκου Γ' της Σικελίας, με σκοπό ακριβώς να περιορίσει τη δύναμη των μεγάλων οικογενειών των ευγενών και να επαναφέρει εκείνα τα μακρινά δουκάτα στην βασιλική οικογένεια της Σικελίας-Αραγωνίας. Ο de Pou όμως απέτυχε πλήρως στην αποστολή του και δολοφονήθηκε στη Θήβα το 1362, μόλις έναν χρόνο μετά την άφιξή του στην Ελλάδα. Σ' ένα έγγραφο του Αρχείου του Στέμματος της Αραγωνίας, με ημερομηνία 7 Δεκεμβρίου του 1355, περιλαμβάνεται η παράκληση του Ιωάννη Φρειδερίκου, μικρότερου γιου του Αλφόνσου Φρειδερίκου, προς τον βασιλιά Φρειδερίκο Γ' να εφαρμοστεί η προαναφερθείσα ρήτρα, ούτως ώστε να περάσει η κομητεία των Σαλώνων στα χέρια του αδελφού του Ιακώβου («prefato Jaymo tamquam secundogenito et substituto, ut supra, ad quem virtute dicte substitutionis potissime terras ipsas rationabiliter asserit pertinere, tradi et assignari, prout jura postulant, mandaremus»)⁷. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στα φέουδα που κληρονόμησε ο Ιάκωβος Φρειδερίκος συμπεριλαμβανόταν επί πλέον η πόλη και το κάστρο της Λαμίας, που από τότε θα συνδέονται πάντα με την κομητεία των Σαλώνων, όπως μας πληροφορεί ένα έγγραφο της 10^{ης} Σεπτεμβρίου του 1380: «...nobilis Jacobus Frederici de Aragonia, cuius erant loca dal Cito et de la Sola...»⁸.

⁷ Rubió i Lluch 1947, 299, αριθ. CCXXIII.

⁸ Ο.π., 498, αριθ. CCXXIII.

Όταν πέθανε ο Ιάκωβος, τον διαδέχτηκε ο γιος του Λουδοβίκος (Lluís, δηλαδή) Φρειδερίκος (1365-1382), ο οποίος κατόρθωσε, όχι μόνο να σώσει την κομητεία του από την επιδρομή της Εταιρείας των Ναβαρραίων, που το 1379 κατάκτησε, ανάμεσα σε άλλες πόλεις, τη Θήβα και τη Λιβαδειά, αλλά και να την επεκτείνει. Ανέκτησε το κάστρο του Σιδηροκάστρου, που ο πατέρας του είχε αρπάξει από τον Ermengol de Novelles, ο οποίος είχε επαναστατήσει με σκοπό να δημιουργήσει ένα ανεξάρτητο κρατίδιο στη Φθιώτιδα και τη νότια Θεσσαλία. Όταν πέθανε, χωρίς αρσενικό διάδοχο, ο Φρειδερίκος Γ΄ της Σικελίας, τα καταλανικά δουκάτα της Ελλάδος πέρασαν στον βασιλιά Πέτρο Δ΄ της Αραγωνίας. Σύμφωνα μ' ένα έγγραφο υπογεγραμμένο στην πόλη της Λέριδας την 1^η Σεπτεμβρίου του 1380, ο Πέτρος παραχώρησε το Σιδηρόκαστρο στον Λουδοβίκο Φρειδερίκο εις ένδειξιν ευγνωμοσύνης. Συγκεκριμένα, το έγγραφο λέει: «item humilment e devota a la dita majestat fa saber lo dit magnífich com son senyor don Jacme Frederich, pare seu quondam de bona memòria, hagués conquistat lo castell de Sidero Castre per fina força d'armes de poder de n·Ermengau de Novelles quondam, lo qual era revellat e encontra la senyoria real e ducal»⁹. Στον Λουδοβίκο Φρειδερίκο ο βασιλιάς της Αραγωνίας επικύρωσε και την δωρεά του νησιού της Αίγινας, το οποίο, αν και δεν είχε αποδесμευθεί πλήρως από την οικογένεια Φρειδερίκο, είχε αποσχισθεί από την κομητεία των Σαλώνων και είχε πέσει στα χέρια του στασιαστή Πέτρου Β΄ Φρειδερίκου, γιου του Βονιφάτιου Φρειδερίκου, ενός άλλου αδελφού του Ιακώβου και θείου του Λουδιβίκου¹⁰.

Ο Λουδιβίκος Φρειδερίκος, μετά το θάνατο του βασιλιά Φρειδερίκου Γ΄ της Σικελίας, επέλεξε τον Πέτρο Δ΄ της Αραγωνίας (τον επονομαζόμενο *Τελετουργικό*) ως καινούριο άρχοντα των κτήσεών του στην Ελλάδα (σε αντιπαράθεση με τους οπαδούς της Μαρίας, που ήταν η μόνη απογόνος του Φρειδερίκου). Έτσι, όταν αναγνωρίστηκε η κυριαρχία του βασιλιά της Αραγωνίας πάνω σ' εκείνα τα φέουδα, όπως έκαναν οι εκπρόσωποι άλλων πόλεων, του έστειλε, μέσω του Bernat Ballester, τα λεγόμενα «Κεφάλαια» («Capítols» στα καταλανικά) της Άμφισσας, με τους όρους που έθετε ώστε η κομητεία της Άμφισσας (και το επιβλητικό της κάστρο, βέβαια) να προσχωρήσει στο Στέμμα της Αραγωνίας. Ο βασιλιάς Πέτρος επικύρωσε τα κεφάλαια αυτά στη Λέριδα την 1^η Σεπτεμβρίου του 1380 και, επομένως, ο Bernat Ballester, εκ μέρους του Λουδοβίκου Φρειδερίκου, αναγνώρισε τον βασιλιά ως αρχηγό του. Με το έγγραφο αυτό, ο βασιλιάς, με τη σειρά του, συμφώνησε να κυβερνήσει εκείνα τα φέουδα και τους καινούριους υπηκόους του σύμφωνα με τους νόμους («usatges») της Βαρκελώνης: «servabimus ac tenebimus erga vos et dictos vestros succesoros ac vestrum et eorum dominium ea omnia que alii naturales vasalii vestri servare et tenere sunt astricti, juxta Usaticos Barchinone et Constituciones Cathalonie» (DOC: CCCXCII)¹¹. Αυτή η επικύρωση της βασιλικής δικαιοδοσίας επί των δουκάτων των Αθηνών και των Νέων Πατρών, σε ό,τι αφορά την κομητεία των

⁹ Ό.π., 480, αριθ. CCCXCII. Σ' άλλο έγγραφο, υπογεγραμμένο επίσης στη Λέριδα δεκαέξι μέρες αργότερα, ο Πέτρος Δ΄ επιβεβαιώνει τη δωρεά του Σιδηροκάστρου στον Λουδοβίκο Φρειδερίκο, ως έκφραση ευγνωμοσύνης για την επιστροφή αυτού του κάστρου -χάρη στον πατέρα του, τον Ιάκωβο Φρειδερίκο- στη βασιλική δικαιοδοσία: «concedimus vobis dicto nobili quod de tota vita vestra possitis habere et tenere castrum de Siderocastro, quod nobilis Jacobus Frederici, pater vester, via armorum a manibus Ermengaudi de Novelles quondam eripuit et dominio subegit ducatum predictorum» (ό.π., 499, αριθ. CDXVIII, από τις 17 Σεπτεμβρίου του 1370).

¹⁰ Βλέπε σχετικά ό.π., 498, αριθ. CDXVI, από τις 17 Σεπτεμβρίου του 1370, και Loenertz 1955, 144, αριθ. 172.

¹¹ Rubió i Lluch 1947, 481-482, αριθ. CCCXCII.

Σαλώνων, εκδηλώθηκε εκ νέου, αν και πιο ανεπίσημα, λίγο αργότερα, στο τέλος του 1380, από τον Guerau de Rodonella. Αυτός ο ευγενής ήρθε από τη Βαρκελώνη συνοδεία του επισκόπου των Μεγάρων, Joan Boyl, στην Αθήνα. Σύμφωνα με τις διαταγές του βασιλιά, κατά το ταξίδι της επιστροφής του στη Σικελία πέρασε από την Άμφισσα για να γνωστοποιήσει στον Λουδοβίκο Φρειδερίκο ότι ο βασιλιάς αποδεχόταν τους όρους που αυτός του είχε θέσει προκειμένου να γίνει υπήκοός του («e posat lo dit bisbe a Cetines ab los balesters, a la tornada pas per lo castell de la Sola ab lo dit Guerau de Rodonella, qui notificarà a don Luis Frederich d' Aragó, qui és en lo dit castell, con nos graciosament havem reebuts ell e los dits ducats»)¹².

Η ιστορία της κομητείας των Σαλώνων κατά την καταλανική περίοδο είναι τόσο πλούσια -κυρίως στα τελευταία χρόνια της- που δεν θα σταθούμε στην οργάνωση και εξέλιξη της λατινικής εκκλησίας, γιατί αυτή η πλευρά του θέματος θα μπορούσε ν' αποτελεί, μόνη της, θέμα μιας άλλης ανακοίνωσης¹³. Δεν θεωρούμε περιττό όμως να αφιερώσουμε μερικά λόγια στα ιστορικά πρόσωπα που έπαιξαν κάποιον σημαντικό ρόλο στην ιστορία των Σαλώνων υπό καταλανική κυριαρχία. Ένα απ' αυτά τα πρόσωπα ήταν ο ιππότης Bernat Sarrovià, από την Άμφισσα. Ο Πέτρος Δ' της Αραγωνίας, σε διάφορα έγγραφα, ευγνωμονεί την αφοσίωσή του και τον ανταμείβει με κάποια χάρη. Για παράδειγμα, μαζί με τον αυθέντη του Λουδοβίκο Φρειδερίκο, τον χρίζει ιππότη του Αγίου Γεωργίου¹⁴. Μαζί μ' αυτόν πρέπει να αναφέρουμε τους Έλληνες Δημήτρη και Μήτρο, φρούραρχους και τους δύο («castellans») του κάστρου των Σαλώνων/Άμφισσας, τους οποίους ο βασιλιάς ευχαρίστησε γραπτώς για την καλή υπηρεσία τους στην άμυνα του κάστρου του Στεριρίου κατά τις επιθέσεις των Juan de Urtubia και του Mahiot de Coquerel¹⁵, επικεφαλής της λεγόμενης Εταιρείας των Ναβαρραίων, που το 1379 προκάλεσε μια θανάσιμη πληγή στην καρδιά των καταλανικών δουκάτων της Ελλάδος¹⁶.

Μια από τις τελευταίες φορές που θα συναντήσουμε το όνομα κάποιου αυθέντη ή αυθέντισσας των Σαλώνων είναι το 1390, όταν ο βασιλιάς Ιωάννης Α' της Αραγωνίας, γιος του Πέτρου Δ', ανίκανος να βοηθήσει αποτελεσματικά την Υπάτη, η οποία πολιορκείτο τότε από έναν άγνωστο Έλληνα ονόματι Ανέρ, που φαίνεται πως υπηρετούσε τον Nerio Acciajuoli, ανέθεσε την ευθύνη αυτή στη χήρα του Λουδοβίκου Φρειδερίκου, την Ελένη Καντακουζηνή, απόγονο της γνωστής βυζαντινής οικογενείας¹⁷. Η απόφασή του αυτή δείχνει φυσικά την αδυναμία του Καταλανού βασιλιά να σώσει τα κατάλοιπα των φέουδών του στην Ελλάδα, αλλά και ταυτόχρονα τη δύναμη και το κύρος που είχε ακόμα η κομητεία των Σαλώνων, στην τελευταία φάση της καταλανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα. Το τέλος της όμως ήταν εξαιρετικά τραγικό. Όπως μας πληροφορεί ο Nerio Acciajuoli σ' ένα γράμμα στον αδελφό του Donato με ημερομηνία 20 Φεβρουαρίου του 1394, εκείνη την ίδια χρονιά ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α' κατάκτησε την Άμφισσα και το απόρρητο κάστρο της,

¹² Ο.π., 505-506, αριθ. CDXXVIII, από τις 5 Οκτωβρίου του 1380.

¹³ Μπορεί να δει κανείς όμως μια γενική παρουσίαση του θέματος στη μελέτη μας *Els catalans a Grècia* (2013, 321-322). Πιο συγκεκριμένα, για τους καθολικούς επισκόπους στην εποχή των Καταλανών και τη σχέση τους με τον ορθόδοξο πληθυσμό, μπορεί να δει κανείς Rubió i Lluch 1982, 1495-1497.

¹⁴ Rubió i Lluch 1947, 551, αριθ. CDXCIV, από τις 18 Μαΐου του 1381.

¹⁵ Βλ. ό.π., 502, αριθ. CDXXIII, από τις 18 Σεπτεμβρίου του 1380 και 527-528, αριθ. CDLX, από τις 31 Απριλίου του 1381.

¹⁶ Για αυτή την εκστρατεία, παραπέμπουμε τον αναγνώστη στο άρθρο του Rubió i Lluch 1928. Αυτή η μελέτη βασίζεται σ' ένα προηγούμενο αν και συντομότερο άρθρο του (1924).

¹⁷ Rubió i Lluch 1947, 656, αριθ. DCXXVI, από τις 3 Ιανουαρίου του 1390.

παντρεύτηκε την κόρη του Λουδοβίκου Φρειδερίκου και της Μαρίας Καντακουζηνής, τη Μαρία Φρειδερίκου, και την έκλεισε στο χαρέμι του στην Αδριανούπολη («lo gran Turcho e venuto a Salonicchi [τα Σάλωνα, δηλαδή], e a preso per moglie la figlia della donna della Sola»)¹⁸, ενώ παρέδωσε τη μάνα της, την κόμισσα δηλαδή, στο στρατό του για να την κακοποιήσει. Απ' ό,τι φαίνεται όμως, δεν κράτησε πολύ η αιχμαλωσία και η ατίμωση της νεαρής Μαρίας, την οποία η μητέρα της είχε προσπαθήσει πριν, αν και χωρίς αποτέλεσμα, να την παντρέψει με διάφορους Καταλανούς και Σέρβους ευγενείς και πρίγκιπες¹⁹. Πράγματι, ο Ιταλός ταξιδιώτης Niccolo da Martoni, περνώντας το 1395 από το λιμάνι της Βιτρινίτσας, άκουσε από τους ντόπιους ότι ο Μέγας Τούρκος στο τέλος την σκότωσε επειδή δεν αποδείχθηκε αντάξιά του («quia sibi videbatur non esse dignam suo sociari coniugio»)²⁰.

Με τα χρόνια, οι ιστορικές λεπτομέρειες της κακής μοίρας της Ελένης Καντακουζηνής και της Μαρίας Φρειδερίκου ξεχάστηκαν σιγά-σιγά ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, διαλύθηκαν στα θολά νερά του θρύλου, όπως απέδειξε, στην αρχή του περασμένου αιώνα, ο Antoni Rubió με μια λαμπρή μελέτη, στην οποία εξετάζει αποσπάσματα του Λαονίνου Χαλκοκονδύλου και του *Χρονικού του Γαλαξιδίου* που αναφέρονται σ' εκείνα τα τραγικά γεγονότα. Μια ζωντανή, αν και πολύ ασαφή, εκδοχή τους άκουσε ο Rubió το 1909, όταν επισκέφτηκε την πόλη που μας φιλοξενεί, από τα χείλη του αμφισσέα γιατρού Αλέξανδρου Στουρνάρα²¹.

Ας ευχηθούμε στο τέλος της ακανοίνωσής μας ότι μελλοντικές ανασκαφές και αναστηλώσεις στο εντυπωσιακό ακόμα κάστρο της Άμφισσας -όπως αυτές που γίνονται τώρα στο κάστρο της Υπάτης και έγιναν πριν σ' εκείνο της Λιβαδειάς- θα μας δώσουν μια πληρέστατη εικόνα γι' αυτό, που είναι ένα από τα πιο επιβλητικά κάστρα της ηπειρωτικής Ελλάδος και εύστοχα χαρακτηρίστηκε, στις αρχές του περασμένου αιώνα από τον Άγγλο ιστορικό William Miller, ως «the finest Frankish remains in Greece»²².

Eusebi Ayensa

Καθηγητής, μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας Γραμμάτων της Βαρκελώνης
eayensa@xtec.cat

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ayensa E. 2013. *Els catalans a Grècia. Castells i torres a la terra dels déus*. Barcelona: Base [Base Històrica, 109].
- Gregorovius F. 190. Επιστολαί εκ της αλληλογραφίας των Ατζαϊωλών (Corrispondenza Acciajuoli) εν τη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας από του Ιουστινιανού*

¹⁸ Gregorovius 1904, 652. Αυτό το γράμμα επανεκδόθηκε επίσης από τον Rubió i Lluch (1947, 673, αριθ. DCXLIV).

¹⁹ Για όλα αυτά τα αποτυχημένα σχέδια γάμου, βλ. Rubió i Lluch 1908, 420-423.

²⁰ Legrand 1895, 660. Για τα τελευταία χρόνια της κομητείας των Σαλώνων προτού κατακτηθεί από τον Βαγιαζήτ Α', βλ. επίσης Nicol 1968, 160-163.

²¹ Rubió i Lluch 1910, 117-120 και 144-150. Αυτό το άρθρο δημοσιεύτηκε ξανά, σε δίγλωσση έκδοση (καταλανικά / ελληνικά), από τον Γ. Κολιαβά (2011, 47-73).

²² Miller 1908, 33.

- μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως. Ελληνική μετάφραση του Σ. Π. Λάμπρου. Αθήνα: Τυπ. Π. Δ. Σακελλάριος.
- Jacoby D. 1974. Catalans, turcs et vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, στο *Studi Medievali*, τ. 15, 223-230 [*Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, London: Variorum Reprints, CS105, 1979].
- Καλονάρος Π. 1997. *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, Άμφισσα. Σύλλογος απανταχού Αμφισσέων *Τα Σάλωνα*.
- Koder J. - Hild F. 1976. *Hellas und Thessalia*. Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften [Tabula Imperii Byzantini, 1].
- Legrand L. 1895. Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien, *Revue de l'Orient Latin*, τ. 3, 566-669.
- Loenertz R. M. 1955. Athènes et Néopatras. Regestes et notices pour servir à l'histoire ecclésiastique des duchés catalans (1311-1394), *Archivum Fratrum Praedicatorum*, τ. 25, 183-303 [*Byzantina et Franco-Graeca*, τ. B'. *Articles choisis parus de 1936 à 1969*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, (Raccolta di Studi e Testi, 145), 1978, 183-303].
- Miller W. 1908. *The Latins in the Levant. A history of frankish Greece (1204-1566)*. London: J. Murray.
- Nicol D. M. 1968. *The Bizantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus): ca. 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- Rubió i Lluch A. 1908. Els castells catalans de la Grècia continental, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, τ. 2, 420-423. Αυτή η μελέτη δημοσιεύτηκε σε ελληνική μετάφραση του Γ. Μαυράκη στην Αθήνα το 1912 από το εκδοτικό οίκο της Εστίας.
- Rubió i Lluch A. 1910. Tradicions sobre la caiguda del comtat català de Salona, *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, τ. 20 [τεύχος 183], 117-120, και [τεύχος 184], 144-150. Αυτό το άρθρο δημοσιεύτηκε ξανά, σε δίγλωσση έκδοση (καταλανικά / ελληνικά), από τον Γ. Κολιαβά στο βιβλίο του *Οι σχέσεις Καταλανών και Ελλήνων μέσα από την αλληλογραφία του Rubió*. Αθήνα: χ.ο., 2011, 47-73.
- Rubió i Lluch A. 1928. Conquista de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia: episodio de la historia de los navarros en Grecia, *Homenaje a D. Carmelo Echeagaray. Miscelánea de estudios referentes al País Vasco*. San Sebastián: Impr. Diputación de Guipúzcoa. Αυτή η μελέτη βασίζεται σ' ένα προηγούμενο αν και συντομότερο άρθρο του με τίτλο La conquista de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia: episodio de la historia de los navarros en Grecia, δημοσιευμένο στον 4^ο τόμο, του 1924, του *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine* (170-191). Το Ινστιτούτο Θερβάντες της Αθήνας το δημοσίευσε ξανά το 2011 με πρόλογο του Κ. Κοτσίλη και μετάφραση στα ελληνικά της Ν. Παπανικολάου.
- Rubió i Lluch A. 1947. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Αυτό το έργο επανεκδόθηκε στην ίδια πόλη και από τον ίδιο εκδοτικό οίκο το 2001.
- Rubió i Lluch A. 1982. Ιστορικά των Σαλώνων, *Τετράμηνα*, τ. 3 [τεύχος 22], 1495-1497.

Soldevila F. 2012. *Les quatre grans cròniques, III. Crònica de Ramon Muntaner*, Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXVI].

ΟΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ

Γιάννης Κολιαβάς

Σε μια υποσημείωσή του ο σύγχρονος ιστορικός της Άμφισσας Π. Καλονάρος εύστοχα σημειώνει την έλλειψη, ή μη διάσωση περιγραφών της ακρόπολης της Άμφισσας πριν από τον Παυσανία. Έτσι, η περιγραφή του περιηγητή του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα κατέστη μοναδική¹. Στους αιώνες που ακολούθησαν από τα κτίσματα που περιγράφει ότι υπήρχαν στον εσωτερικό περίβολο της ακροπόλεως έφτασε πια να μη σώζεται ούτε ίχνος. Το τείχος της όμως, οι περίβολοι και η πύλη αλλά και νεότερα κτίσματα στο εσωτερικό, βυζαντινά, φραγκικά, καταλανικά και τουρκικά, ανεγείρονταν κατά καιρούς και το φρούριο εξακολούθησε να έχει έναν σημαντικό ρόλο στην κυριαρχία, την ασφάλεια και την άμυνα τόσο στην Άμφισσα, όσο και στην ευρύτερη περιοχή. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας, που ούτε συνεχόμενη, ούτε αδιατάρακτη υπήρξε απ' τα τέλη του 14^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έχουν διασωθεί ιστορικές μαρτυρίες για το κάστρο πια των Σαλώνων, συνήθως σποραδικές, που ο εντοπισμός και η περισυλλογή τους επιτρέπουν μια ευρύτερη θεώρηση του επιβλητικού και ιστορικού αυτού κτίσματος. Για τη σκοτεινή εκείνη περίοδο τα ιστορικά στοιχεία στα οποία θα αναφερθούμε δεν προέρχονται από ελληνικά χέρια/καλάμους.

Είναι γνωστό ότι απ' την Αναγέννηση και ύστερα η Ευρώπη μελετά με ενδιαφέρον και πάθος τα μνημεία της ελληνικής αρχαιότητας και το ιδιαίτερου κάλλους ελληνικό τοπίο. Υπό την επήρεια καλλιτεχνικών ρευμάτων και τάσεων, στα οποία σε λίγο θα αναφερθούμε, σύντομα ξένοι καλλιτέχνες και διανοούμενοι ατενίζουν μ' ενθουσιασμό την Ελλάδα. Ήδη από τον 16^ο αιώνα ο κλασικισμός ως καλλιτεχνική τάση εμφανίζεται ως μια προσπάθεια ανανέωσης των εικαστικών τεχνών και συνδυασμού των σύγχρονων καλλιτεχνικών στοιχείων με θεματογραφικά και εικονογραφικά πρότυπα της αρχαιότητας. Και στον 18^ο αιώνα που η κλασική Ελλάδα διατηρούσε σημαίνουσα θέση στην ευρωπαϊκή διάνοηση, η ανακάλυψη των αρχαίων ελληνικών ναών με τη μνημειακή λιτότητα και τον μεγαλειώδη χαρακτήρα στη νότια Ιταλία, κυρίως όμως οι απόψεις του Johann Joachim Winckelmann ("Ιστορία της τέχνης της αρχαιότητας", 1764), αλλά και οι αποτυπώσεις του ελληνικού παρελθόντος σε άλλες αξιόλογες εργασίες, υποκίνησαν μια νέα συστηματική μελέτη της κλασικής Ελλάδας. Έτσι γεννήθηκε ένα μεγάλο ενδιαφέρον εξερεύνησης του ελληνικού πνεύματος και του ελληνικού φυσικού περιβάλλοντος. Περιηγητές, κάθε είδους, αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες, διάφοροι ερευνητές, γιατροί, αξιωματικοί ακόμη και ιερωμένοι ταξιδεύουν υπό όχι εύκολες και άνετες συνθήκες κι επισκέπτονται την Ελλάδα. Την διατρέχουν εξεταστικά, κρατούν λεπτομερείς σημειώσεις, την αποτυπώνουν σε εικόνες λιγότερο ή περισσότερο πιστές κι επιστρέφοντας στην Ευρώπη, δημοσιεύουν βιβλία, όπου δεν αρκούνται σε

¹ Πέτρος Π. Καλονάρος, *Ιστορία της Πόλεως Αμφίσσης*, 1997, σ. 350, υποσ. 61.

περιγραφές, αποτυπώσεις σε κλίμακα ακριβών μετρήσεων και προσεγμένες σχεδιάσεις των αρχαίων μνημείων κι ερειπίων, δημοσιεύσεις επιγραφών κλπ, αλλά καταγράφουν ήθη κι έθιμα περιοχών, σκηνές της καθημερινής ζωής και περιγραφές περιοχών ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, αυθεντικές μαρτυρίες για εποχές που διαφορετικά θα ήταν πολύ πιο σκοτεινές κι άγνωστες.

Το κύμα αυτό δεν ήταν ούτε παροδικό, ούτε ευκαιριακό. Το νέο καλλιτεχνικό ρεύμα του ρομαντισμού (19^{ος} αι.) που διαμορφώθηκε ως άρνηση του κλασικισμού, έδωσε νέα μεγάλη ώθηση στο ενδιαφέρον για τα ερείπια των αρχαίων ελληνικών ναών και γενικότερα για τις ελληνικές αρχαιότητες. Η Ελλάδα κατέστη πόλος έλξης σ' ένα πλήθος επιστημόνων και καλλιτεχνών που έδωσαν μοναδικές εξεικονίσεις της Ελλάδας. Αρχαιολόγοι, ζωγράφοι, αρχιτέκτονες, συγγραφείς ταξιδιώτες προερχόμενοι απ' τη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία κυρίως, αφίχθηκαν στον ελληνικό χώρο, τον διέσχισαν, τον περιεργάστηκαν, και τον αποτύπωσαν ανάλογα με τα κίνητρα και τον αισθητικό ή επιστημονικό τρόπο ο καθένας, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, αποσπασματικά ή πιο ολοκληρωμένα².

Ο Κ. Σιμόπουλος υποστηρίζει την έλλειψη ξένων αρχαιολατρών επισκεπτών αναζητούντων τα ίχνη του δελφικού κόσμου πριν το 1750 στον Ομφαλό της Γης³. Σε υποσημείωσή του μετριάζει την απόλυτη αυτή θέση του μιλώντας για σπανιότητα επισκέψεων. Τώρα πώς συμβιβάζεται η σπανιότητα με τον τριψήφιο αριθμό επισκεπτών, μάλλον υποχρεώνει σε αναθεώρηση τέτοιων απόψεων. Έχοντας μελετήσει τον Πausανία και πολλές φορές κρατώντας αντίτυπα εκδόσεων των περιηγήσεών του, οι ξένοι επισκέπτες ερευνητές αποδύονταν σε περισσότερο ή λιγότερο συστηματικές αρχαιολογικές προσεγγίσεις, πρώτιστα σε αντιγραφές αρχαίων επιγραφών. Πολλών ο επόμενος σταθμός ήταν τα Σάλωνα. Στην πόλη μας άλλοι έρχονταν με πλοίο από την Πελοπόννησο στο Γαλαξίδι και μέσω της κοιλάδας κατέληγαν στην πρωτεύουσα του καζά και την έδρα του μπέη των Σαλώνων κι άλλοι από Αθήνα, Θήβα – Λιβαδειά δια ξηράς.

Ο πρώτος που τους έχει διαβάσει κι αξιοποιεί στοιχεία των περιηγήσεών τους από τα εκδοθέντα στην Ευρώπη βιβλία τους, είναι ο Κ. Σάθας στο «Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου: ή Ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού και των περιχώρων από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων εν ω προσήρτηται πραγματεία και πίναξ ανεκδότων νομισμάτων του μεσαίωρος / νυν πρώτον εκδίδοντος Κωνσταντίνου Ν. Σάθα». Αναφέρει συγκεκριμένα τους «Ιάκωβο Σπών ιατρό και Γεώργιο Βέλερ ευπατρίδη, τους Buchon, Leake, Hughes, τους Δόδγουελλ, Λήκ και Όλλανδ, και τον Rouqueville⁴».

Εκπληκτικά αυτοδίδακτος γλωσσομαθής και με γνήσιο ερευνητικό πάθος, τη σκυτάλη παρέλαβε σε τοπικό επίπεδο ο Ευθ. Ν. Σταθόπουλος. Στην προσεγμένη, περιεκτική και εν πολλοίς ανεπανάληπτη τοπική εφημερίδα που για σύντομο διάστημα εξέδιδε προδικτατορικά, τον ΦΩΚΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟ, μετέφραζε, σχολίαζε εισαγωγικά και δημοσίευε σε συνέχειες κείμενα περιηγητών της περιόδου εκείνης από τα σχετικά κεφάλαια που αφορούσαν στην περιοχή μας. Πρόλαβε έτσι να δημοσιεύσει συγκεκριμένα τον Σπον στα φύλλα: 3,4,5,6,7,8,10,11,12,13,14,15.

² βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Αισθητική και Τέχνη - Κριτικές Θεωρήσεις*, σσ. 86-90.

³ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 453.

⁴ Κ. Ν. Σάθας, *Χρονικόν Γαλαξειδίου*, Αθήνα 1865, σσ. 92, 97, 96, υποσ. 1, 98, 101, υποσ. 1.

Σποραδικά κείμενα περιηγητικά μεταφρασμένα φιλοξένησε και το τοπικό περιοδικό ΤΕΤΡΑΜΗΝΑ. Συγκεντρωμένες μεταφράσεις κειμένων των περιηγητών J. Spon, Γκέλλ, Leake, Ed. Dodwell, Simone Pomardi, Μπυσσόν, όπου περιέχονται μεταφρασμένα αποσπάσματα των αφορώντων στην Άμφισσα και τη γύρω περιοχή κεφαλαίων των βιβλίων στην *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΜΦΙΣΣΗΣ Συμπληρώματα*, του Δρ. Κραβαρτόγιαννου.

Διεξήλθαμε με προσοχή τα παραπάνω μεταφρασμένα αποσπάσματα. Ανατρέξαμε με τη βοήθεια του ειδικευμένου κι έμπειρου προσωπικού της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στα πρωτότυπα κείμενα των ξένων περιηγητών που ψηφιοποιημένα υπάρχουν και στο διαδίκτυο. Εντοπίσαμε και σταχυολογήσαμε τις κυριότερες αναφορές στο κάστρο των Σαλώνων που έχουν ως εξής:

Ο γάλλος γιατρός Jacob Spon επισκέφθηκε την Ελλάδα παρέα με τον άγγλο ευπατρίδη Sir George Wheler το 1676. Αναζητώντας αρχαίες επιγραφές στα Σάλωνα οδηγήθηκε στο ναό της Μεταμόρφωσης όπου, απ' την επιδειχθείσα και αντιγραφείσα λατινική επιγραφή του Δέκιμου Σεκουνδίνου για το αρχαίο υδραγωγείο της πόλης, ταύτισε τα Σάλωνα με την αρχαία Άμφισσα. Στο βιβλίο που εκδόθηκε στα γαλλικά με τον τίτλο "Ταξίδι στην Ιταλία, τη Δαλματία, την Ελλάδα και την Ανατολή" αναφέρει σχετικά: «Μέσα στην ακρόπολή της (της Άμφισσας), που δεν μπορούσε να ήταν παρά εκεί που βρίσκεται σήμερα το Τούρκικο φρούριο στην κορυφή του λόφου που γύρω του είναι χτισμένη η πόλη, υπήρχε ναός της Αθηνάς με το ορειχάλκινο άγαλμά της που το είχαν φέρει, όπως ισχυρίζονταν μερικοί, από τη λεηλασία της Τροίας». Πρόκειται για απλή αναφορά, χωρίς κάποια περιγραφή της ακρόπολης ή καταγραφή στοιχείων, απ' την Περιήγηση του Πανσανία.

Οι Fauvel και Foucherot επισκέφτηκαν την Ελλάδα το 1780-1782 (2^ο ταξίδι). Ο γάλλος αρχαιολόγος και διπλωμάτης (πρόξενος στην Αθήνα από το 1803), Louis-François-Sébastien Fauvel (1769-1837) αναφέρει: «Τα Σάλωνα φαίνεται ότι είναι η Άμφισσα. Βρίσκεται στο Βόρειο άκρο της κοιλάδας του επονομαζόμενου Παρνασσού, του οποίου οι τεράστιοι βράχοι που χρησιμεύουν ως φόντο της πόλης, έρχονται σε αντίθεση με το πράσινο της κοιλάδας. Υπάρχουν μερικά υπολείμματα της ακρόπολης της Άμφισσας πάνω σε λαξευμένους βράχους. Μια πηγή που περιβάλλει την πεδιάδα, ποτίζει τους μεγαλύτερους ελαιώνες της Ελλάδας και χύνεται στη θάλασσα στο λιμάνι. Το εμπόριο των Σαλώνων είναι το λάδι και το κίτρινο δέρμα κατσίκας. Η Άμφισσα ήταν η μεγαλύτερη και πιο ονομαστή πόλη των Λοκρών κι απέχει 120 στάδια απ' τους Δελφούς».

Ο γάλλος αρχιτέκτονας Jacques Foucherot (1746-1813) κατέγραψε: «Η πόλη των Σαλώνων είναι χτισμένη στις πλαγιές των δυτικών βουνών κοντά στην κοιλάδα μέσω της οποίας φτάσαμε στη μαρίνα. Η τοποθεσία της είναι ευχάριστη. Τα σπίτια της είναι φτιαγμένα από χώμα και σχηματίζουν αμφιθέατρο στου οποίου την κορυφή δεσπόζει ένα φρούριο εξ ολοκλήρου ερειπωμένο με υψηλά τείχη τα οποία φαίνονται αρχαία. Στους πρόποδες του βράχου στον οποίο επικάθεται το φρούριο, βρίσκεται μια πηγή η οποία χρησιμοποιείται για την ύδρευση ολόκληρης της πόλης. Βρέθηκε εκεί κάποια χρόνια πριν επιγραφή κοντά στην πηγή που ανέφερε ότι ο Σωκράτης αυτό το νερό, το θεωρούσε ανεκτίμητο. Τα μόνα υπολείμματα της αρχαιότητας αυτής της πόλης είναι κάποιοι μικροί μαρμάρيني κίονες μέσα στην ακρόπολη κι ένα πέτρινο τείχος στην άκρη ενός μικρού χειμάρρου, που περιβάλλει την πόλη και χύνεται στη θάλασσα μέσω της κοιλάδας, όπου υπάρχουν πολλοί ελαιώνες οι οποίοι αποτελούν την κύρια εμπορική δραστηριότητα της περιοχής».

Ο Sir William Gell επισκέφθηκε την Ελλάδα/Άμφισσα το 1804-1806. Γράφει σχετικά: «*Ερχόμενος από Γραβιά διασχίζω μια γέφυρα. Φτάνω στην αρχαία Άμφισσα, τώρα Σάλωνα. Διακρίνω το κάστρο με τα ερείπια του αρχαίου φρουρίου. Ανεβαίνοντας προς τα κει συναντώ μια θαυμάσια βρύση*». Σημειώνει την αραιοκατοικημένη εικόνα της περιοχής. Αναφέρεται σε θέματα αποστάσεων της Άμφισσας από τους Δελφούς⁵. Αποκαλύπτει την πηγή του (Τ. Λίβιος) κι αποτυπώνει: «*Η ακρόπολη της Άμφισσας θεωρείτο ότι ήταν απόρθητη*»⁶.

Ο άγγλος αξιωματικός (αντισυνταγματάρχης) William Martin Leake από το 1804 ως το 1807 επισκέφθηκε την Ελλάδα και την Άμφισσα για αποστολές που δεν εντάσσονται στις ως τώρα αναφερθείσες αρχαιολατρικές περιηγητικές δραστηριότητες. Το έμπειρο μάτι του διέκρινε κι αποτύπωσε: «*Το κάστρο του Σάλωνα είναι ένα εκτεταμένο ερείπιο φραγκικής ή Βυζαντινής ελληνικής κατασκευής χτισμένο πάνω στα λείψανα των τειχών μιας αρχαίας πόλης. Το κάστρο βρίσκεται πάνω στην ακρόπολη, και τα εξωτερικά τείχη σχεδόν ακολουθούν τα τείχη της πόλης. Λείψανα από 2 ελληνικούς πύργους εμφανίζονται στην κάθοδο του λόφου προς τα βόρεια, χτισμένοι στην κορυφή ενός βραχώδους μετώπου που κρέμεται πάνω απ' τα καινούργια σπίτια αυτού του τμήματος και πολύ κοντά τους, έτσι που η αρχαία πόλη μοιάζει να 'χει μικρή έκταση και θέα προς τα βουνά. Κάτω απ' τους βράχους του κάστρου στα νότια αναβλύζει μια πηγή με άφθονο νερό*»⁷.

Ο Edward Dodwell, ιρλανδός ευγενής, ζωγράφος, περιηγητής και αρχαιόφιλος, στο 2^ο ταξίδι του στην Ελλάδα (1804-1806) όταν έφτασε από την Ιταλία με γαλαξιδιώτικο πλοίο, πέρασε από την περιοχή και την πόλη μας. Τοποθετεί σε γεωγραφικό πλαίσιο την πόλη, αναφέρεται στην προέλευση του ονόματος της Άμφισσας απ' τις αρχαίες πηγές και γράφει κατόπιν: «*Η θέα της είναι θαυμαστικότητα και το κάστρο της που κατέχει τη θέση της αρχαίας ακρόπολης, δεσπόζει στο μέσο της πόλης, πάνω από έναν απότομο βράχο*». Επικαλείται τον Πausανία και τον Στράβωνα κι επιχειρεί μια πιο περιεκτική περιγραφή: «*Η ακρόπολη είναι ένας σωρός ερειπίων. Πάνω στα τείχη φαίνονται καθαρά τρεις διακριτές περιόδοι αρχιτεκτονικής: Είναι ο δεύτερος ρυθμός του αρχαίου ελληνικού με τους άρτια ενωμένους πολυγωνικούς λίθους, αυτός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ο σύγχρονος τουρκικός. Δεν υπάρχουν λείψανα του ναού της Αθηνάς. Στη θέση του βρίσκονται τα ερείπια ενός μεγάλου οικοδομήματος, προφανώς βενετικού, ή αρχιτεκτονικής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο οποίο σύμφωνα την παράδοση των Σαλωνιτών, ήταν το παλάτι της βασίλισσας Ωριάς (Oraia). Δεν κατάφερα να μάθω αν αυτή η βασίλισσα υπήρξε πραγματικό ή φανταστικό πρόσωπο.*

Μια θαυμάσια πηγή που καταλήγει σε διάφορες βρύσες με καθαρό νερό, βρίσκεται στη βάση αυτού του ερειπίου. Υπάρχει επίσης στην ακρόπολη ένας κατεστραμμένος ναός του Αγίου Αντωνίου με μια υπόγεια δίοδο που λένε πως οδηγεί στο μοναστήρι του Σωτήρος, σε απόσταση ενός μιλίου. Στο βράχο της ακροπόλεως υπάρχει ένα φυσικό σπήλαιο μεγάλο και φαντασμαγορικό, στο εσωτερικό του οποίου φτιάχνουν το νίτρο». Στη συνέχεια και στην αναφορά των αρκετών τζαμιών, κάνει λόγο και για ένα ερειπωμένο στο φρούριο. Απ' το περιηγητικό αυτό κείμενο έχουμε μια μαρτυρία της προφορικής παράδοσης για την Ωριά, την ωραία νέα που

⁵ Ο Αισχίνης (60 στάδια) και ο Πausανίας (120 στάδια), σημειώνοντας και την πραγματική απόσταση των 7 μιλίων.

⁶ Sir William Gell, *The itinerary of Greece*, London 1819, σ. 197.

⁷ William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. II, London 1835, σ. 588.

δολοφονείται ή αυτοκτονεί για να μην ενδώσει στις ορέξεις του κατακτητή, όπως και για ύπαρξη (ερειπωμένου) τζαμιού στο κάστρο.

Ο ιταλός ζωγράφος Simone Pomardi, συνόδευε τον Dodwell, αποτύπωνε μνημεία και τοπία, άφησε όμως και γραπτές εντυπώσεις απ' το ταξίδι του στην Ελλάδα. Γράφει συγκεκριμένα για τα Σάλωνα/Άμφισσα: «*Στην κορυφή του υψώματος στέκει το σημερινό φρούριο χτισμένο πάνω στα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης. Πράγματι στο κάτω μέρος των σημερινών τειχών φαίνεται ακόμα ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι αρχαίου τείχους χτισμένο με μεγάλους ασβεστόλιθους πελεκημένους σε πολυγωνική μορφή, τέτοιους που ο λαός πιστεύει πως τους έχτισαν Κύκλωπες. Στην ακρόπολη βρισκόταν ο ναός της Παλλάδος, καθώς αναφέρει ο Πανσανίας, αλλά απ' αυτόν δεν μπόρεσα να βρω κανένα ίχνος*⁸». Σύντομη, τηλεγραφική/δημοσιογραφική κι εδώ αναφορά, με συμπυκνωμένη αποτύπωση της μέχρι των ημερών μας προφορικής παράδοσης των κυκλώπειων τειχών.

Ο γάλλος γιατρός και ιστοριογράφος François Pouqueville που συνδέθηκε στενά με τη χώρα μας, αναφέρει στο έργο του «Ταξίδι στην Ελλάδα», τ. 4^{ος}, σ. 102: «*Τα Σάλωνα βρίσκονται στο βόρειο άκρο της πεδιάδας της Κρίσσας, χτισμένα στους πρόποδες ενός βράχου που υψώνεται μεγάλοπρεπα με τα ερειπωμένα τείχη της αρχαίας ακρόπολης στην κορυφή του. Μολονότι τα τείχη και τα κτίριά της είναι ερειπωμένα, ωστόσο αναγνωρίζονται σ' αυτά τρία επίπεδα κατασκευής: των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Φράγκων. Δεν είναι γνωστό πού υπήρχε ο ναός της Αθηνάς. Οι κάτοικοι όμως δείχνουν ένα κτίσμα της εποχής των σταυροφόρων, που το λένε παλάτι της βασίλισσας Οριάς και μια υπέροχη πηγή που βγαίνει νερό εκεί κοντά. Διασχίζοντας αυτό το χώρο, παρατηρούμε μια ερειπωμένη εκκλησία, αφιερωμένη στον Άγιο Αντόνιο, καθώς και την είσοδο ενός υπόγειου περάσματος έκτασης ενός μιλίου περίπου: πιθανόν να πρόκειται για έργο της φύσης, όπως και η σπηλιά που είναι σκαμμένη στο βράχο, όπου συγκεντρώνεται το νίτρο. Πιθανόν η Άμφισσα να οφείλει το όνομά της στην οριοθετημένη από βουνά θέση της απ' τα οποία περιβάλλεται. Ήκμασε πριν από την εποχή του Ηροδότου ο οποίος αναφέρει πως οι Φωκείς αναζήτησαν εκεί καταφύγιο με την έλευση των βαρβάρων. Ο Θουκυδίδης κι ο Πολύβιος την αναφέρουν ως σημαντική θέση. Ο Πανσανίας λέει ότι ήταν η πιο μεγάλη και πιο φημισμένη πόλη της Λοκρίδας: είχε πάρει το όνομά της από την Άμφισσα, που την είχε αγαπήσει ο Απόλλωνας και ήταν κόρη του Μάκαρος, που καταγόταν από τον Αίοιο. Εκεί ήταν ο τάφος της όπως και του Ανδραίμονα. Η ακρόπολη περιέκλειε ένα ναό αφιερωμένο στην Αθηνά και οι Άμφισσαίοι λάτρευαν ιδιαίτερα τους άνακτες ή βασιλείς, τους οποίους θεωρούσαν ως τους Κάβειρους της μυστηριώδους Σαμοθράκης*⁹».

Ο βρετανός διπλωμάτης και συγγραφέας William Turner (1792-1867) στο έργο του «Ημερολόγιο μιας περιήγησης στην Ανατολή», γράφει τα εξής: «*Δευτέρα 9 Μαΐου (1813). Ακριβώς πάνω από την πόλη είναι ένα ερειπωμένο κάστρο, που χτίστηκε από τους Βενετούς, το οποίο δεσπόζει της πόλης και που στο ίδιο επιβάλλονται οι τεράστιες κορυφογραμμές των βουνών πίσω του και στις 2 πλευρές του. Στο κάτω τμήμα της πόλης βρίσκεται ένα ρολόϊ, αλλά δεν έχει βαθμονομημένη πλάκα για να δείχνει την ώρα, το οποίο χτυπά μόνο κάθε ώρα. Στην πεδιάδα κάτω στα ανατολικά υπάρχει ένα δάσος από ελαιόδενδρα κι αντίκρυ από την πόλη μια πολύ μικρή εκκλησία, αρκετά ερειπωμένη τώρα, της βυζαντινής εποχής*¹⁰».

⁸ Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806*, μτφρ. Ν. Σταθάς (Ευθ. Ν. Σταθόπουλος), *Φωκικά Γράμματα* Ε.Φ.Μ. τ. 1, Άμφισσα 1979, σ. 94.

⁹ François Pouqueville, *Voyage de la Grèce, tome quatrième*, σσ. 102, 99-100.

¹⁰ William Turner, *Journal of a tour in the Levant*, London, 1820, τ. 1, σ. 300.

Ο Thomas Smart Hughes (1786–1847) ήταν άγγλος ιστορικός. Η σχετική αναφορά υπάρχει στο έργο του “Ταξίδια στη Σικελία, Ελλάδα και Αλβανία”: «Από εκεί ανεβήκαμε τον απότομο βράχο πάνω στον οποίο τα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης της σχηματίζουν τόσο ωραία το χαρακτηριστικό της προοπτικής της πεδιάδας κάτω. Το σχέδιο αυτού του φρουρίου είναι αρκετά ολοκληρωμένο και πιστεύω ότι είναι το μόνο μνημείο της αρχαίας Αμφισσας: Η τοιχοδομία του είναι ισόδομη κι έχει αρκετό ύψος, έχοντας θωρακισμένα θεμέλια υπερκατασκευής από τους Καταλανούς ή από κάποια άλλη Φράγκικη εξουσία που κατείχε διάφορα μέρη αυτής της άτυχης χώρας το διάστημα μεταξύ της άλωσης του Βυζαντίου από τους Σταυροφόρους και την ίδρυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτή η ακρόπολη περιείχε δύο ναούς, έναν αφιερωμένο στην Αθηνά, στον οποίο ένα ορειχάλκινο άγαλμα της θεάς που το έφερε ο Θόας από την Τροία, λέγεται ότι έχει σωθεί. Ο άλλος αφιερωμένος στη λατρεία των Ανάκτων, των οποίων η ταυτότητα δεν έχει εξακριβωθεί ούτε από τους αρχαίους αλλά ούτε κι απ τους νέους φιλοσόφους. Τώρα δεν υπάρχουν ίχνη από κανένα αρχαίο κτίσμα μέσα στα τείχη¹¹».

Ο γάλλος λόγιος Jean Alexandre Buchon που επισκέφτηκε την Ελλάδα μετά την Επανάσταση του '21 (1840-1841), γράφει στο έργο του “Η ηπειρωτική Ελλάδα κι ο Μοριάς”: «Αυτή η κατασκευή, ελληνικής προέλευσης, επαυξήθηκε επί αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, κι επιδιορθώθηκε από τους γάλλους κόμητες των Σαλώνων. Τα ελληνικά τείχη είναι πολύ σπουδαία. Η εσωτερική θύρα είναι πανάρχαια. Έχει 2,70 μέτρα ύψος, 2,35 πλάτος και 2,70 βάθος. Το πλαίσιο στην άκρη είναι ύψους 2,30 επί 1,70 πλάτος. Αποτελείται από δύο ψηλούς λίθους πάνω στις οποίες είναι τοποθετημένος ένας τρίτος, όπως ακριβώς συμβαίνει με όλες τις ελληνικές θύρες. Ο ελληνικός περίβολος είναι σχεδόν παντού πολύ καλά διατηρημένος και παρατηρούμε εκεί τα δύο είδη κατασκευής ενωμένα: το ακανόνιστο πολυγωνικό και το τετράπλευρο. Όλες οι γωνίες των τοίχων είναι χτισμένες από μεγάλες τετράπλευρες πέτρες πολύ καλά λαξευμένες, ενώ οι ενδιάμεσες πλευρές αποτελούνται άλλοτε από πολυγωνικές ακανόνιστες πέτρες καλά ή άσχημα λαξευμένες ή άλλοτε από τετράπλευρες λαξευμένες με μεγάλη επιμέλεια κι απ’ την άλλη πλευρά τελείως χοντροκομμένες. Αυτή η διαφορά κατασκευής δείχνει άραγε δύο ή τρεις εποχές, ή απλώς δύο σύγχρονους τρόπους κατασκευής; Η εξέταση των τοίχων των Σαλώνων κάνει τη δεύτερη γνώμη πιο πιθανή. Οι γωνίες που έπρεπε να είναι πιο ισχυρές, είναι καλύτερα λαξευμένες και αποτελούνται από σειρά κανονικών τετράπλευρων λίθων. Οι ενδιάμεσοι τοίχοι που ήθελαν λιγότερη φροντίδα, αποτελούνται από ακανόνιστες πέτρες περισσότερο ή λιγότερο λαξευμένες. Έτσι εμφανίζονται τα τρία είδη κατασκευής ενωμένα σ’ ένα σημείο. Δύο κυλινδρικοί πύργοι είναι προφανώς βυζαντινής καταγωγής. Δύο τετράγωνοι πύργοι στον ένα των οποίων διακρίνουμε τα ίχνη μιας θύρας παρασκηνίων είναι φράγκικης κατασκευής και προελεύσεως. Στο εσωτερικό των τειχών βρίσκονται τα ερείπια μιας φράγκικης εκκλησίας, κάτω απ’ τα οποία υπάρχει μια μικρή υπόγεια εκκλησία με τελείως ασυνήθιστη μορφή. Είναι διπλή, αλλά δεν αποτελείται από δύο σώματα ενωμένα κατά μήκος: η μία πέφτει με τη δεξιά γωνία στην άκρη της πρώτης και δεν έχει έξοδο παρά μόνο απ’ την πρώτη. Κοντά στη φράγκικη εκκλησία βρίσκονται τα ερείπια μιας μικρής βυζαντινής εκκλησίας, και δίπλα στην τελευταία ένα μικρό ιερό, πολύ πιθανώς ρωμαϊκό. Μπαίνοντας αριστερά υπάρχει ένα σκαλοπάτι σκαμμένο στο βράχο σ’ όλο το μήκος της πλευράς του τοίχου, και όλο το λιθόστρωτο είναι όμοια

¹¹ Thomas Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, τ. 1, σσ. 392-393.

σκαλισμένο στον βράχο. Έτσι ήρθαν να συγκεντρωθούν σ' αυτόν τον στενό χώρο πολλές γενεές ανθρώπων, που δεν άφησαν εκεί παρά σκόνη και ερείπια¹²».

Τα αλιευθέντα σχετικά με το κάστρο των Σαλώνων στοιχεία των περιηγητών είναι αποσπασματικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την δεσπόζουσα πάνω από την πόλη θέση του. Καταφθάνοντες στην Άμφισσα έχουν υπόψη τους την περιγραφή του Παυσανία και σπεύδουν να εντοπίσουν όσα εκείνος αναφέρει ότι περιέκλειε η ακρόπολη. Πλην μάταια. Γνωρίζουν επίσης εντυπωσιακά οι νεότεροι, τις δημοσιευμένες ταξιδιωτικές αφηγήσεις των προγενεστέρων, ιδίως του Spon. Κάνουν λόγο για άλλα νεότερα οικοδομήματα, ναό Αγ. Αντωνίου, ερειπωμένο τζαμί, που κι αυτά σήμερα δεν υπάρχουν. Ίσως κι η πρόσβαση απ' τους Οθωμανούς να μην ήταν ευχερής, ίσως και η έλλειψη άλλων μνημείων περισσότερο ελκυστικών απ' το επιβλητικό τείχος να μην τους ενέπνεε. Διαφορετική είναι η πιο ολοκληρωμένη περιγραφή του Buchon σε καιρούς ελευθερίας εκπονηθείσα. Τα πενιχρά αυτά στοιχεία όμως, συνδυαζόμενα με όσα μαρτυρούν για την πόλη και τις ασχολίες των κατοίκων της, καθίστανται ιδιαίτερα σημαντικά, δείχνοντας και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους, με το τέλος μιας μακραίωνης εποχής προς τα κάτω, την Άμφισσα στη σημερινή νοτιότερη θέση της.

Γιάννης Κολιαβάς

Φιλολόγος, Διευθυντής Εσπερινού Γυμνασίου Λ.Τ. Άμφισσας
coliaivoso@yahoo.gr

¹² Jean Alexandre Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, σσ. 256-257.

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΦΩΚΙΑΔΑΣ
ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821-1828)**

Ανδρέας Κούκος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τούτες τις μέρες, στην καρδιά αυτού του ιστορικού Συνεδρίου για την Άμφισσα, γιορτάζουμε μία σημαντική επέτειο. Συμπληρώνονται 185 χρόνια από την οριστική απελευθέρωση της πόλης, στις 17 Νοεμβρίου του 1828.

Η ιστορία της Άμφισσας ξεκινάει από την αρχαιότητα. Κατοικούνταν από τους πανάρχαιους χρόνους, όπως μαρτυρούν, όχι και τόσο καθαρά πλέον, «τα κυκλώπεια τείχη» της Ακρόπολής της, αλλά και η αναφορά του Πausανία σε δύο αξιομνημόνευτους τάφους που υπήρχαν στην πόλη της Άμφισσας. Της Άμφισσας, κόρης του Μάκαρος και του Ανδραίμονος, που ήταν γιος του βασιλέα των Αιτωλών και ήρωα του Τρωικού πολέμου, Θόαντος.

Η Άμφισσα αποτελούσε μεγάλη πόλη-κράτος και πρωτεύουσα των Εσπερίων ή Οζολών Λοκρών. Η πόλη αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Ηρόδοτο στο 8^ο βιβλίο του (8,32). Λέει ο Ηρόδοτος, ότι οι κάτοικοι των παρά τον Κηφισό Φωκικών πόλεων, μετά την καταστροφή τους από τον Ξέρξη, κατέφυγαν «ες Άμφισσαν πόλιν την υπέρ του Κρυσσαίου πεδίου οικεομένην». Τότε, κατά τον Πausανία πάντα και περί το 180 π.Χ., η πόλη είχε πληθυσμό εβδομήντα χιλιάδες κατοίκους. Τεράστια η άνθισή της από τον 7^ο αιώνα π.Χ. με το Κάστρο της πάντα να δεσπόζει επιβλητικό. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι το 653 π.Χ. κάτοικοι της πόλης μετανάστευσαν στην Κάτω Ιταλία, όπου ίδρυσαν την αποικία των Επιζεφυρίων Λοκρών, μια πόλη που υπάρχει μέχρι σήμερα με το όνομα Locri.

Ας μεταφερθούμε όμως στους βυζαντινούς και νεώτερους χρόνους και ας πορευτούμε στην εισήγηση αυτή, παράλληλα με την ιστορία της πόλης και του Καστρου της. Κατά τα βυζαντινά χρόνια η Άμφισσα εξακολουθεί να ακμάζει. Κατά τον 4^ο αιώνα, βαρβαρικές επιδρομές, ιδιαίτερα οι επιδρομές των Ούννων, δημιούργησαν πολλά προβλήματα στην πόλη, όπως και στην ευρύτερη περιοχή. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (527-565) ενίσχυσε τα οχυρωματικά έργα της περιοχής για την προστασία της από τις βαρβαρικές επιδρομές. Σ' αυτή την περίοδο, οι πληροφορίες μας προέρχονται κυρίως από το «Χρονικό του Γαλαξιδίου», το οποίο γράφτηκε από τον ιερομόναχο Ευθύμιο και βρέθηκε από τον Κωνσταντίνο Σάθα, ο οποίος το επεξεργάστηκε και το δημοσίευσε.

Τεράστιες οι καταστροφές που δέχτηκε η περιοχή από τις ορδές των Βουλγάρων του Σαμουήλ περί το 996, οι οποίοι κατέλαβαν την Άμφισσα και έσφαξαν πολλούς κατοίκους μετά την ήττα τους στο Γαλαξίδι. Παρ' όλα αυτά, χάρη στο πνεύμα των κατοίκων της, η πόλη ανακτά και πάλι την ηρεμία της κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα. Κατά τους ίδιους αιώνες οι λαοί της Ευρώπης, πιεζόμενοι κυρίως από δημογραφικά και οικονομικά προβλήματα, αναζήτησαν λύσεις στην Ανατολή. Οργανώθηκαν με πρωτοβουλία του Πάπα Ουρβανού του Β' ένοπλες εκστρατείες

Γάλλων κυρίως και Ενετών, που ονομάστηκαν Σταυροφορίες, οι οποίες, κατά τη γνώμη μου, έγιναν με πρόσχημα την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Σελτζούκους Τούρκους. Η πρώτη περί το 1095 και ενδύομενη τάχα το μανδύα του θρησκευτικού χαρακτήρα, είναι ανοργάνωτη και αποτυχημένη. Οι άλλες δύο που ακολουθούν, δείχνουν τους πραγματικούς σκοπούς σιγά-σιγά των υποκινήτων τους, δηλαδή τις αξιώσεις του Πάπα, τις φιλοδοξίες των ιπποτών-βαρόνων και βασιλιάδων και κυρίως τα πολιτικά και οικονομικά τους κίνητρα. Στόχος ένας και μοναδικός – η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η πρώτη Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Άλωση από ομοθρήσκους επιδρομείς που έκαναν τρομερές σφαγές και αγριότητες, έκλεψαν έργα τέχνης και προκάλεσαν τρομερές καταστροφές. Κυρίως όμως κατέστρεψαν το Βυζαντινό κράτος και τον πολιτισμό του, ζημιώνοντας μαζί και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό κι ανοίγοντας το δρόμο του διαμελισμού και της οριστικής υποταγής του Βυζαντίου μετά από δύομιση αιώνες στους Οθωμανούς.

Η συγγνώμη του Πάπα άργησε, αλλά ήρθε μετά από οχτακόσια χρόνια. Στις 4 Μαΐου 2001 ο προκαθήμενος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β΄, πραγματοποιώντας περιοδεία στα πλαίσια «του προσκυνήματος κατά το Ιωβηλαίο στα βήματα του Αγίου Παύλου», επισκέφτηκε τον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο και ζήτησε συγγνώμη «για όλες τις παρελθούσες και παρούσες περιστάσεις, όπου τα τέκνα της Καθολικής Εκκλησίας αμάρτησαν με πράξεις και παραλείψεις κατά των ορθοδόξων αδελφών τους».

Μετά την Άλωση λοιπόν της Πόλης από τους Φράγκους και κατά τη διανομή των εδαφών της Αυτοκρατορίας, ο Ιταλός βασιλιάς της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος ο Μομφερατικός κατέλαβε τη Θεσσαλία, μεγάλες περιοχές της Λοκρίδας και την Άμφισσα. Στην περίοδο αυτή η πόλη γίνεται γνωστή με την ονομασία Σάλωνα, που παραμένει ακόμη ασαφής, όχι μόνο στην προέλευση αλλά και στο χρόνο καθιέρωσής της. Προέρχεται ίσως από την παράφραση της λέξης «Θεσσαλονίκη», Λα Σολ στα Γαλλικά, Σάλωνα στα Λατινικά. Πάντως, η σημαντικότερη εκδοχή είναι ότι η ονομασία έχει ξενική προέλευση, δαλματική ή φράγκικη.

Οι Φράγκοι ίδρυσαν τη «Βαρωνία των Σαλώνων» ή «Αυθεντία των Σαλώνων», με έδρα τα Σάλωνα. Πρώτος αυθέντης των Σαλώνων τοποθετήθηκε ο άσημος Φράγκος ιππότης Θωμάς Α΄ ντε Στρομονκούρ (1204-1210), ο οποίος έχτισε το πανίσχυρο Κάστρο των Σαλώνων πάνω στην ακρόπολη της πόλης. Χαλαρή η διοίκηση των Φράγκων τα εκατό χρόνια που ακολουθούν, με σεβασμό γενικά στις συνήθειες και τις παραδόσεις των κατοίκων, αλλά και σκληρές συγκρούσεις μεταξύ τους. Το 1258 στη σύγκρουση του αυθέντη των Αθηνών Όθωνα Δελαρός με τον πρίγκιπα της Αχαΐας Βιλλεαρδουίνο, η Αυθεντία των Σαλώνων ήταν σύμμαχος του αυθέντη των Αθηνών, γι' αυτό και τελικά μετά τη μάχη προσαρτήθηκε στην κυριαρχία της ηγεμονίας της Πελοποννήσου μέχρι το 1310.

Στη μάχη του Κηφισού (1311) εναντίον των Καταλανών σκοτώθηκε ο αυθέντης των Σαλώνων Θωμάς ο Γ΄ και η κομητεία πλέον των Σαλώνων καταλαμβάνεται από τους Καταλανούς, περνώντας το 1318 στα χέρια της Οικογένειας Φαντρίκ. Η Καταλανοκρατία κρατάει ογδόντα χρόνια και ξεχωρίζει για τη σκληρότητά της. Άγριοι και πολεμοχαρείς οι Καταλανοί, δεν σεβάστηκαν τους κατοίκους της περιοχής.

Το Μάιο του 1380 καταλήφθηκε από την «Εταιρεία των Ναβαρραίων» και μέχρι το 1394 την εξουσία άσκησε η βυζαντινή κόμισσα Ελένη Καντακουζηνή, ενώ το 1397 ο σουλτάνος Βαγιαζίτ ο Α΄ καταλαμβάνει τα Σάλωνα και ορίζει τοπάρχη το

στρατηγό Μουράτ Μπέη. Μετά τη συντριπτική ήττα των Οθωμανών στη μάχη της Άγκυρας (1402) από τον Ταμερλάνο, ο δεσπότης του Μυστρά Θεόδωρος Α΄ ο Παλαιολόγος επωφελήθηκε και ανακατέλαβε τα Σάλωνα. Η κατάσταση αυτή είχε μικρή διάρκεια, γιατί το 1410 τα Σάλωνα καταλήφθηκαν και πάλι από τους Τούρκους, σαράντα πέντε περίπου χρόνια πριν την πτώση της Πόλης.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η πόλη αποτέλεσε έδρα βοεβόδα, διοικητή της ομώνυμης επαρχίας (καζά) που περιελάμβανε τριάντα δύο κωμοπόλεις και χωριά και υπαγόταν στο σαντζάκι του Ευρίπου. Τότε εγκαταστάθηκαν στα Σάλωνα πολλές οικογένειες Οθωμανών και στα επόμενα χρόνια το τουρκικό στοιχείο αυξήθηκε πολύ, όπως δείχνει ο αριθμός των επτά τζαμιών που διασώθηκαν ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στους επόμενους αιώνες δημιουργήθηκε σοβαρό δημογραφικό πρόβλημα και αλλοίωση του πληθυσμού, με αποτέλεσμα λίγο πριν την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 ο ελληνικός πληθυσμός να υπερτερεί κατά 10-15% περίπου του τουρκικού. Κατά τον Πουκεβίλ, το 1815 στα Σάλωνα κατοικούσαν χίλιες διακόσιες οικογένειες – επτακόσιες ελληνικές και πεντακόσιες τουρκικές.

Τί συμβαίνει όμως με την εκπαίδευση επί Τουρκοκρατίας και πόσο έχει σχέση αυτή με την περιοχή των Σαλώνων; Η Τουρκοκρατία, χωρίς να εναντιώνεται έξυπνα σε θέματα εκπαίδευσης των υπόδουλων, έκανε πυκνότερο το πνευματικό σκοτάδι στον τόπο μας, παρά το γεγονός ότι η έφεση για μόρφωση δεν έλειπε ούτε στις δυσκολότερες εποχές της ιστορίας του. Οι δυσμενείς όμως συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους αιώνες της δουλείας, με τη φυγή των λογίων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, την αναγκαστική διαβίωση των συμπατριωτών μας σε απομακρυσμένα και δυσπρόσιτα μέρη και τις προτεραιότητες που επέβαλε η αγροκτηνοτροφική ενασχόληση και η φτωχική και επικίνδυνη διαβίωση, δεν έδιναν τη δυνατότητα στα παιδιά των φτωχών να μεταβούν στους χώρους όπου παρέχονταν οι στοιχειώδεις, έστω, γνώσεις από τους λίγους εγγράμματους της εποχής. Και οι χώροι αυτοί δεν ήταν άλλοι από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, τα οποία βρέθηκαν σε πολύ πλεονεκτική θέση στο θέμα της παιδείας, εξαιτίας των προνομίων που παραχώρησε ο σουλτάνος στην Εκκλησία για λόγους θρησκευτικούς και πολιτικούς. Έτσι, μαζί με άλλες αρμοδιότητες (διοικητικές, εκκλησιαστικές, δικαστικές) και την εκδίωξη των Λατίνων αρχιερέων από τα μέρη μας, περιήλθε στην εκκλησία και η παιδεία του γένους.

Στον τόπο μας το Μοναστήρι της Βαρνάκοβας, ένα από τα αρχαιότερα ελληνικά μοναστήρια, πρωτοστάτησε στην ενίσχυση της παιδείας στην ευρύτερη περιοχή του και αναδείχτηκε στο σημαντικότερο κέντρο πνευματικής ακτινοβολίας της Φωκίδας και της Ρούμελης. Τα πολλά «Σχολεία» τα ενίσχυσε η αμάθεια των Τούρκων που φυσικά δεν μπορούσαν να τα ελέγξουν και τα μαθήματα περί ελευθερίας τα τιμωρούσαν σκληρά τετρακόσια χρόνια οι Οθωμανοί.

Η τουρκική καταπίεση και η ανεξέλεγκτη συμπεριφορά των ζορμπάδων – των ατάκτων δηλαδή Τούρκων ενόπλων – οδήγησαν τους κατοίκους της Άμφισσας και γενικά της Φωκίδας να εξεγερθούν πολλές φορές μέχρι το 1821 και την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. Έχουμε πρώτη φωκική εξέγερση μόλις το 1460 (ή κατ' άλλους το 1446). Θα πρέπει να αναφερθούμε όμως στα σημαντικότερα απ' αυτά τα κινήματα.

Το πρώτο γίνεται μετά τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και τη συντριβή του οθωμανικού στόλου από τον ευρωπαϊκό χριστιανικό στόλο. Οργανώνεται με τη βοήθεια των Βενετών. Οι κάτοικοι των Σαλώνων και της περιοχής της Δωρίδας ξεσηκώνονται, όπως και πολλοί Γαλαξιδιώτες και βαδίζουν με παράτολμο σχέδιο κατά των Σαλώνων. Δυστυχώς οι Τούρκοι έμαθαν για την εκστρατεία και οι κάτοικοι της περιοχής εγκαταλείπονται από όλους. Πλήρης αποτυχία, και ο μπέης των Σαλώνων περνάει από μαχαίρι τις κεφαλές του τόπου. Η εγκατάλειψη από τους Φράγκους που υποκίνησαν την εξέγερση αυτή, έφερε μεγάλη απογοήτευση στους κατοίκους.

Το δεύτερο και σοβαρότερο κίνημα έγινε κατά τη διάρκεια του τελευταίου Τουρκοβενετικού πολέμου (1684-1699), ο οποίος ξεκίνησε πάλι με ξεσηκωμούς και υποσχέσεις και σταμάτησε στη Στερεά το 1698, οπότε με τη σημαντική για την ανατολική Ευρώπη συνθήκη του Κάρλοβιτς (βόρεια του Βελιγραδίου) ολόκληρη η περιοχή της περιήλθε στην κυριαρχία των Τούρκων. Έτσι, η ελληνοβενετική συνεργασία έδωσε βέβαια τη δυνατότητα στη Φωκίδα και στη Ρούμελη για επανάσταση και σχετική απαλλαγή τους από την τουρκική κυριαρχία (1687-1698), αλλά στη συνέχεια πληρώθηκε με αίμα, κατατρεγμούς και εκπατρισμούς των ηρωικών κατοίκων της περιοχής, λόγω της βενετικής προδοσίας κι εγκατάλειψης.

Κατά τη διάρκεια του Τουρκοβενετικού πολέμου, οι κλεφταρματολοί και οπλαρχηγοί της Στερεάς Ελλάδας, όπως ο Πάνος Μειντάνης από την Ακαρνανία, ο Αγγελής Σουμίλας ή Βλάχος, ο Χρήστος Βαλαωρίτης, ο Σπαθογιάννης, ο μικρός Χορμόπουλος από τα Άγραφα, ο Κούρμας, ο Σπανός και ο Λιβίνης, βοήθησαν αποφασιστικά τους Βενετούς, υπολογίζοντας στην από μέρους τους ενίσχυση για απελευθέρωση της Ελλάδας απ' τους Τούρκους. Αλλά και ο ανώτατος κλήρος αναμείχθηκε στις επαναστατικές κινήσεις των Ελλήνων κι έδωσε τη συνδρομή του προς τους οπλαρχηγούς και τους Βενετούς, με πρωτεργάτη τον επίσκοπο Σαλώνων Φιλόθεο.

Στη Φωκίδα οι σημαντικότεροι παράγοντες της βενετικής βοήθειας ήταν οι οπλαρχηγοί Κούρμας και Σπανός, καθώς και ο επίσκοπος Σαλώνων Φιλόθεος. Ο Κούρμας απ' την Παρνασσίδα, αρματολός του Λιδωρικίου και της Φωκίδας, επικεφαλής πεντακοσίων και πλέον αρματολών τάχτηκε από την αρχή του Τουρκοβενετικού πολέμου με τους Βενετούς. Με τις μάχες που έδωσε στην περιοχή του Λιδωρικίου, των Σαλώνων και της Παρνασσίδας κατόρθωσε να αφανίσει τους Τούρκους απ' τη Φωκίδα, βοηθώντας έτσι και τους Βενετούς να κυριεύσουν, σχεδόν χωρίς αντίσταση, τα κάστρα του Αντιρρίου και της Ναυπάκτου (1687). Αργότερα στράφηκε προς τη Βοιωτία, όπου συγκρούστηκε σε πολλές μάχες με τους Τούρκους που είχαν ανασυνταχτεί εκεί από τον νικημένο στην Πάτρα και στη Ναύπακτο σερασκήρη Μεχμέτ και προξένησε σ' αυτούς μεγάλες απώλειες. Δύο χιλιάδες περίπου Τούρκοι σκοτώθηκαν στις μάχες Λιβαδειάς και Θηβών και τέσσερις χιλιάδες αιχμαλωτίστηκαν από τις δυνάμεις του Κούρμα, ο οποίος έγινε διάσημος για τα κατορθώματά του και διαρκής απειλή για τους Τούρκους της Στερεάς Ελλάδας.

Στις επιχειρήσεις του Κούρμα κατά των Τούρκων συνδιοργανωτής του και συνεργάτης πολύτιμος υπήρξε ο επίσκοπος Σαλώνων Φιλόθεος (1650-1700;). Το κοσμικό του όνομα ήταν Φίλιππος Χαριτόπουλος και καταγόταν από επιφανή οικογένεια της Αγίας Ευθυμίας Παρνασσίδας. Η χριστιανική αγωγή του Φιλόθεου, η κλίση του προς την Εκκλησία από τα παιδικά του χρόνια και η βασική μόρφωση που πήρε στα Σάλωνα, τόπο καταγωγής της μητέρας του, τον οδήγησαν αρχικά στο ιερατικό λειτούργημα και πολύ σύντομα στον επισκοπικό θρόνο των Σαλώνων σε

ηλικία μόλις τριάντα πέντε ετών. Ο Φιλόθεος ήταν άνδρας λόγιος με εξαιρετική ευφυΐα και διπλωματικότητα, αλλά κυρίως μεγάλος πατριώτης. Αφού ξεσήκωσε την Παρνασσίδα κατά των Τούρκων και βοήθησε τον Κούρμα στην κατάληψη των Σαλώνων, που έμειναν ελεύθερα για δέκα χρόνια, έφυγε μαζί του για την πολιορκία της Χαλκίδας (1688). Αναγκάστηκαν όμως λίγο αργότερα να επιστρέψουν λόγω αποτυχίας της πολιορκίας, αλλά και εξαιτίας της εμφάνισης στη Φωκίδα του φοβερού και δόλιου πειρατή Λυμπεράκη Γερακάρη από τη Βάθεια της Μέσα Μάνης, συνεργάτη εκείνη την εποχή των Τούρκων εναντίον των Βενετών και των κλεφταρματολών. Ο Φιλόθεος παρέμεινε στα Σάλωνα και ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής με τη βοήθεια των τοπικών αρχόντων και των οπλαρχηγών, ενώ οι Βενετοί περιορίστηκαν στη φύλαξη του Κάστρου. Καταλαβαίνει όμως ο επίσκοπος ότι τα πράγματα δεν πηγαίνουν καλά. Φυγαδεύει το μεγαλύτερο μέρος του ποιμνίου του προς άλλα μέρη, μα εκείνος παραμένει εκεί όρθιος. Στη μάχη που δίνεται έξω από τα Σάλωνα κατά του Λυμπεράκη Γερακάρη και των Τούρκων σκοτώνονται και ο Κούρμας και ο Φιλόθεος. Η προσφορά του επισκόπου Φιλοθέου – του πρώτου νεκρού Αρχιερέα στον αγώνα κατά των Τούρκων – και η αγαθή του μνήμη, καλύφθηκαν ίσως από το λαμπερό φως του νεότερου στην ιστορία επιφανούς τέκνου της Φωκίδας επισκόπου Σαλώνων Ησαΐα, με τον οποίο πιστεύω θα έπρεπε να τιμάται ισότιμα από όλους μας.

Στα Ορλωφικά το 1770, οι κάτοικοι της Άμφισσας ξεσηκώθηκαν γι' άλλη μια φορά με αρχηγό έναν υπέροχο αγωνιστή τον Κομνά Τράκα από την Αγόριανη Παρνασσίδα. Η καταγωγή της οικογενείας του ανάγεται στους Κομνηνούς του Βυζαντίου. Ξεσηκώνει τα Σάλωνα και ολόκληρη την Παρνασσίδα, πολιορκεί μέχρι και τη Λιβαδειά, τί να κάνει όμως χωρίς βοήθεια; Αναγκάζεται και λύνει την πολιορκία και καταφεύγει στην Πελοπόννησο.

Το 1805 τα Σάλωνα καταλήφθηκαν από τον Αλή Πασά και η οικονομική ζωή της πόλης πήρε εντονότερο ρυθμό. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τα κείμενα Άγγλων περιηγητών, είχε αξιόλογη παρουσία ως σημαντικό κέντρο παραγωγής λαδιού και δερμάτων. Αριθμούσε δε πάνω από δέκα τρεις χιλιάδες κατοίκους και είχε αναπτυχθεί σε αξιόλογο κέντρο του Ελληνισμού. Έτσι η έκρηξη της Επανάστασης βρήκε την περιοχή ψυχολογικά ώριμη και πολεμικά έτοιμη για τη μεγάλη απόφαση.

Τα Σάλωνα έγιναν πεδίο εκτεταμένης δράσης της Φιλικής Εταιρείας με κύριο μοχλό της τον επίσκοπο Ησαΐα. Και η Επανάσταση δε θα μπορούσε να μην ξεκινήσει από εδώ. Η Ελληνική Επανάσταση κηρύχτηκε στη Ρούμελη στις 24 Μαρτίου 1821 (στο Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία Σαλώνων) και στις 27 άρχισε η πολιορκία των Σαλώνων. Σύμφωνα είναι οι πληροφορίες των Σπ. Τρικούπη, Ι. Φιλήμονος, Th. Gordon, G. Finley, Δ. Κόκκινου, Γ. Κορδάτου και Κ. Παπαρηγόπουλου.

Η επιλογή της Παρνασσίδος ως αφετηρίας του αγώνα δικαιολογείται απόλυτα από την γεωγραφική και στρατηγική της θέση, αφού βρίσκεται μεταξύ ανατολικής και δυτικής Στερεάς Ελλάδας και απέναντι από την Πελοπόννησο, αποτελούσε δε ένα είδος ασπίδας ικανής να ανακόψει τον επερχόμενο κίνδυνο από Λαμία ή Ήπειρο, χάρη στα στενά της Γραβιάς, της Αυλίδας και τους ορεινούς όγκους της Γκιώνας και του Παρνασσού. Τα Σάλωνα αποτελούσαν θέση κλειδί, όχι μόνο λόγω της προνομιούχου θέσης τους, αλλά και χάρη στο καλά οχυρωμένο Κάστρο τους. Όσες φορές τα Σάλωνα κατέχονταν από τους Τούρκους, η Πελοπόννησος κινδύνευε και παρέλυναν όλες οι δραστηριότητες των Ελλήνων, η κυριαρχία των Οθωμανών στις διαβάσεις της Γραβιάς, της Άμπλιανης και στο Κρυσσαίο πεδίο ήταν μια σοβαρή

απειλή, όχι μόνο για την Πελοπόννησο αλλά και για την Αττική. Του ξεσηκωμού αυτού ηγήθηκαν ο κλεφταρματολός Πανουργιάς Πανουργιάς και ο επίσκοπος Σαλώνων, Ησαΐας, ο μόνος Έλληνας δεσπότης που πολέμησε και τελικά έπεσε στο πεδίο της μάχης.

Ο Μάρτιος του 1821 βρήκε τα Σάλωνα έρημα από άντρες. Όλοι τους ήταν απασχολημένοι με την προετοιμασία του αγώνα. Οι Ξεπλαταίοι, οι Φλωκαίοι, οι Ματζιναίοι και πολλοί άλλοι είχαν αναλάβει την κατασκευή της μπαρούτης, στα σπήλαια προς το μέρος της Αγιαθυμιάς και του Γαλαξειδίου. Κάτω από την επίβλεψη του Χριστόφορου Φλώκου άλλοι έβγαζαν νίτρο από την κοπριά των γιδιών, άλλοι έφτιαχναν τα καρβουνά από τις ασφάκες και τα κλήματα και άλλοι χτυπούσαν τη μάζα στους λαξευμένους λάκκους των βράχων. Μόλις τα πολεμοφόδια ήταν έτοιμα, κατέβαιναν οι καλόγεροι του Προφήτη Ηλία με τα μουλάρια και τη νύχτα τα ανέβαζαν στο απέναντι βουνό Μετόχι.

Οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν τη νύχτα της 24^{ης} προς την 25^η Μαρτίου, ο Πανουργιάς δίχως να χάσει χρόνο κήρυξε την Επανάσταση στην περιφέρεια των Σαλώνων κι έστειλε τον γαμπρό του και αρχηγό του Θανάση Μανίκα, μαζί με τον Παπανδρέα από την Κουκουβίστα, να στρατολογήσουν στα Βλαχοχώρια της Δωρίδας όσους μπορούσαν να φέρουν όπλα, τον δε ανιψιό του Γιάννη Γκούρα στο χωριό Άι-Γιώργης κοντά στα Σάλωνα, για να έρθει σε επαφή με τους Γαλαξειδιώτες, ζητώντας σύμπραξη. Οι θαρραλέοι Γαλαξειδιώτες δέχτηκαν με ομόφωνο ενθουσιασμό το επαναστατικό κίνημα και ανακήρυξαν τον Γκούρα αρχηγό τους.

Η συμμετοχή αυτή του Γαλαξειδίου είχε εξαιρετική σημασία. Δεν αύξανε μόνο το έτοιμο να κινηθεί πολεμικό σώμα του Πανουργιά, αλλά και του προσέφερε τη συμβολή της θαλάσσης. Το Γαλαξίδι διέθετε σαράντα πλοία μεγάλα και μικρά, ικανά να εκμηδενίσουν την απειλή των τουρκικών πλοίων που βρίσκονταν στον λιμένα της Ναυπάκτου. Εξασφαλιζόταν λοιπόν η ελευθέρια του Κορινθιακού κόλπου και η διακοπή των συγκοινωνιών των Τούρκων της περιφέρειας, καθώς και η επικοινωνία με τους Πελοποννησίους. Τόσο ενθουσιάστηκε ο Γκούρας που δεν περίμενε να συνεννοηθεί με τον Πανουργιά, με τους εκατόν πενήντα μαχητές του στάθμευσε τη νύχτα στο χωριό Άι-Γιώργης απ' όπου έστειλε γράμμα στον Πανουργιά, στον Προφήτη Ηλία, δηλώνοντας την επιθυμία του να «βαρέσει ταχιά τα Σάλωνα» και ζητώντας άμεση βοήθεια. Ο Πανουργιάς, γνωρίζοντας την αποφασιστικότητά του, έσπευσε να στείλει αγγελιοφόρο ζητώντας του να μην επιτεθεί έως ότου πάρει νεώτερη διαταγή του και να μην καταστρέψει από βιασύνη την Επανάσταση. Ευτυχώς, ο Γκούρας συγκρατήθηκε.

Στους Τούρκους των Σαλώνων είχαν προστεθεί και αρκετοί ομοεθνείς τους από το Αίγιο, διωγμένοι από τον επικείμενο κίνδυνο της Επανάστασης. Ο τρόμος τους οδήγησε να οχυρωθούν στο ακατοίκητο τότε Κάστρο μαζί με τις οικογένειές τους. Εξακόσιοι ένοπλοι κλείστηκαν εκεί αφού ζήτησαν βοήθεια από τις γειτονικές πόλεις. Για να ενισχύσει ο Πανουργιάς τις ασθενέστερες αριθμητικά ελληνικές δυνάμεις, μεταχειρίστηκε ένα εκπληκτικό τέχνασμα, φρόντισε να φτάσουν στα σημεία που βρίσκονταν οι αρχηγοί των τμημάτων του ψεύτικες ειδήσεις από «αυτόπτη μάρτυρα», που δήθεν είχε δει στον όρμο των Σαλώνων ρωσικά καράβια. Το ηθικό των επαναστατών αναπτερώθηκε και ορμητικά άρχισαν να συρρέουν από όλη τη Φωκίδα οι εθελοντές, φτάνοντας τελικά τους πεντακόσιους είκοσι.

Στις 27 Μαρτίου, ξημερώματα, τα Σάλωνα βρέθηκαν σε κατάσταση πολιορκίας. Στη μία μετά τα μεσάνυχτα δόθηκε το σύνθημα. Η πρώτη μεγάλη φωτιά φάνηκε στο Παλουμάκι της Δεσφίνας και ακολούθησαν οι άλλες στο Μετόχι του Προφήτη Ηλία,

στον Κόφινα κοντά στα Λιβαδάκια, στον Άι-Θανάση στο ρέμα της Μηλιάς και στην Κουτσουρέρα πάνω από την Αγιαθυμιά. Τα παλικάρια συγκεντρώθηκαν έξω από την πόλη σε τρία τμήματα: το αριστερό διοικούσε ο Γκούρας, το δεξιό ο Παπαντριάς και ο Θανάσης Μανίκας και το κέντρο ο Πανουργιάς. Οι Γαλαξιδιώτες έφεραν ψιλά όπλα, πολεμοφόδια και μικρά κανόνια από τα καράβια τους. Ανάμεσά τους διακρινόταν ο Ιωάννης Καραλίβανος, αξιωματικός για πολλά χρόνια στα τούρκικα πλοία, και οι γενναίοι οπλαρχηγοί Γιάννης και Νικολάκης Μητρόπουλος. Η επίθεση άρτια οργανωμένη κράτησε τέσσερις ώρες. Καθώς οι Τούρκοι υποχωρούσαν για να κλειστούν στο Κάστρο, ένας σκοπευτής τους, οχυρωμένος στα τούρκικα λουτρά (χαμάμ) έριξε και το βόλι βρήκε τον άτυχο Σταμάτη Τράκα στο μέτωπο. Ήταν ο πρώτος νεκρός στην πρώτη επίσημη μάχη της επαναστατημένης Ρούμελης. Ο πατέρας του Θόδωρος Τράκας, βλέποντας νεκρό το παιδί του, έσφιξε την καρδιά και είπε στους στρατιώτες: «Γάμος χωρίς σφαχτά δε γίνεται». Οι ελάχιστοι Αρβανίτες που ξέμειναν στην πόλη παραδόθηκαν και βρήκαν μαρτυρικό θάνατο. Ωστόσο, οι Σαλωνίτες έκρυψαν για πολλές μέρες μέσα σε κάδους και πιθάρια τούρκικες οικογένειες με τις οποίες συνδέονταν φιλικά. Στην οικία του Αναγνώστη Κεχαγιά υψώθηκε το λάβαρο της Επανάστασης. Αμέσως συγκροτήθηκε ελληνική διοίκηση. Την αποτελούσαν οι Αναγνώστης Κεχαγιάς, Αναγνώστης Γιαγτζής, Ρήγας Κοντορήγας, Γιωργάκης Παπαηλιόπουλος, Ηλίας Κόκκαλης, Ευστάθιος Μαρκίδης ή Μαρκόπουλος, Δεστερλής, Βασίλειος Χαντζάρας, Ευθύμιος Κρανάκης, Παπαϊωάννης Οικονόμος και Χαρίτος με πρόεδρο τον επίσκοπο Ησαΐα.

Την ίδια μέρα άρχισε η πολιορκία του Κάστρου. Τα μπρούτζινα γαλαξιδιώτικα κανόνια στήθηκαν στο σπίτι του Στράγκα, που βρισκόταν στο άκρο της πόλης. Με τους πρώτους πυροβολισμούς σκοτώθηκαν μια γυναίκα και δυο παιδιά και καταστράφηκαν δυο φορτώματα άλευρα των Τούρκων. Καθώς όμως οι υπόλοιποι πυροβολισμοί πήγαιναν χαμένοι, τα κανόνια μεταφέρθηκαν στα "Μνήματα", πάνω από τη συνοικία Χάρμainer, κοντά στο στρατηγείο του Πανουργιά.

Οι Τούρκοι αρνούσαν να παραδοθούν, ελπίζοντας σε ενισχύσεις από Εύβοια και Λαμία. Ο Πανουργιάς κάλεσε τους οπλαρχηγούς σε συμβούλιο, καμία πρόταση δε φαινόταν αρκετά καλή, μέχρι που πήρε το λόγο ο Καραπλής. Ζήτησε μαραγκούς, σανίδια και πάτερα. Ήταν Πρωταπριλιά, παραμονή του Λαζάρου. Στο χώρο κάτω από τα "πηγάδια", ο Καραπλής κατασκεύασε σκαλωσιές και ανέβηκε μαζί με τριάντα - σαράντα παλικάρια, γκρεμίζοντάς την στο τέλος. «Πώς θα γυρίσουμε πίσω»; ρώτησε κάποιος. «Εδώ ήρθαμε για να νικήσουμε ή να σκοτωθούμε», απάντησε ο Καραπλής. Το πρωί των Βαΐων ένας Τούρκος κατέβηκε για νερό στα "πηγάδια". Μια μπαταριά και ξαπλώθηκε νεκρός. Χωρίς νερό, οι εχθροί περιήλθαν σε δεινή θέση. Η απόπειρά τους να καταλάβουν την πηγή στις 8 Απριλίου, έληξε άδοξα με δέκα τρεις Τούρκους νεκρούς, ανάμεσά τους και το πρωτοπαλικάρο Χάιτας. Μη αντέχοντας τη δίψα, οι Τούρκοι βρέθηκαν σε απόγνωση και έστειλαν τους μπέηδες να διαπραγματευτούν, ο Πανουργιάς τους υποσχέθηκε ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας.

Στις 10 Απριλίου, ανήμερα της Λαμπρής, άνοιξε η πύλη του Κάστρου και οι Τούρκοι άρχισαν να βγαίνουν παραδίδοντας τα όπλα στον Πανουργιά, μετά από δέκα τρεις μέρες πολιορκίας. Το πρώτο ελεύθερο Πάσχα μετά από τέσσερις αιώνες σκλαβιάς. Παρά τη συνθήκη, οι Τούρκοι δολοφονούνταν άγρια από όποιον Έλληνα τους έβρισκε απομονωμένους. Πώς να ξεχαστούν τόσα χρόνια καταπίεσης, εξευτελισμών και βασανιστηρίων; Και όταν έφτασε το μαντάτο ότι οι Τούρκοι της Λαμίας ετοιμάζονταν να καταλάβουν τα Σάλωνα, ο Πανουργιάς, για να μην έχει εμπρός και πίσω του εχθρούς, αποφάσισε να εξοντώσει όλους τους Τούρκους.

Η απόφαση πάρθηκε σε σύσκεψη με τους Διάκο και Δυοβουνιώτη. «Απόφασις τοιαύτη κρίνεται βεβαίως και παράσπονδη και σκληρά, λαμβανομένης όμως υποψιών της εποχής, ως και του ηθικού των Τούρκων, ωμολόγηται εξεναντίας έργον απολύτου ανάγκης». Ο μόνος που γλίτωσε ήταν ο Οσμάν μπέης, χάρη στη φιλική συμπεριφορά που επέδειξε, όντας γενικός διοικητής των Σαλώνων, κυρίως με την άρνησή του να δολοφονηθούν τα παιδιά των δημογερόντων που είχαν συλληφθεί ως αντίποινα στην αρχή της Επανάστασης. Οι Έλληνες τον αντάλλαξαν με δύο δικά μας παλικάρια στα Γιάννενα. Όταν δεν είχε μείνει ούτε ένας Τούρκος ζωντανός, ο Πανουργιάς έδωσε διαταγή να ασφαλιστούν καλά τα πορτοπαράθυρα δύο σπιτιών και να συγκεντρωθούν εκεί οι τούρκικες οικογένειες για να γλιτώσουν - δήθεν - από ληστρική αρβανίτικη επιδρομή. Τα σπίτια πυρπολήθηκαν και τα γυναικόπαιδα των Τούρκων κάηκαν ζωντανά. Στοματική παράδοση αναφέρει πως στη συνοικία "Μάρμαρα", μεταξύ "Γκιριζιού" και "Μάνδρας", ο Ταγκαλής έκαψε τα γυναικόπαιδα των Τούρκων στο σπίτι του Γιάννη Στουρνάρα. Οι γείτονες διηγούνταν ότι άκουγαν τις σπαρακτικές κραυγές των τουρκισών: «Γιαλελή, Γιαλελή μη μας καις Ταγκαλή».

Η κήρυξη της Επανάστασης στα Σάλωνα και το πάρσιμο του Κάστρου, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη μετέπειτα εξέλιξη του Αγώνα. Οι Έλληνες οπλίστηκαν με εξακόσια όπλα και ανάλογα πολεμοφόδια, λάφυρα από τους έγκλειστους. Ο Παπαηλιόπουλος ανέλαβε το ταμείο της επαναστατημένης επαρχίας, φροντίζοντας να βοηθήσει και τις γειτονικές επαρχίες: Λιδωρίκι, Υπάτη, Καρπενήσι, Αταλάντη, Λιβαδειά. Οι ειδήσεις απλώνονταν σαν αστραπή. Στις 12 Απριλίου 1821 ο Δήμος Σκαλτσάς, οπλαρχηγός Λιδωρικού και Μαλανδρινού, αμέσως μόλις έμαθε για την κατάληψη των Σαλώνων, συνεννοήθηκε με τον Αναγνώστη Λιδωρίκη, τον Παπα-Γιώργη Πολίτη και άλλους προεστούς των δύο επαρχιών και με εξήντα δικούς τους αρματολούς και όσους μπορούσαν να φέρουν όπλα, ύψωσαν την σημαία της ελευθερίας.

Μετά την άλωση του Κάστρου των Σαλώνων, οι Σαλωνίτες οπλαρχηγοί κινήθηκαν προς βορρά. Ο Δυοβουνιώτης προέλασε προς τη Μεδενίτσα και το Τουρκοχώρι της Ελάτειας, κηρύσσοντας την Επανάσταση και κυριεύοντας το μεσαιωνικό κάστρο της Βοδονίτσας (18 Απριλίου 1821). Ο Πανουργιάς, μαζί με τον επίσκοπο Ησαΐα, προέλασαν, μέσω Γραβιάς, προς τη Μονή Δαμάστας και από κει στο χωριό του Μουσταφάμπη (Ηράκλεια) το οποίο και κατέλαβαν στις 20 Απριλίου 1821.

Η μεγάλη νίκη των Ελλήνων στα Βασιλικά, στις 28 Αυγούστου του 1821, ήταν ανεπιφύλακτα συνέπεια της άλωσης του Κάστρου των Σαλώνων. Οι Γκούρας, Δυοβουνιώτης και Πανουργιάς με τα ψυχωμένα παλικάρια τους, εκτελώντας στρατηγικό τέχνασμα του Δυοβουνιώτη, συνέτριψαν στρατό δεκαπλάσιο των Τούρκων του Μπειράν πασά και ματαίωσαν κάθε ενδεχόμενο καθόδου τους στην Πελοπόννησο. Έδωσαν, έτσι, την ευκαιρία στους Πελοποννήσιους να συνεχίσουν τον αγώνα τους και την πολιορκία της Τριπολιτσάς.

Τον ίδιο χρόνο, της κήρυξης δηλαδή της Επανάστασης και συγκεκριμένα τη 16^η Νοεμβρίου 1821, η Άμφισσα, ως πρωτεύουσα της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας, γίνεται ο τόπος που ψηφίζεται το πρώτο κείμενο πολιτειακής συγκρότησης της επαναστατημένης Ελλάδος, η γνωστή «Νομική διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, ή Οργανισμός του Αρείου Πάγου Γερουσίας», που κατά τους περισσότερους Συνταγματολόγους και Νομικούς, αποτελεί το πρώτο Σύνταγμα της χώρας. Από δω και πέρα, αυτό που συμβαίνει στη Φωκίδα, δε συμβαίνει σε κανένα

άλλο μέρος της Ελλάδος. Πόλεμος σκληρός, αγωνιστές σπουδαίοι, μάχες φοβερές και στο επίκεντρο η Άμφισσα και το Κάστρο της που αλλάζουν συνεχώς χέρια.

Μένει ελεύθερη μέχρι τις 17 Οκτωβρίου 1822. Η πόλη τότε καταλήφθηκε από τον Κιοσέ Μεχμέτ πασά, που μην μπορώντας να την κρατήσει, την πυρπόλησε. Τότε όμως με τα παρεξηγημένα καπάκια του Οδυσσέα Ανδρούτσου σώθηκε η ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Επανάσταση σταθεροποιήθηκε. Ατέλειωτες οι μάχες και τα επόμενα χρόνια – χρόνια του εμφυλίου πολέμου. Τότε που ο Κωλέττης και ο Μαυροκορδάτος παρέσυραν τους Ρουμελιώτες να συγκρουστούν μεταξύ τους και να κατέβουν και στο Μοριά. Άμπλιανη – Πανάσσαρη, η Φωκίδα σώζει τον Αγώνα για άλλη μία φορά.

Αφήνουν την περιοχή της Άμφισσας ανυπεράσπιστα και η Άμφισσα καταστρέφεται και πάλι από τους Τούρκους σε αιφνιδιαστική επιδρομή στις 4 Μαΐου 1825 (Πέντε Όρια) που παρέμειναν στην πόλη ως τον Οκτώβριο, οπότε διώχθηκαν από τους ηρωικούς Σουλιώτες. Η πόλη είχε τότε κατά μεγάλο μέρος ερημωθεί από τους κατοίκους της και χρειάστηκαν πολλοί μήνες για να επιστρέψουν, φοβούμενοι τις συνεχείς σφαγές. Μετά την έξοδο του Μεσολογγίου όμως τον Απρίλιο του 1826 και την καταστροφή του Μοναστηριού της Βαρνάκοβας το Μάιο, ο Κιουταχής ανακατέλαβε τα Σάλωνα καθώς και το σύνολο της ανατολικής Ρούμελης.

Το μεγαλόπνοο σχέδιο του Καραϊσκάκη με τις μεγάλες νίκες στην Αράχωβα και το Δίστομο και την προσωρινή και πάλι απελευθέρωση της Άμφισσας το Φεβρουάριο του 1827 δυστυχώς χάνεται με το θάνατό του τον Απρίλιο στο Φάληρο και οι Έλληνες εγκαταλείπουν εκ νέου την Άμφισσα.

Η Άμφισσα έμεινε στους Τούρκους ως την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα, οπότε αναδιοργανώθηκε ο στρατός της ανατολικής Ρούμελης υπό το Δημήτριο Υψηλάντη. Η συνοχή του τουρκικού στρατού, συνέπεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-29 διασπάστηκε και μετά από μία σειρά νικηφόρες μάχες, κυριότερες στη Γραμμένη Οξυά και στην Τέρνοβα, η Άμφισσα καταλήφθηκε οριστικά από τον ελληνικό στρατό στις 17 Νοεμβρίου 1828. Εκείνη την ημέρα ο φρούραρχος Αχμέτ Δέβολης, αφού βεβαιώθηκε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα να φτάσει ενίσχυση από το Ζητούνι, αναγκάστηκε να παραδώσει το Κάστρο των Σαλώνων με οκτώ κανόνια στο Δημήτριο Υψηλάντη, ο οποίος τον άφησε να φύγει, χωρίς να τον πειράξει καθόλου. Όλοι οι Έλληνες αιχμάλωτοι απελευθερώθηκαν, ενώ οι οχτακόσιοι Τουρκαλβανοί της φρουράς αποχώρησαν με συνοδεία τριών εκατονταρχιών.

Η συγκίνηση και η υπερηφάνεια των κατοίκων ήταν απροσμέτρητη. Το χαρμόσυνο γεγονός αναγγέλλουν πανηγυρικά οι δημογέροντες των Σαλώνων προς τον κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια. Το σχετικό έγγραφο βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γεν. Γραμ. φ. 176). Το παραθέτω πολύ περιληπτικά: «Ελευθερώθη τέλος πάντων την 17 του ήδη λήγοντος μηνός και η επαρχία των Σαλώνων. Ελευθερώθη δια των ελληνικών όπλων, κυβερνωμένων παρά της Α.Ε. του Κυβερνήτου και διευθυνομένων παρά του Στρατάρχου και Δημητρίου Υψηλάντη. Είμεθα ευτυχείς για να βλέπουμε τέλος πάντων με όμμα πλήρες χαράς τας οικίας μας, αν και κατεδαφισμένες και τους ναούς μας κατακρημνισμένους. Ζήτω ο Κυβερνήτης της Ελλάδος και απολεσθήτω ο τύραννος αυτής. Την ευχαρίστησιν δε ταύτην προς τον Εξοχώτατον Κυβερνήτην της Ελλάδος δι' ημών προσφέροντες, επικαλούνται και του λοιπού της αγαθής και πατρικής κηδεμονίας σας και των σεβαστών διαταγών και οδηγιών σας δια να οδηγηθώμεν εις τα αληθή συμφέροντα της Πατρίδας. Εν Σαλώνοις τη 27 Δεκεμβρίου 1828».

Περιττό οποιοδήποτε σχόλιο επί του ανωτέρω εγγράφου. Καθρεφτίζει την αγνή ελληνική ψυχή, τον υψηλό ενθουσιασμό και τον άδολο πατριωτισμό που ενέπνευσαν τον αγώνα του 1821.

Ένα άλλο σημαντικότατο στοιχείο για την τοπική ιστορία και όχι μόνο είναι, ότι, παρ' όλη την υποθήκη των εθνικών γαιών για να πάρει η επαναστατημένη χώρα τα ληστρικά εθνικά δάνεια του 1824-5 τα οποία σπαταλήθηκαν στους εμφυλίους πολέμους, ο Καποδίστριας κατάφερε το 1828 να μοιράσει στους αγωνιστές διακόσιες χιλιάδες στρέμματα των εθνικών γαιών. Ένα μεγάλο μέρος παραχωρήθηκε σ' αυτήν εδώ την πόλη. Η κυβέρνηση του Καποδίστρια βοήθησε τους κατοίκους να ανοικοδομήσουν την πόλη τους παραχωρώντας δωρεάν έκταση γης σε κάθε οικογένεια. Αγαπούσε τη Ρούμελη και τους ανθρώπους της και γι' αυτό έλεγε στο Νικόλαο Σπηλιάδη, Γραμματέα της Επικρατείας: «Το λιγότερο που αξίζει σ' αυτούς τους γενναίους Ρουμελιώτες είναι να ελευθερώσουμε την πατρίδα τους. Γιατί προσέφεραν τόσα στον Αγώνα και γιατί όταν η Ρούμελη θα είναι λεύτερη θα 'ναι όλη η Ελλάδα λεύτερη».

Ο συνεχής αγώνας για ελευθερία, έκανε αυτό το Κάστρο, το πρώτο Κάστρο που έπεφτε σε ελληνικά χέρια στην Επανάσταση του '21, σύμβολο ελπίδας για τον υπόδουλο Ελληνισμό. Και τα σύμβολα για τα έθνη, πρέπει να παραμένουν "όρθια" με κάθε τίμημα στη διάρκεια των αιώνων.

Ανδρέας Κούκος

Καθηγητής Νεώτερης Ιστορίας
Ελεύθερο Πανεπιστήμιο «Αδαμάντιος Κοραΐς» (Χίος) - Νομικός
Πρόεδρος Εταιρείας Μελέτης Έργου Ιωάννη Καποδίστρια
melmaker11@yahoo.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Άμφισσα.
Γούδας Α. 2004. *Σουλιώτες και Ρουμελιώτες Καπεταναίοι του 1821*, Εκδόσεις Βεργίνα.
Ηρωϊκά χρόνια της Βαρνάκοβας. Εκδόσεις Ιεράς Μονής Βαρνάκοβας, Ευάλιο Δωρίδας 2000.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμοι Ι', ΙΑ', ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών.
Καλονάρος Π. 1997. *Ιστορία της Πόλεως Αμφίσσης*, Άμφισσα.
Κόκκινος Δ. 1974. *Η Ελληνική Επανάσταση*, Εκδόσεις Μέλισσα.
Κουτσοκλένης Γ. 2005. Ησαΐας, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 113. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
Κουτσοκλένης Γ. 2006. Η προσφορά του Ιερού Κλήρου της Φωκίδας στην Εθνεγερσία του 1821, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 117. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
Κουτσοκλένης Γ. 2006. Νικόλας-Αναγνώστης Γιαγτζής, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 120. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
Κουτσοκλένης Γ. 2007. Κομνάς Τράκας, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 121. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).

- Κουτσοκλένης Γ. 2007. Ο Γερο-Πανουργιάς, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 123. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κραβαρτόγιαννος Δ. 1997. *Ιστορία της Πόλεως Αμφίσσης. Συμπληρώματα*, Άμφισσα.
- Πανουργιάς Π. 2012. *Πανουργιάδες*, Εκδόσεις Ίκαρος.
- Παπαρηγόπουλος Κ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδόσεις Ελευθερουδάκη.
- Σκιαδάς Αν. 1999. *Το Γαλαξείδι*, Αθήνα.
- Σταθόπουλος Ε.Ν. 1994. *Η Φωκίδα της Επανάστασης*, Αθήνα.
- Συνέδριο Νικόλαος Γιαγτζής: *Από την Άμφισσα στην Ερμούπολη – Άμφισσα 2001* (2003).
- Τσιάμαλος Δ. 2009. *Οι Αρματολοί της Ρούμελης*, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Φωτιάδης Δ. 1977. *Η Επανάσταση του '21*, Εκδόσεις Βότση.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ (ΩΡΙΑΣ) – ΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Δρόσος Κραβαρτόγιαννος

Το Κάστρο των Σαλώνων (Αμφίσσης) είναι ένα από τα αρχαιότερα και αξιολογότερα κάστρα της Ελλάδος και επίσης θεωρείται ένα από τα 65 κάστρα της χώρας που φέρουν την ονομασία «Κάστρο της Ωριάς (Ωραίας)». Την ονομασία -κατά την ιστορική άποψη- έλαβε από την όμορφη βασιλοπούλα της πόλης, την Αρετή, της οποίας το παλάτι βρίσκονταν στο Β.Α. τμήμα της Αμφίσσης. Το όνομα της Αρετής «της δεσποσύνης Αρετουνιάς» πήρε η συνοικία των Σαλώνων Ρεντενιά κατά παραφθορά της Αρετουνιάς (Αρετή = Αρετουνιά = Ρεντενιά).

Το τραγούδι συγκρότησε και μου έμαθε ο αείμνηστος πατέρας μου Ιωάννης. Χορεύεται τσάμικο. Νοιώθω την υποχρέωση να το δημοσιεύσω προς χάριν των συμπατριωτών μου Αμφισσέων –και όχι μόνον:

*Σ' ούλο τον κόσμο πήγα και σ' ούλη τη Φραγκιά σαν της Ωριάς το Κάστρο
κάστρο δεν είδα που χει ασημένιες πόρτες μ' αργυρά κλειδιά.*

Τούρκοι το πολεμάνε χρόνους δώδεκα δεν μπορούν να το πατήσουν το παντέρημο.

Ένα μικρό τουρκάκι, ο Γενιτσάρης στην πόρτα πάει και στέκει και παρακαλεί:

-«Άνοιξ' Ωριά μ' το κάστρο μέσα για να μπω γιατί είμαι γκαστρωμένη και στο μήνα μου. Θα κάνω το παιδί μου κι έχεις το κρίμα μου».

Όσπου να καλανοίξει χίλιοι μπήκανε ... κι όσπου να καλοκλείσει χίλιοι βγήκανε...

Έτσι πάρθηκε το Κάστρο. Απαρηγόρητη η βασιλοπούλα έπεσε από ψηλά και σκοτώθηκε.

Δρόσος Κραβαρτόγιαννος
Μελετητής – Συγγραφέας - Εκδότης
Άμφισσα

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΧΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤ' ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΜΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ – ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ

Παναγιώτης Μπίρταχας

A. Προσδιορισμός των βασικών κατασκευαστικών φάσεων

Κύριο χαρακτηριστικό των σωζόμενων υπολειμμάτων των ανωδομών του οχυρωματικού περιβόλου, της ακρόπολης – κάστρου, είναι η παρουσία πλήθους κατασκευαστικών φάσεων με αποτέλεσμα τη σε μεγάλο βαθμό αλλοίωση της μορφής των δύο πολύ σημαντικών αρχικών. Αν ήθελε κανείς να προσδιορίσει, στο μέτρο του δυνατού, τον αριθμό των βασικών αυτών φάσεων θα κατέληγε στην ακόλουθη απαρίθμηση:

- 1. Πρώτη φάση στον 6^ο αιώνα π.Χ.** Κατασκευή της οχύρωσης της ακρόπολης με το πολυγωνικό σύστημα δόμησης. Αυτή η οχύρωση πρέπει να διατηρήθηκε έως το 338 π.Χ. οπότε καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Φίλιππο τον Β΄ της Μακεδονίας.
- 2. Δεύτερη φάση στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ.** Κατασκευή της οχύρωσης της ακρόπολης με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης ενσωματώνοντας όμως τα μέχρι τότε σωζόμενα υπολείμματα του πολυγωνικού.
- 3. Τρίτη φάση, περίοδος 1204-5, 1210-11.** Εκτεταμένες νέες κατασκευές και συγκεκριμένα:

α) Διαμορφώθηκε ένας νέος εσωτερικός περίβολος, μικρότερης έκτασης από τον αρχικό, ως ένα έργο ύστατης άμυνας και ταυτόχρονα ως χώρος έδρας του κόμη της βαρωνίας των Σαλώνων, ιπότη του Laonnois Thomas d' Autremencourt. Στο εσωτερικό αυτού του μικρού περιβόλου κατασκευάστηκε μεγάλη πυργόσχημη επιμήκης κατοικία, ένας ελεύθερα ιστάμενος κυκλικός πύργος και τέλος, ένας πεταλόσχημης μορφής στο μέσο περίπου της βόρειας στενής πλευράς. Ο τελευταίος διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση καθώς, στο πλαίσιο της επόμενης φάσης, ενσωματώθηκε στις νέες κατασκευές παραμένοντας όχι μόνο ανενεργός αλλά και σχεδόν μη ορατός.

β) Κατά τα άλλα, οι επεμβάσεις που έγιναν στα υπόλοιπα τείχη του αρχικού περιβόλου είχαν χαρακτήρα είτε εκτεταμένων ανακατασκευών, στα τμήματα εκείνα όπου είχαν προκληθεί κατά το παρελθόν καταστροφές, είτε τέλος ακόμη και νέων κατασκευών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των επεμβάσεων αποτελεί η παρουσία τοιχοποιιών από αργολιθοδομή επάνω στις σωζόμενες ανωδομές του επιμήκους ορθογώνιου πύργου του ΒΔ περιβόλου, που αρχικά είχε δομηθεί στην Ελληνιστική περίοδο με το τραπεζιόσχημο ισόδομο σύστημα δόμησης. Ο ανακατασκευασμένος νέος πύργος ήταν διώροφος με διαμόρφωση στενών οξυκόρυφων ανοιγμάτων στις τοιχοποιίες του και με ορθογώνιες επάλξεις στις απολήξεις τους.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όλων αυτών των τοιχοποιιών, σε σχέση με αυτές των άλλων φάσεων, είναι η σε μεγάλο βαθμό χρήση πλίνθων ανάμεσα στους λίθους κατά την κατασκευή τους.

4. Τέταρτη φάση, περίοδος της Καταλανοκρατίας από το 1311-1394.

Συγκεκριμένα οι επεμβάσεις που φαίνεται να έγιναν είναι οι ακόλουθες:

α) Οχύρωση, για δεύτερη φορά, του ανώτερου τμήματος του αρχαίου περιβόλου με διατείχισμα στο οποίο χρησιμοποιήθηκε αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση και συγκεκριμένα, λιθόπλινθοι από το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Η σωζόμενη πύλη εισόδου του τείχους του νέου εσωτερικού περιβόλου καθώς και η μικρή σε διαστάσεις στα βόρεια ανήκουν σε αυτή ακριβώς τη φάση.

β) Επισκευή τμημάτων του αναπτύγματος του αρχικού εξωτερικού περιβόλου και σε ορισμένα από αυτά ανακατασκευή τους.

Αντίθετα, επειδή ο νέος εσωτερικός περίβολος κατασκευάστηκε σε μικρή σχετικά απόσταση από τον προηγούμενο, δεν κατασκευάστηκαν νέα κτήρια στο εσωτερικό του. Προφανώς υπήρχε η πρόθεση διαμόρφωσης ενός αμιγώς αμυντικού έργου καθώς ως έδρα και διαμονή χρησιμοποιούνταν τα κτήρια που είχαν ήδη κατασκευαστεί από τον ιππότη του Laonnois Thomas d' Autremencourt στον αρχικό εσωτερικό περίβολο.

5. Πέμπτη φάση, περίοδος οθωμανικής κυριαρχίας (μετά το 1410). Κατά την περίοδο αυτή πρέπει να έγιναν εκτεταμένες επισκευές στα τμήματα εκείνα της οχύρωσης όπου είχαν προκληθεί βλάβες. Το πλήθος αυτών των επεμβάσεων επισκευής πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μία ενιαία φάση.

Ο προσδιορισμός αυτών των κύριων φάσεων δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να εντοπιστούν και άλλες στο μέλλον, όμως αυτές σίγουρα θα αποτελούν δευτερεύουσας σημασίας επεμβάσεις και θα έχουν τοπικό χαρακτήρα δηλαδή, ένα περιορισμένο εύρος. Σε ότι αφορά την εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων μπορούμε να καταγράψουμε τα ακόλουθα:

α) Τα τείχη της πρώτης και της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης είτε είχαν ήδη καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό και το διάσπαρτο υλικό τους χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της τέταρτης ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, είτε αυτό προήλθε από την αλλαγή του αναπτύγματος τους. Δηλαδή, υπάρχει το ενδεχόμενο τμήματα του αναπτύγματος της οχύρωσης της πρώτης και της δεύτερης φάσης να καταργήθηκαν και να σχεδιάστηκε ένα νέο ανάπτυγμα περιβόλου περιορισμένο αυτή τη φορά σε έκταση. Δηλαδή, το υλικό δόμησης των τμημάτων της οχύρωσης των δύο πρώτων φάσεων που καταργήθηκαν χρησιμοποιήθηκε στην τέταρτη.

β) Τα τμήματα εκείνα της οχύρωσης των δύο πρώτων φάσεων που δεν καταργήθηκαν και τα οποία παρέμεναν σε κάποιο ύψος και σε καλή κατάσταση, διατηρήθηκαν, αποτελώντας το υπόβαθρο για την προσθήκη νέας ανωδομής.

Β. Προσδιορισμός του χαρακτήρα των σωζόμενων τμημάτων του περιβόλου της πρώτης, της δεύτερης, της τρίτης και της τέταρτης φάσης.

Η ακρόπολη – κάστρο της πόλης της Άμφισσας διασώζεται σε κατάσταση ερειπίου καθώς τα υπολείμματα των ανωδομών των τειχών, ειδικά της πρώτης, της δεύτερης, της τρίτης και, της τέταρτης φάσης επιτρέπουν την ανάγνωση μόνο του υφιστάμενου περιμετρικού αναπτύγματος του οχυρωματικού περιβόλου αλλά όχι την πλήρη μορφή τους. Συγκεκριμένα, δεν γνωρίζουμε τη μορφή των απολήξεων των ανωδομών των τειχών και των πύργων μέσω της οποίας θα μπορούσαν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σε ότι αφορά την αρχιτεκτονική τους.

Επομένως τα συμπεράσματα αυτά δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να είναι αξιοποιήσιμα στο πλαίσιο μιας μελέτης αποκατάστασης.

Για τις ενότητες των σωζόμενων τμημάτων των τεσσάρων πρώτων φάσεων του αμυντικού περιβάλλοντος μπορεί να γίνουν οι ακόλουθες διαπιστώσεις και χαρακτηρισμοί:

α) είναι εντελώς διακριτές σε σχέση με τις άλλες, από την άποψη της τεχνικής της δόμησής τους,

β) είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την ιστορική τους αξία,

γ) αποτελούν ένα σύνολο ενοτήτων ερειπίων με μεγάλο περιορισμό αναγωσιμότητας.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι τρεις αυτές διαπιστώσεις αποτελούν την πρώτη παραδοχή επάνω στην οποία θα πρέπει να κινηθεί η όποια εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης.

Η άποψη αυτή στηρίζεται, εκτός της παραπάνω αντικειμενικής διαπίστωσης, και στην Επιστημονική Δεοντολογία, έτσι όπως αυτή έχει συμπυκνωθεί στο κείμενο της Χάρτας της Βενετίας και συγκεκριμένα, στο άρθρο 15 όπου εκτός των άλλων με σαφήνεια αναφέρεται: *“Ωστόσο, κάθε εργασία ανακατασκευής θα πρέπει να αποκλείεται εκ των προτέρων. Μόνο η αναστήλωση μπορεί να αντιμετωπισθεί, δηλαδή η ανασύνθεση μελών που σώθηκαν αλλά έχουν μετακινηθεί. Οι συμπληρώσεις όμως θα είναι πάντα αναγνωρίσιμες και θα αντιπροσωπεύουν το ελάχιστο που απαιτείται για να εξασφαλιστούν οι συνθήκες συντηρήσεως του μνημείου και να αποκατασταθεί η μορφολογική του συνέχεια”*.

Παρά την αναμφισβήτητη ισχύ της παραπάνω παραδοχής (ερείπιο με μεγάλο περιορισμό αναγωσιμότητας) θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι, στην περίπτωση του οχυρωματικού περιβάλλοντος της ακρόπολης – κάστρου, είναι ενδεχομένως δυνατή η εκτέλεση εργασιών αναστήλωσης ξεπερνώντας με αυτό τον τρόπο τα όποια εμπόδια θέτει η Επιστημονική Δεοντολογία. Η απάντηση σε αυτή την προσέγγιση είναι ότι δεν υφίσταται αυθεντικό αρχιτεκτονικό υλικό από τις δύο πρώτες φάσεις για μία επέμβαση αυτού του είδους. Σε ότι αφορά την τέταρτη φάση και σε αυτή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η αναστηλωτική μέθοδος καθώς έχει κατασκευαστεί με υλικό παρμένο από τη δεύτερη. Τέλος σε ότι αφορά τις δύο υπόλοιπες κατασκευαστικές φάσεις (τρίτη και πέμπτη φάση) επίσης δεν τίθεται ζήτημα επέμβασης αναστήλωσης καθώς αυτές έχουν κατασκευαστεί με αργολιθοδομή με τη παρεμβολή κονιάματος δομής. Ούτως ή άλλως είναι γνωστό, ότι δεν μπορεί να υιοθετηθεί η αναστηλωτική μεθοδολογία, στο πλαίσιο μίας επέμβασης αποκατάστασης, σε κτήρια της βυζαντινής ή της μεταβυζαντινής περιόδου. Υπενθυμίζουμε, ότι η αναστηλωτική μεθοδολογία μπορεί να εφαρμοστεί μόνο στις περιπτώσεις εκείνες των αρχιτεκτονικών μνημείων που έχουν δομηθεί ως αρθρωτές κατασκευές και σε καμία άλλη.

Γ. Προσδιορισμός του χαρακτήρα των σωζόμενων τμημάτων των υπόλοιπων κατασκευαστικών φάσεων (πέμπτης φάσης).

Κατά ένα ποσοστό ισχύουν οι ίδιες διαπιστώσεις με τις προηγούμενες για τα υπολείμματα των ανωδομών των υπόλοιπων κατασκευαστικών φάσεων. Δηλαδή και αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν ως ένα εκτεταμένο μη αναγνώσιμο ερείπιο. Εξαίρεση σε αυτή τη διαπίστωση αποτελεί ένα μικρό μόνο τμήμα του εξωτερικού ΒΔ περιβάλλοντος όπου διασώζονται οι απολήξεις των επάλξεων, ο στενός περίδρομος, μία διαμόρφωση τεχνητού ανδῆρου για την τοποθέτηση δύο πυροβόλων και τέλος ράμπας για την έλξη με κύλιση πυροβόλου μεγάλου διαμετρήματος.

Δ. Επιτακτική ανάγκη εκτέλεσης ανασκαφικών ερευνών.

Βασικό αρνητικό χαρακτηριστικό της ακρόπολης - κάστρου της πόλης της Άμφισσας είναι η σχεδόν παντελής απουσία, όχι μόνο κάποιας έστω βασικής βιβλιογραφίας αλλά και η οποιασδήποτε ανασκαφικής έρευνας, είτε στο εσωτερικό του υφιστάμενου περιβάλλον, είτε ακόμη και έξω από αυτόν. Για το λόγο αυτό, οι μόνες προσεγγίσεις που μπορούν να γίνουν για τη διατύπωση κάποιων πρώτων διαπιστώσεων θα στηριχθούν, αναγκαστικά, είτε σε επιτόπου μακροσκοπικές παρατηρήσεις και αναγνώσεις των ερειπίων, είτε σε μελέτη του μικρού φωτογραφικού αρχείου τεκμηρίωσης. Χωρίς να θέλουμε να μειώσουμε την αξία αυτού του είδους τις μελέτες ένα είναι το δεδομένο, ότι το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό μνημείο παραμένει έως σήμερα άγνωστο στις βασικές του πτυχές και εντελώς παραμελημένο. Αν ήθελε κανείς να συγκεκριμενοποιήσει τις κύριες ελλείψεις που αποτελούν την αφετηρία για μία πρώτη βασική γνώση αυτές είναι:

- α) Δεν γνωρίζουμε αν το υφιστάμενο ανάπτυγμα της οχύρωσης ταυτίζεται με το αρχικό, δηλαδή με αυτό των δύο πρώτων φάσεων ή αν αυτό είναι αποτέλεσμα μετατροπών που έγιναν κατά την τρίτη και την τέταρτη φάση.
- β) Δεν γνωρίζουμε τη θέση της εισόδου στο εσωτερικό του περιβάλλον κατά τις διάφορες κατασκευαστικές φάσεις. Επικρατεί πλήρης ασάφεια για το αν το υφιστάμενο πέρασμα στα ΒΔ του περιβάλλον ταυτίζεται με τη θέση κάποιας εισόδου ή τελικά όχι.
- γ) Δεν γνωρίζουμε το είδος των κτηρίων που ήταν κατασκευασμένα στο εσωτερικό του περιβάλλον είτε αυτό αφορά τον υφιστάμενο είτε αυτόν της αρχαιότητας.

Βασική προϋπόθεση για την σύνταξη ενός αξιόπιστου τοπογραφικού σχεδίου του αναπτύγματος της οχύρωσης είναι η αποσαφήνιση αυτών των τριών βασικών στοιχείων έτσι ώστε, να μπορούν βάσει αυτού, να εξαχθούν όχι μόνο ασφαλή επιστημονικά συμπεράσματα αλλά και προτάσεις αποκατάστασης οι οποίες θα στηρίζονται σε αναμφισβήτητα στοιχεία τεκμηρίωσης. Υπενθυμίζουμε ότι αυτονόητη βασική παραδοχή σε κάθε επέμβαση αποκατάστασης είναι η προϋπόθεση της μέγιστης δυνατής γνώσης του. Αν δεν καλύπτεται αυτή η προϋπόθεση καλύτερα να μην υλοποιείται καμία επέμβαση αποκατάστασης.

Η επιτακτική ανάγκη εκτέλεσης ανασκαφικών ερευνητικών εργασιών αποτελεί τη δεύτερη παραδοχή η οποία πρέπει να ληφθεί υπόψη στον όποιο σχεδιασμό μίας εκπόνησης μελέτης αποκατάστασης.

Ε. Πρώτα συμπεράσματα.

Βάσει των δύο πρώτων παραπάνω παραδοχών, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι μόνες εργασίες που μπορούν να προταθούν και στη συνέχεια να εκτελεστούν στα σωζόμενα τμήματα των ανωδομών του περιβάλλον είναι οι ακόλουθες:

- α) Επιλεγμένη κοπή μεγάλου αριθμού δένδρων που έχουν φυτευτεί στον εσωτερικό χώρο του περιβάλλον καθώς και περιμετρικά αυτού. Σήμερα δίνεται περισσότερο η εντύπωση σχηματισμού ενός δασυλλίου και όχι ενός αρχαιολογικού χώρου.
- β) Ερευνητικές εργασίες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του περιβάλλον.
- γ) Στερεωτικές εργασίες στα βραχώδη.
- δ) Στερεωτικές εργασίες στα σωζόμενα τμήματα των ανωδομών των τειχών (κυρίως σε αυτά της τρίτης, της τέταρτης και πέμπτης φάσης).
- ε) Συμπληρώσεις τοπικού ή εκτεταμένου χαρακτήρα στα σωζόμενα τμήματα και ανακτήσεις μεγάλου εύρους στα κενά που έχουν σχηματιστεί.

στ) Ανάδειξη των όποιων αξιών της αρχιτεκτονικής του αμυντικού περιβάλλοντος είτε αισθητικών είτε ιστορικών.

ζ) Διαμόρφωση υποδομών επισκεψιμότητας και ενημέρωσης.

ΣΤ. Δυνατότητες ανάδειξης αξιών μέσα από μία επέμβαση αποκατάστασης.

Η έννοια της ανάδειξης στη χώρα μας είναι δυστυχώς ασαφής καθώς της αποδίδεται, πρωτίστως, ένα εντελώς στρεβλό περιεχόμενο. Αυτό οφείλεται, όχι μόνο στην κατά κοινή ομολογία χαμηλή γνώση της θεωρίας των αποκαταστάσεων στη χώρα μας αλλά και στο γεγονός, ότι αυτή δεν αναφέρεται ως αυτοτελής όρος σε κανένα άρθρο της Χάρτας της Βενετίας. Παρόλα αυτά, η αποκατάσταση έχει τη δυνατότητα να αναγνωρίζει σε ένα ανθρώπινο έργο αισθητικές ή ιστορικές αξίες και αυτές να τις διαχειρίζεται με κριτικό τρόπο προσδιορίζοντας και αναδεικνύοντας τις σημαντικές από τις ασημαντες. Σε επίπεδο εφαρμογής αυτή η αυτονόητη προσέγγιση δεν έχει γίνει κατανοητή με αποτέλεσμα να πραγματοποιούνται αποκαταστάσεις οι οποίες απλώς αντιμετωπίζουν προβλήματα φθορών και βλαβών. Η στρέβλωση αυτή είναι τόσο μεγάλη που συγχέεται με έναν αυθαίρετα διατυπωμένο ισχυρισμό, ότι το αρχιτεκτονικό μνημείο αναδεικνύεται απλώς απαλείφοντας από αυτό τα σημάδια φθοράς και αρκεί, να δίνεται η εντύπωση, ότι μετά την επέμβαση αυτό θα βρίσκεται σε καλή κατάσταση διατήρησης.

Αν θέλαμε να κάνουμε σαφή την έννοια της ανάδειξης θα τη διατυπώναμε ως εξής: *“Η ανάδειξη αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της αποκατάστασης των αρχιτεκτονικών μνημείων (ΤΟΜΕΑΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ) και ταυτόχρονα έναν από τους στόχους της, ο οποίος αφορά στην προβολή είτε των αισθητικών, είτε των ιστορικών αξιών του κτηρίου, έπειτα από μία διαδικασία εκπόνησης ειδικής μελέτης που επιτρέπει, σε πρώτη φάση, τον εντοπισμό και στη συνέχεια την κριτική αξιολόγησή τους, διαχωρίζοντας το σημαντικό από το ασημαντό. Επομένως, η ανάδειξη φέρνει στο προσκήνιο το σημαντικό και το ασημαντό, είτε το θέτει στο παρασκήνιο, είτε, ενίοτε, το απαλείφει”*.

Βασισμένοι στην προαναφερθείσα διατύπωση θα πρέπει να αναζητήσουμε την εφαρμογή της στο πλαίσιο της εκπόνησης μίας μελέτης αποκατάστασης της ακρόπολης – κάστρου. Ως πρώτο στάδιο σε αυτή τη διαδικασία πρέπει να προσδιορίσουμε τις όποιες αισθητικές – ιστορικές αξίες που μπορούν να χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη οχύρωση.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της οχύρωσης προκύπτει κάθε φορά από την τεχνική και τα μέσα που υιοθετούνται κατά τη διαδικασία μίας πολιορκίας. Όταν η τεχνική και τα μέσα της πολιορκίας αλλάζουν ταυτόχρονα θα πρέπει να αλλάξει και η μορφή της εκάστοτε οχύρωσης. Επομένως, η εκάστοτε μορφή οχύρωσης δεν προκύπτει από μία ελεύθερη δημιουργική διάθεση του εκάστοτε αρχιτέκτονα αλλά επιβάλλεται από έναν εξωγενή παράγοντα. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το δεδομένο μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η μορφή των οχυρώσεων του περιβάλλοντος της ακρόπολης – κάστρου της πόλης της Άμφισσας δεν μπορεί να διαθέτει αισθητικές αξίες. **Αυτή η διαπίστωση αποτελεί τη τρίτη παραδοχή την οποία πρέπει να λάβει υπόψη της η όποια μελέτη αποκατάστασης.**

Όπως και να έχει, μπορεί το σύνολο των σωζόμενων τμημάτων των τειχών του περιβάλλοντος, της ακρόπολης – κάστρου της πόλης της Άμφισσας, να μην διαθέτει αισθητικές αξίες, όμως διαθέτουν:

α) Μεγάλη ιστορική αξία.

- β) Μεγάλο τυπολογικό ενδιαφέρον ως προς το σκέλος της συνύπαρξης των δύο πρώτων υιοθετημένων συστημάτων δόμησης.
- γ) Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά την τρίτη φάση, καθώς σε αυτή αποτυπώνεται ο σχεδιασμός μίας τυπολογίας ενός συγκροτήματος τειχών, κτηρίων διαμονής και πύργων της εποχής.
- δ) Μεγάλο ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά την τέταρτη καθώς σε αυτή τεκμηριώνεται η χρήση οικοδομικού υλικού προερχόμενου από τη δεύτερη.

Αυτά τα τέσσερα δεδομένα σχηματίζουν την τέταρτη κατά σειρά παραδοχή. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις πρώτες φάσεις θα πρέπει να αναδειχθούν ως ένα κυρίαρχο ιστορικό και κατασκευαστικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής των τειχών της ακρόπολης.

Επομένως, προβάλλει επιτακτικά η ανάγκη ανάδειξής τους έπειτα από μία κριτική αξιολόγηση που σημαίνει, να δοθεί έμφαση στα σημαντικά στοιχεία (να τεθούν στο προσκήνιο) και να περάσουν στο παρασκήνιο τα ασήμαντα ή ακόμα και να απαλειφθούν ορισμένα από αυτά. **Ο τρόπος αυτός της ανάδειξης αποτελεί την πέμπτη παραδοχή την οποία πρέπει να λάβει υπόψη της η όποια μελέτη αποκατάστασης.**

Z. Διαχείριση των σχηματισμένων μεγάλων κενών διαστημάτων.

Χαρακτηριστικό της υφιστάμενης κατάστασης του αναπτύγματος των τειχών του περιβόλου είναι η παρουσία εκτεταμένων κενών στο ΝΑ τμήμα. Τα κενά αυτά έχουν προκληθεί από εκτεταμένες καταρρεύσεις λόγω του ότι ορισμένα τμήματα του αναπτύγματος του τείχους είχαν, πέρα από τον αμυντικό χαρακτήρα, και αυτόν της αντιστήριξης των σημαντικών επιχώσεων από την πλευρά των βραχωδών πρανών.

Η διαχείριση των κενών είναι ένα από τα πιο σοβαρά ζητήματα που αντιμετωπίζει μία επέμβαση αποκατάστασης σε ένα αρχιτεκτονικό μνημείο που συνήθως επιλύεται βάσει των αρχών της γνωστής επιστημονικής δεοντολογίας. Συγκεκριμένα, διατυπώνεται ότι κάθε συμπλήρωση πρέπει να είναι διακριτή από τα σωζόμενα τμήματα και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να οδηγεί σε πλάνη τους απλούς επισκέπτες. Όμως η οδηγία αυτή, δεν μπορεί στη συγκεκριμένη περίπτωση να επιλύσει το πρόβλημα επειδή αυτά δεν θα είναι προσβάσιμα από μικρή απόσταση, λόγω της παρουσίας του βραχώδους πρανούς, αλλά ορατά μόνο από την πλευρά της σύγχρονης πόλης. Δηλαδή, δεν θα μπορεί να γίνεται αντιληπτή η διαφορετικότητά τους λόγω της πολύ μεγάλης απόστασης του παρατηρητή από το τείχος.

Η ενδεδειγμένη λύση θα ήταν η κατασκευή τοιχίων αντιστήριξης από σύγχρονα υλικά, όπως οπλισμένο σκυρόδεμα στην εσωτερική παρειά επενδυμένων όμως εξωτερικά με λιθοδομή για τη μορφή της οποίας δεν θα γινόταν ιδιαίτερη προσπάθεια προσομοίωσής της με αυτή των σωζόμενων τμημάτων. **Αυτός ο τρόπος προσέγγισης της ανάγκης επίλυσης του προβλήματος των μεγάλων κενών αποτελεί την έκτη παραδοχή.**

Παναγιώτης Μπίρταχας
Αρχιτέκτονας Μηχανικός ΔΑΒΜΜ/ΥΠΠΟΑ
dabmm@cultute.gr

ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΣΤΡΟΥ ΑΜΦΙΣΣΑΣ

Χαράλαμπος Ιωαννίδης

Παρά την εγνωσμένη και αδιαμφισβήτητη μεγάλη ιστορική και πολιτιστική σημασία του, το Κάστρο της Άμφισσας έχει αφεθεί επί σειρά ετών χωρίς ουσιαστική συντήρηση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει διαρκώς αυξανόμενες φθορές, που μπορούν να οδηγήσουν σε καταστροφή και κατάρρευση τμημάτων του, που πέραν των επιπτώσεων στο ίδιο το μνημείο (εμβληματικό για την πόλη της Άμφισσας) είναι δυνατόν να προκαλέσουν ζημιές σε ιδιοκτησίες τρίτων ή ανθρώπινες απώλειες (εικ. 1).

Εικ. 1. Χαρακτηριστικές φθορές και καταρρεύσεις σε τμήματα του Κάστρου.

Για την αποτροπή και πρόληψη αυτών των κινδύνων είναι απαραίτητο να γίνουν, το ταχύτερο δυνατόν, έργα στερέωσης και αποκατάστασης, τόσο του γεώδους υποβάθρου έδρασης του αμυντικού περιβόλου, όσο και των ίδιων των τειχών του Κάστρου. Άρα, είναι απαραίτητο να συνταχθούν, άμεσα, έρευνες και μελέτες, που αποτελούν προϋπόθεση και υπόβαθρο για την εκπόνηση των έργων αυτών, και περιλαμβάνουν:

- Καταγραφή των προβλημάτων και λεπτομερή γεωμετρική τεκμηρίωση όλου του μνημείου.

- Έργα στερέωσης και αποκατάστασης του γεώδους υποβάθρου έδρασης του αμυντικού περιβόλου (εικ. 2 αριστερά).
- Έργα συντήρησης και αποκατάστασης των τειχών του Κάστρου.
- Έργα ανάδειξης του Κάστρου (εικ. 2 δεξιά).

Εικ. 2. Ο αμυντικός περίβολος και το γεώδες υπόβαθρο έδρασής του.

Στο πλαίσιο αυτό, διεπιστημονική ερευνητική ομάδα της Σχολής Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ με τους εξωτερικούς συνεργάτες της, αποτελούμενη από εξειδικευμένους επιστήμονες διάφορων ειδικοτήτων, όπως Τοπογράφους Μηχανικούς, Αρχιτέκτονες, Αρχαιολόγους, Πολιτικούς Μηχανικούς, Γεωλόγους και Υδραυλικούς Μηχανικούς, με μεγάλη επιστημονική γνώση και εμπειρία σε θέματα τεκμηρίωσης και αποκατάστασης μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, έχει συνθέσει πρόταση για την εκπόνηση ολοκληρωμένου προγράμματος **αναλυτικής γεωμετρικής και αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης, επίλυσης των προβλημάτων στερέωσης του βραχώδους υποβάθρου και των υπερκείμενων τειχών, και πρότασης αποκατάστασης και ανάδειξης του Κάστρου της Άμφισσας.**

Αναλυτικότερα, η πρόταση περιέχει:

Α. Αρχαιολογική και Αρχιτεκτονική Τεκμηρίωση, που περιλαμβάνει:

A1. Αρχαιολογική – Ανασκαφική διερεύνηση

- αρχαιολογικούς καθαρισμούς στην εσωτερική και την εξωτερική παρειά του τείχους, για την αποκάλυψη των τειχοδομών ή της θεμελίωσης των τειχών και των άλλων οικοδομημάτων,
- καθαρισμούς από βλάστηση και άλλα φερτά υλικά, και
- απομάκρυνση των διάσπαρτων μελών (λιθοπλίνθων).

Οι εργασίες αυτές αποτελούν προπαρασκευαστικές εργασίες και πρέπει να ολοκληρωθούν πριν από την έναρξη των μετρήσεων γεωμετρικής τεκμηρίωσης.

A2. Ιστορικό της έρευνας του Κάστρου

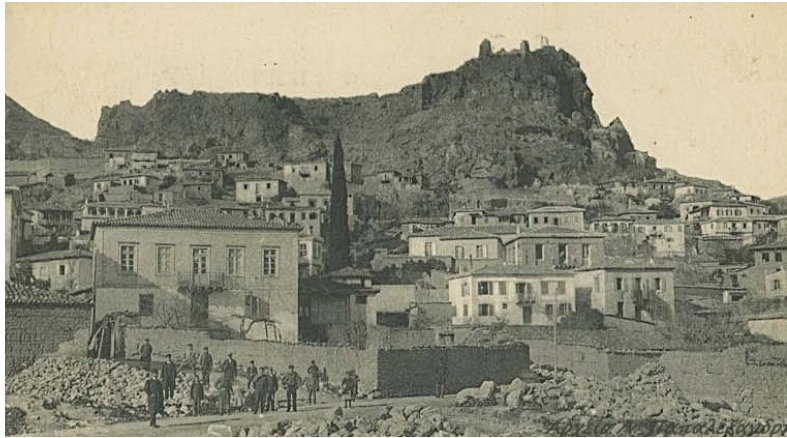
Περιλαμβάνει έρευνα για τους περιηγητές και τις απεικονίσεις τους για το Κάστρο, για το ιστορικό της ανασκαφικής έρευνας, καθώς και στοιχεία για τις πρόσφατες έρευνες και δημοσιεύσεις.

A3. Επισκόπηση της πολεοδομικής εξέλιξης της Άμφισσας - Η ένταξη του Κάστρου στην πόλη και το φυσικό τοπίο

Διερεύνηση της σχέσης του Κάστρου και των ιχνών της οχύρωσης με τον πολεοδομικό ιστό της παλαιάς πόλης/ιστορικού κέντρου της Άμφισσας, της σχέσης του Κάστρου με την περιοχή των βυρσοδευγείων και το ναό της Μεταμόρφωσης Σωτήρος, καθώς και του Κάστρου με το ιστορικό φυσικό περιβάλλον. Επίσης, έρευνα και παρουσίαση του σημερινού περιβάλλοντος του Κάστρου και των υπαρχόντων προβλημάτων.

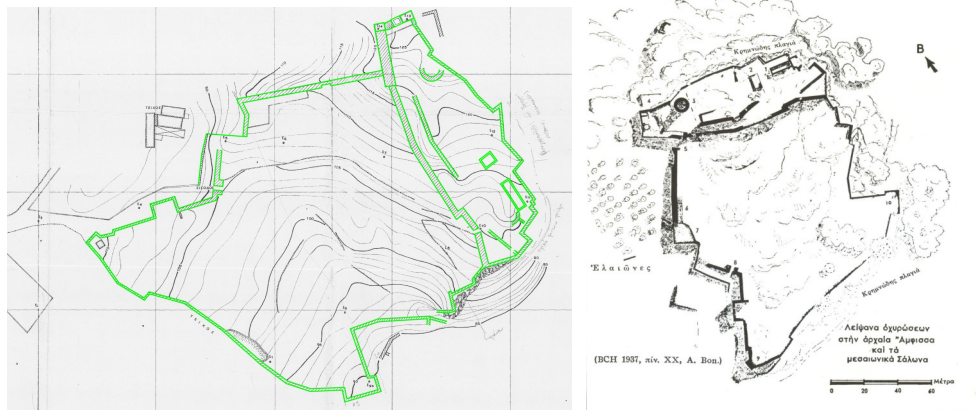
A4. Οικοδομική ιστορία του μνημείου

Διερεύνηση των ιστορικών και οικοδομικών φάσεων, των συμπληρώσεων της οχύρωσης και των οικοδομημάτων, επεκτάσεων και μετασκευών τους, τις νεότερες επισκευές, και διαχρονικά των ιστορικών χρήσεων του Κάστρου.

Εικ. 3. Το Κάστρο της Άμφισσας.

B. Γεωμετρική τεκμηρίωση (τα υπάρχοντα τοπογραφικά σχέδια του Κάστρου είναι σε μικρή κλίμακα και δεν περιλαμβάνουν βασικές λεπτομέρειες και απαραίτητα γεωμετρικά χαρακτηριστικά). Περιλαμβάνει:

Εικ. 4. Υπάρχοντα τοπογραφικά σχέδια του Κάστρου.

B1. Τοπογραφική αποτύπωση, με συνδυασμένη εφαρμογή επίγειων

τοπογραφικών μεθόδων, φωτογραμμετρικής αποτύπωσης και σαρώσεων με επίγειο σαρωτή laser. Πιο συγκεκριμένα:

- Δημιουργία τρισδιάστατου γεωδαιτικού δικτύου, ενταγμένου στο κρατικό σύστημα αναφοράς ΕΓΣΑ 87, με κατάλληλα προσημασμένα σημεία. Χρήση επίγειων μετρήσεων και μετρήσεων GPS.
- Τοπογραφική αποτύπωση, σε κλίμακα 1:200, του Κάστρου και της ευρύτερης περιοχής που το περιβάλλει, συνολικής έκτασης περίπου 40 στρεμμάτων, ώστε να καταγραφούν τα πρανή σε σχέση με τις αδόμητες περιοχές και τις οικίες που γεινιάζουν με αυτά. Στην αποτύπωση περιλαμβάνονται οι απαραίτητες λεπτομέρειες για την οριζοντιογραφική και υψομετρική τεκμηρίωση του Κάστρου (τείχη, κατασκευές και ίχνη κατασκευών, υψομετρικές καμπύλες, πρανή, θέσεις δένδρων, κ.ά.). Εκτέλεση με επίγειες μετρήσεις.
- Σύνταξη όψεων και κατακόρυφων τομών του βραχώδους πρανού, σε επιλεγμένες θέσεις και σε κλίμακα 1:50, μετά από σάρωση των βραχωδών πρανών με επίγειο σαρωτή laser. Έτσι, μετά από κατάλληλη επεξεργασία, θα δημιουργηθεί το τρισδιάστατο στερεό μοντέλο του πρανού, ενταγμένο στο κρατικό σύστημα αναφοράς.
- Αποτύπωση των εσωτερικών και εξωτερικών όψεων όλων των τμημάτων του τείχους, και κατακόρυφες τομές σε επιλεγμένες θέσεις, σε κλίμακα 1:50, με συνδυασμό επίγειου σαρωτή laser και φωτογραμμετρικών διαδικασιών και τη δημιουργία τρισδιάστατου μοντέλου με (φωτογραφική) υφή.

B2. Αρχιτεκτονική αποτύπωση

- Σύνταξη όψεων και τομών, σε κλίμακα 1:50, των ελληνιστικών τμημάτων του τείχους, που εκτείνονται σε μήκος περίπου 350 μ. με μέσο ύψος 5 μ.
- Πλοκή των τειχών, οικοδομικά χαρακτηριστικά και λεπτομέρειες, σε κλίμακα 1:20 ή 1:10.
- Αρχιτεκτονικές συμπληρώσεις στην κάτοψη, ιδιαίτερα στην ΒΑ περιοχή (Β' περίβολος), σε μήκος περίπου 100 μ., και στις όψεις και τομές του τείχους.
- Αποτύπωση, σε κλίμακα 1:25, και καταγραφή σε δελτία, τουλάχιστον 200 διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών.

Γ. Γεωλογικό πλαίσιο - Σεισμικότητα - Γεωτεχνικά έργα προστασίας - Στατικός έλεγχος - Υδρολογικές συνθήκες και Υδραυλική προμελέτη, που περιλαμβάνουν:**Γ1. Γεωλογικό πλαίσιο**

- Ενημέρωση της υπάρχουσας γεωλογικής μελέτης της περιοχής, έλεγχος δυνητικών ολισθήσεων, ταξινομήσεις βραχομάζας, και τεχνικογεωλογικές παρατηρήσεις για τις συνθήκες έδρασης του επιχώματος.
- Γεωτεχνικές έρευνες.
- Γεωτεχνικές παραμέτρους σχεδιασμού.
- Στοιχεία σεισμικότητας. Η περιοχή εμπίπτει στην Ζώνη II του Ελληνικός Αντισεισμικός Κανονισμός (ΕΑΚ), συνεπώς απαιτείται διερεύνηση της σεισμικότητας της περιοχής με βάση τις καταγραφές επιταχύνσεων του παρελθόντος. Η διερεύνηση θα βασισθεί στη σχετική βιβλιογραφία και καταγραφές σεισμών και θα αξιολογηθεί το γεωλογικό υπόβαθρο της περιοχής.

Γ2. Γεωτεχνική μελέτη

Επιτόπου αναγνώριση και καταγραφή των δομικών χαρακτηριστικών της βραχομάζας. Έχουν εντοπισθεί περιοχές επιρρεπείς σε βραχοπτώσεις, ενώ η θέση των βραχοτεμαχίων αποτελεί ένδειξη της επικινδυνότητας λόγω της γειτνίασης με κατοικίες. Θα εξετασθούν εναλλακτικές μέθοδοι αντιμετώπισης των βραχοπτώσεων και της προστασίας των βραχωδών πρανών. Ειδικότερα, θα διερευνηθεί λύση φιλική προς το περιβάλλον, όπως τα οπλισμένα επιχώματα έναντι τοίχων αντιστήριξης από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η διερεύνηση για το επίχωμα περιλαμβάνει τα υλικά κατασκευής του (ποσότητες υλικών και γεωτεχνικές ιδιότητες), τη διατομή του, τη θεμελίωση και αποστράγγιση, και τα κριτήρια και μεθόδους αναλύσεων ευστάθειας πρανών και οπλισμένης γης. Θα ακολουθήσουν έλεγχοι της ευστάθειας του επιχώματος και των οπλισμένων γαιών.

Γ3. Δομική έρευνα – Παθολογία

- Διερεύνηση της παθολογίας του μνημείου, καθώς υπάρχουν προβλήματα φθορών και βλαβών τμημάτων των τειχών, όπως ρηγματώσεις και θραύσεις λίθων.
- Μελέτη παλαιότερων φυσικών καταστροφών και ιστορικών βλαβών.
- Έλεγχος στατικότητας σε συνεργασία με την αρχιτεκτονική και την γεωτεχνική μελέτη, με διερεύνηση και αιτιολόγηση των βλαβών.
- Επισήμανση περιοχών που χρήζουν άμεσων μέτρων στερέωσης/αντιστήριξης.

Γ4. Αποστράγγιση ομβρίων

Απαιτείται μελέτη των υδρολογικών στοιχείων και της δυνατότητας του υπάρχοντος αποχετευτικού δικτύου της πόλης να ανταπεξέλθει στο πρόσθετο φορτίο που θα προκύψει από το δίκτυο του Κάστρου.

Δ. Προτάσεις, που περιλαμβάνουν:**Δ1. Υπόθεση Γραφικής Αποκατάστασης – Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις**

Περιλαμβάνει την υπόθεση γραφικής αποκατάστασης των ιστορικών φάσεων του μνημείου, που θα στηριχθεί στην αναλυτική σχεδιαστική και ιστορική-αρχαιολογική τεκμηρίωση του μνημείου. Η τρισδιάστατη ψηφιακή αναπαράσταση του Κάστρου θα προέλθει από επεξεργασία των τρισδιάστατων στερεών μοντέλων του βραχώδους πρανού και του υπερκείμενου τείχους, που πρόκειται να δημιουργηθούν κατά την τοπογραφική - αρχιτεκτονική αποτύπωση.

Δ2. Πρόταση Αποκατάστασης, με απόδοση των διάσπαρτων μελών, συμπληρώσεις και αναστηλώσεις, πρόταση δομικής αποκατάστασης, στερεώσεις και ενισχύσεις, και προστασία και συντήρηση.

Δ3. Πρόταση Συντήρησης Υλικών

Αφορά στην εργαστηριακή έρευνα των υλικών, με πραγματοποίηση αναλύσεων πετρωμάτων και κονιαμάτων, και στον σχεδιασμό των υλικών στερέωσης και συντήρησης.

Δ4. Πρόταση Διαμόρφωσης – Ανάδειξης Κάστρου

Περιλαμβάνει τον προσδιορισμό του ορίου της περιοχής ή των περιοχών διαμόρφωσης και ανάδειξης, με τη διαμόρφωση προσβάσεων (εισόδου – εξόδου),

διαδρομών περιήγησης (οδεύσεων), περιφράξεων και άλλων μέτρων και κατασκευών για την ασφάλεια των επισκεπτών, αλλά και χώρων στάσης – θέασης, με καθιστικά, πινακίδες πληροφόρησης, διαμόρφωση κέντρου πληροφόρησης και τοπικού μουσείου (πιθανώς σε υφιστάμενο κτίσμα), φυτεύσεις, κ.ά. Επίσης, γραφική αποκατάσταση των ιστορικών φάσεων του μνημείου, τρισδιάστατες αναπαραστάσεις, πρόταση αποκατάστασης, με την απόδοση των διάσπαρτων μελών, συμπληρώσεις και αναστηλώσεις, πρόταση δομικής αποκατάστασης, στερεώσεις και ενισχύσεις, πρόταση συντήρησης υλικών, με εργαστηριακή έρευνα των υλικών, αναλύσεις πετρωμάτων και κονιαμάτων, πρόταση διαμόρφωσης – ανάδειξης του Κάστρου, με διαμόρφωση προσβάσεων, διαδρομών περιήγησης, περιφράξεων και άλλων μέτρων και κατασκευών για την ασφάλεια των επισκεπτών, χώρων στάσης – θέασης, με καθιστικά, πινακίδες πληροφόρησης, διαμόρφωση κέντρου πληροφόρησης και τοπικού μουσείου, φυτεύσεις, κ.ά.

Οι παραπάνω εργασίες μπορούν να ολοκληρωθούν σε χρονικό διάστημα 15 μηνών. Σχετικό χρονοδιάγραμμα, με τις επιμέρους εργασίες και τις ειδικότητες των επιστημόνων που εμπλέκονται σε καθεμία από αυτές, δίνεται στον παρακάτω Πίνακα.

Αντικείμενο εργασιών	ΜΗΝΕΣ														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Αρχαιολογική - Αρχιτεκτονική Τεκμηρίωση (Αρχιτέκτονες, Αρχαιολόγοι)															
Τοπογραφική & Αρχιτεκτονική αποτύπωση (Τοπογράφοι & Αρχιτέκτονες Μηχανικοί)															
Γεωλογικό πλαίσιο - Γεωτεχνική μελέτη (Πολιτικοί Μηχ. - Γεωτέχνες, Γεωλόγοι)															
Δομική έρευνα – Παθολογία (Πολιτικοί Μηχ., Αρχιτέκτονες)															
Αποστράγγιση ομβρίων (Υδραυλικοί Μηχ.)															
Υπόθεση Γραφικής Αποκατάστασης (Τοπογράφοι Μηχ., Αρχιτέκτονες)															
Πρόταση Συντήρησης Υλικών (Συντηρητές)															
Πρόταση Αποκατάστασης & Διαμόρφωσης/Ανάδειξης (Αρχιτέκτονες-Αναστηλωτές, Αρχιτέκτονας τοπίου)															

Πίνακας. Χρονοδιάγραμμα αναγκαίων εργασιών για την ολοκληρωμένη έρευνα τεκμηρίωσης και την πρόταση αποκατάστασης και ανάδειξης του Κάστρου Αμφισσας

Χαράλαμπος Ιωαννίδης
Αναπληρωτής Καθηγητής
Εργαστήριο Φωτογραμμετρίας, Σχολή Αγορανόμων και Τοπογράφων Μηχανικών
Ε.Μ.Π.
cioannid@survey.ntua.gr

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ. ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ

Ελένη– Άννα Χλέπα

Στη Γεωγραφία Νεωτερική των Δημητριέων (1791), τα Σάλωνα περιγράφονται σε λίγες γραμμές ως «μικρή τειχισμένη πόλη» κοντά σε ποτάμι¹. Λίγα χρόνια μετά την οριστική απελευθέρωση της πόλης (1829), σε άρθρο του για τους οικισμούς στην Ελλάδα (1835-1843), ο αρχιτέκτονας του Δήμου Αθηναίων Fr. Stauffert μας πληροφορεί ότι η Άμφισσα «ανοικοδομείται από τα ερείπιά της με βάση ένα νέο σχέδιο πόλης»². Στις ταξιδιωτικές σημειώσεις του για την Ελλάδα (1876-77), ο αρχαιολόγος H.G. Lolling, περιγράφει αναλυτικά την αρχαία ακρόπολη της Άμφισσας, τα μεσαιωνικά τείχη και την χαριτωμένη πολίχνη, που απλώνεται «γύρω από την ακρόπολη και μέχρι ψηλά στις νότιες υπώρειες του λόφου» σαν ένα συνονθύλευμα σπιτιών που διακόπτουν πολλοί κήποι³.

Από μια πρώτη εξέταση των ρυμοτομικών και πολεοδομικών σχεδίων της Άμφισσας του 19^{ου} αι., που διατηρούνται στο Αρχείο Χαρτών του ΥΠΕΚΑ⁴ διαπιστώνεται ότι, κατά τον σχεδιασμό των επεκτάσεων και των τροποποιήσεων του σχεδίου της νέας, νεοκλασικής, πόλης έχει αγνοηθεί το μεσαιωνικό Κάστρο και οι γύρω από αυτό συνοικίες, δηλ. ο αρχικός πυρήνας της, με στόχο την δημιουργία μιας νέας πόλης⁵.

Στο νέο ρυμοτομικό σχέδιο της Άμφισσας του 1892⁶ (εικ. 1), προβλέπεται η επέκταση της πόλης προς τα νοτιοδυτικά, επέκταση που ξεπερνά και τα γνωστά σήμερα ίχνη της αρχαίας ελληνιστικής οχύρωσης. Το σχέδιο προβλέπει τη χάραξη τριάντα νέων οικοδομικών τετραγώνων, σχήματος ορθογωνίου ή τραπεζίου, τη διάνοιξη αρκετών νέων οδών στο δαιδαλώδη ιστό της παλαιάς πόλης, και την ευθυγράμμιση και διεύρυνση των υφιστάμενων. Σημαντική πολεοδομική επέμβαση είναι η δημιουργία μιας ορθογώνιας πλατείας (διαστ. 50X60 μ.), που θα περιέβαλε τον Μητροπολιτικό ναό της Ευαγγελίστριας, καθώς και η πρόβλεψη δύο ακόμα πλατειών

¹ Φιλίππιδης - Κωνσταντάς 1970, 90.

² Βενετάς 2010, 157. Το πολεοδομικό σχέδιο της Άμφισσας, που συντάχθηκε στην δεκαετία του 1830 δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα.

³ Βενετάς ό.π., 159, σημ. 168.

⁴ Στο Αρχείο Χαρτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής (ΥΠΕΚΑ) διατηρούνται οι παρακάτω χάρτες: Απόσπασμα εκ του διαγράμματος της πόλεως Αμφίσσης (1870), Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αμφίσσης (1876), Απόσπασμα εκ του εγκεκριμένου Σχεδίου της πόλεως Αμφίσσης (1880), Διάγραμμα ρυμοτομίας της πόλεως Αμφίσσης (1881), Διάγραμμα ρυμοτομίας της πόλεως Αμφίσσης (1892), Απόσπασμα εκ του Διαγράμματος της πόλεως Αμφίσσης (1892), Διάγραμμα τροποποίησης και επέκτασης του εγκεκριμένου σχεδίου (1896), Διάγραμμα επέκτασης του σχεδίου της πόλεως (1906), Απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως (1916).

⁵ Η εγκατάλειψη των οχυρωμένων πόλεων του παρελθόντος και η επικράτηση της αντίληψης για μια «ανοιχτή και υγιεινή πόλη» κατά τις επεκτάσεις πόλεων ή τις νέες πόλεις του 19^{ου} αι. επισημαίνεται από τον Βενετά (Βενετάς 2010, 21). Βλ. επίσης Τσακόπουλος 1997, 39.

⁶ Το σχέδιο είναι σε κλίμακα 1:1000 και εγκρίθηκε με βασιλικό διάταγμα στις 27-8-1892. Ευχαριστούμε θερμά το προσωπικό του Αρχείου για την αναπαραγωγή των Χαρτών και την εξυπηρέτηση που μας προσέφεραν. Βλ. επίσης Βενετάς 2010, 158-59, σημ. 168.

του ίδιου μεγέθους στην παλαιά πόλη (Πλατείες Ησαΐα και Κεχαγιά). Το δυτικό άκρο της πόλης οριοθετείται από το ποτάμι των Σαλώνων. Στο σχέδιο αποτυπώνονται όλα τα υφιστάμενα κτίσματα και τα οικόπεδα. Είναι προφανής η νεοκλασική προσέγγιση του συντάκτη του σχεδίου, που επιχειρεί ακόμα και μέσα στην παλαιά πόλη, αξονικές ή ακτινωτές χαράξεις, ενσωματώνοντας δημόσια κτήρια ή κενά του παλαιού ιστού. Διαπιστώνεται ακόμα η χαρακτηριστική πρόβλεψη των νεοκλασικών σχεδίων του 19^{ου} αι., για τον οικιστικό εξοπλισμό της πόλης με δημόσια και δημοτικά καταστήματα, όπως οι αγορές, τα σχολεία, οι φυλακές. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι όλα τα σχέδια τροποποίησης ή επέκτασης του σχεδίου πόλεως αφορούν τμήματα της πόλης προς τα δυτικά⁷. Συνεπώς, ως προς την πολεοδομική διάσταση, η Ακρόπολη - Κάστρο της Άμφισσας και ο περιβάλλων χώρος της, με τις ιστορικές συνοικίες, όπως είναι εκείνη της Χάρμαινας⁸, κατά τη διαμόρφωση της νέας πόλης έμειναν αποκομμένα από τις κεντρικές της λειτουργίες (εικ. 2).

ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ

Η αρχαία Ακρόπολη των Εσπερίων Λοκρών⁹, όπως είναι γνωστό, είχε πολλές ιστορικές, συνεπώς και οικοδομικές περιπέτειες. Η αρχαία Ακρόπολη επισκευάστηκε από τον Ιουστινιανό, καταλήφθηκε και μετατράπηκε σε Κάστρο από τους Φράγκους (1204), από τους Καταλανούς (1311) και αργότερα από τους Οθωμανούς (1410). Κατά τον κύριο ερευνητή της *οικοδομικής ιστορίας* του Κάστρου, τον Γάλλο αρχαιολόγο Α. Bon, η ιστορία των Σαλώνων συνοψίζεται ως εξής: 106 χρόνια φραγκικής κατάκτησης, 83 χρόνια καταλανικής κυριαρχίας, και στη συνέχεια η μακρά οθωμανική κυριαρχία μέχρι την οριστική απελευθέρωση το 1829¹⁰.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Σκοτσέζος αρχιτέκτονας Ramsay Traquair¹¹, φωτογραφίζει συστηματικά το Κάστρο της Άμφισσας με σκοπό τη μελέτη του, που όμως δεν προχώρησε¹² (εικ. 3, 4). Αλλωστε, και στα υπόλοιπα Κάστρα της Στερεάς Ελλάδας, τα Κάστρα της Λειβαδιάς, των Θηβών και της Λαμίας, η έρευνα είναι ελλιπής όσον αφορά στη λεπτομερή μελέτη της οικοδομικής τους ιστορίας και της αρχιτεκτονικής – πολεοδομικής τους διαμόρφωσης και εξέλιξης¹³.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι, το ενδιαφέρον των ερευνητών στρέφεται προς την οχυρωματική αρχιτεκτονική και την αρχιτεκτονική των οικιστικών συνόλων ή άλλων κτηρίων του ελληνικού Μεσαίωνα¹⁴. Στο πλαίσιο αυτό το Κάστρο των Σαλώνων είχε συμπεριληφθεί ως προέχον μεσαιωνικό μνημείο στον πρώτο κατάλογο

⁷ Σε μελλοντική έρευνα θα παρουσιαστεί η σχέση των σχεδίων του 19^{ου} αι. με το υφιστάμενο σήμερα σχέδιο της πόλης της Άμφισσας και με τις γειτονιές γύρω από την Ακρόπολη - Κάστρο.

⁸ Κουρεμένος 1987, 270-71.

⁹ Lerat 2008, 269-272.

¹⁰ Βλ. σχετικώς Bon 1937, 167, και Ρουβιό Υ Λιούκ 1991.

¹¹ Ο αρχιτέκτονας Ramsey Traquair (1874-1952), ήρθε στην Ελλάδα το 1905-6 και επικεντρώθηκε στη μελέτη βυζαντινών και μεσαιωνικών λειψάνων. Εκείνο το διάστημα επισκέφθηκε και φωτογράφησε τα Σάλωνα και το Κάστρο τους. Επέστρεψε ξανά στην Ελλάδα το 1909 και συνέχισε τις μελέτες του για τα Κάστρα της Μάνης (Kakissis 2009, 134-35). Φωτογραφίες του Κάστρου στις αρχές του 20^{ου} αι. διατηρούνται και στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών.

¹² Στο αρχείο BRF της Βρετανικής Σχολής Αθηνών δεν σώζονται στοιχεία ημερολογίων ή σημειώσεων, όπως σε άλλες περιπτώσεις.

¹³ Βλ. Κοντογιάννης 2012, 67-109.

¹⁴ Βλ. Kourelis 2011-2012, 297-331, με πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα.

του Αναστασίου Ορλάνδου «Περί κηρύξεως βυζαντινών μνημείων», υπαγόμενο στις προστατευτικές διατάξεις του Νόμου 2447, μαζί με άλλα μεσαιωνικά κάστρα της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας¹⁵. Το Κάστρο, παρά την κήρυξή του ως προστατευόμενο μεσαιωνικό μνημείο, δεν έτυχε στη συνέχεια της κρατικής μέριμνας. Η Ακρόπολη – Κάστρο των Σαλώνων ανήκει στα μνημεία της Φραγκοκρατίας και το ζήτημα της προστασίας του και της μέχρι σήμερα μεταχείρισής του έχει οπωσδήποτε και ιδεολογικές διαστάσεις: Ήδη, στον τομέα της προστασίας και της αποκατάστασης, τα ίδια τα βυζαντινά μνημεία δεν έχουν τύχει της ίδιας μεταχείρισης, από τους κρατικούς φορείς, με εκείνα της κλασικής αρχαιότητας¹⁶. Κατά μείζονα λόγο οι υλικές μαρτυρίες της φράγκικης ή άλλης κυριαρχίας έχουν οδηγηθεί, λόγω ελλιπούς μέριμνας, στην ερείπωση ή την καταστροφή τους. Ως προς την επιστημονική τους έρευνα μόνον κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες τα μνημεία της Φραγκοκρατίας προσελκύουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων επιστημόνων, ενώ οι δημοσιεύσεις τους, δηλ. το επίπεδο της έρευνάς τους, παραμένει για πολλά από αυτά, στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα¹⁷.

Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι ακόμα και στην σχετικά πρόσφατη (1987) κήρυξη της πόλης της Άμφισσας ως αρχαιολογικού χώρου¹⁸, δεν γίνεται μνεία των μεσαιωνικών καταλοίπων, αλλά αυτή περιορίζεται στην προστασία των καταλοίπων της παλαιοχριστιανικής εποχής, δηλ. της ύστερης αρχαιότητας. Όσο αφορά στο ίδιο το Κάστρο, η κήρυξη επαναλαμβάνει την παλαιά (συγκεντρωτική) κήρυξη του Ορλάνδου, χωρίς περαιτέρω εξειδικεύσεις.

Η κήρυξη ολόκληρης της πόλης της Άμφισσας ως προστατευόμενου αρχαιολογικού χώρου σηματοδοτεί την ιστορικότητα της πόλης, την παρουσία αρχιτεκτονικών και αρχαιολογικών καταλοίπων από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, καθώς και τη διατήρηση ικανών τμημάτων του παραδοσιακού πολεοδομικού ιστού. Όλα τα παραπάνω ενισχύουν την ανάγκη για *ολοκληρωμένη προστασία και ανάδειξη* της πόλης και κυρίως της Ακρόπολης – Κάστρου της. Στην κατεύθυνση αυτή οι πιο πρόσφατες διακηρύξεις των διεθνών οργανισμών για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, και ειδικότερα για *τις ιστορικές πόλεις και σύνολα*, διευρύνουν το αντικείμενο της προστασίας, ενσωματώνοντας τόσο το άμεσο όσο και το έμμεσο φυσικό ή δομημένο περιβάλλον τους, συνδέουν την προστασία και τις νέες χρήσεις των ιστορικών συνόλων με την ανάπτυξη και τονίζουν τη διατήρηση του *πνεύματος του τόπου*, ειδικότερα στις άυλες εκφράσεις του¹⁹, δηλ. τη διάσωση όλων των στοιχείων που διαμορφώνουν την ξεχωριστή ταυτότητα του κάθε τόπου²⁰.

¹⁵ ΒΔ 25-2-1922 (ΦΕΚ 28/Α/26-2-1922).

¹⁶ Βλ. σχετικώς, Χλέπα 2011.

¹⁷ Η περίοδος της λεγόμενης Φραγκοκρατίας, αποτελεί μια μακρά, αλλά υποβαθμισμένη ιστορική περίοδο στην Ελλάδα, που δεν έχει ενταχθεί με την ανάλογη σημασία της στην ελληνική ιστορία, ενώ η υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά της δεν έχει ενταχθεί πλήρως στην ιστορική κληρονομιά της μεσαιωνικής Ελλάδας.

¹⁸ ΦΕΚ 262/Β/21-5-1987.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικώς, Λάμπρου 2013.

²⁰ Βλ. σχετικώς, *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*. ICOMOS 2011. Τα πλήρη κείμενα στους δικτυακούς τόπους: www.icomos.org, www.unesco.org. Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, UNESCO, Παρίσι 2003 (Ν.3521/ΦΕΚ 275/Α/22-12-2006). Québec Declaration on the Presentation of the Spirit of Place, ICOMOS 2008, www.icomos.org. Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2000) που κυρώθηκε στη χώρα μας το 2010 (Ν.3827/ΦΕΚ 30/Α/25-2-2010).

Για την αναβάθμιση του Κάστρου των Σαλώνων μπορεί να προβλεφθούν καθημερινές λειτουργίες της πόλης, δηλ. το Κάστρο να ενταχθεί στην καθημερινή ζωή των κατοίκων και να μην αποτελεί τόπο εξαιρετικών γεγονότων. Η έκτασή του και η σύνδεσή του με την πόλη επιτρέπει την άνετη χρησιμοποίησή του. Ταυτόχρονα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, στις όποιες επεμβάσεις διαμόρφωσης, αποκατάστασης, ανάδειξης και αναβάθμισής του, η επίπτωση που αυτές θα έχουν στο ιστορικά διαμορφωμένο τοπίο και στη συνολική εικόνα της πόλης.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Το Κάστρο της Άμφισσας ως διοικητικό κέντρο ήταν καθοριστικής σημασίας για τις πολιτικές και στρατιωτικές λειτουργίες της μεσαιωνικής και αργότερα της οθωμανικής πόλης. Ως οχυρωματικό δε έργο απαιτούσε συχνές επισκευές, ενισχύσεις, προσθήκες, επεκτάσεις, καθώς και κατασκευές νέων κτιρίων.

Στο σύνολό της η κάτοψη του Κάστρου έχει ακανόνιστο σχήμα και ακολουθεί τη φυσική μορφολογία του εδάφους. Έχει περίμετρο 650 μ. και επιφάνεια περικλειόμενης έκτασης 20 στρεμμάτων²¹. Σήμερα, το Κάστρο σώζει τους δύο αμυντικούς του περιβόλους, που διαμορφώνονται βαθμιδωτά στη νοτιοδυτική περιοχή του βραχώδους λόφου της Ελάτης. Ο εξωτερικός περίβολος περιλαμβάνει το ισχυρό αρχαίο τείχος, δηλ. τα πολυγωνικά και τα ισόδομα τμήματά του, που προστάτευαν και τις πλέον ευπρόσβλητες περιοχές (εικ. 5). Ο δεύτερος περίβολος, το λεγόμενο *φρούριο* ή *Ακροπύργιο*, βρίσκεται σε ψηλότερο τμήμα του λόφου. Μέσα σε αυτό ένας *τρίτος περίβολος*, προστάτευε την κατοικία του διοικητή. Σήμερα σώζονται οι τοιχοδομές κτιριακού συγκροτήματος και ένας ερειπωμένος κυκλικός πύργος. Το συγκρότημα ταυτίζεται κατά τις τοπικές παραδόσεις με το παλάτι των κομήτων των Σαλώνων -στο οποίο ανήκαν και οι δεξαμενές κοντά στην είσοδο του φρουρίου. Τα δύο πλατώματα διαχωρίζονται με ισχυρό εγκάρσιο τείχος, κατασκευασμένο από σπόλια του αρχαίου οικοδομικού υλικού (εικ. 6, 7). Η είσοδος στο φρούριο γίνεται από μια χαμηλή πυλίδα στα ανατολικά. Ένας δεύτερος κυκλικός πύργος βρίσκεται ενσωματωμένος στη βορειοδυτική πλευρά της οχύρωσης του Ακροπυργίου. Η κατασκευή της πλευράς αυτής, παρά το ότι χρησιμοποιεί αρχαίο υλικό, φαίνεται πως έχει εξολοκλήρου αναδιαταχθεί προκειμένου να ενσωματώσει τον κυκλικό πύργο.

Η πρόσβαση στον χώρο του Κάστρου γίνεται από μια πύλη στα δυτικά που προστατευόταν από έναν μεγάλο ορθογώνιο πύργο. Το σημερινό μονοπάτι που ανεβαίνει στην πύλη εισόδου, πιθανότατα προστατευόταν από ένα ακόμα εξωτερικό οχύρωμα, ίχνη του οποίου σώζονται στα δυτικά. Το τείχος ενισχυόταν κατά διαστήματα με πύργους. Ισχυρότερος είναι ο τετράγωνος πύργος παρά την είσοδο, ο οποίος εντάχθηκε στη συνέχεια στις τειχοδομές μεγάλου κτηρίου με γοτθικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (εικ. 8).

Οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι όριζαν δύο εξαιρετικά άνισες, σε έκταση, περιοχές που διατηρούν λείψανα κτισμάτων και διαμορφώσεις για πλατώματα ή ράμπες ανόδου στον περίδρομο. Οι αλλαγές και οι εξελίξεις της πολεμικής τεχνολογίας και κυρίως η χρήση των πυροβόλων όπλων²², αντικατοπτρίζονται σε

²¹ Παπακωνσταντίνου 2013.

²² Curcic 1997, 19-51.

μετατροπές και μετασκευές της οχύρωσης, όπως είναι η ενσωμάτωση του κυκλικού πύργου, ή η προσθήκη μεγάλης ράμπας, που σώζεται μέχρι σήμερα στη δυτική πλευρά του τείχους (εικ. 9).

Η προσπάθεια διευκρίνισης της *οικοδομικής ιστορίας της οχύρωσης* δεν μπορεί παρά να στηριχτεί στην εξέταση των ίδιων των μνημείων και στη σύγκριση με άλλες οχυρώσεις των οποίων η χρονολόγηση είναι άμεσα ή έμμεσα εφικτή. Συνεπώς, η προσέγγιση του θέματος απαιτεί, πέραν της ιστορικής αναδρομής, την εύστοχη εκτίμηση και εξέταση των ίδιων των κτισμάτων και των τειχοδομών, με σκοπό τη *διάκριση και ερμηνεία των οικοδομικών* τους φάσεων. Το στοιχείο αυτό επηρεάζει και την μεθοδολογική προσέγγιση των επεμβάσεων αποκατάστασης, τόσο από θεωρητική όσο και από τεχνική άποψη.

Η λεπτομερής διερεύνηση των ιστορικών – οικοδομικών φάσεων του Κάστρου θα μας δώσει στοιχεία: α) για τις συμπληρώσεις της οχύρωσης και των τοιχοποιιών των κτισμάτων, β) για τις επεκτάσεις και τις μετασκευές τους, γ) για τον εντοπισμό των διαφορετικών λειτουργιών των κτηρίων και των διαφοροποιήσεων της οχύρωσης, δ) για τις ιστορικές χρήσεις των κτισμάτων και των οχυρωματικών περιβόλων, ε) για τη μελέτη της εξέλιξης του Κάστρου και των αλλαγών του οχυρωμένου και του ευρύτερου χώρου, καθώς και της αρχιτεκτονικής του, ζ) για την αναπαράσταση του Κάστρου σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους²³.

Η έρευνα των συστημάτων δόμησης και των τεχνικών εφαρμογής τους αποσκοπεί ταυτόχρονα στον καθορισμό ενός ρεπερτορίου οικοδομικών – τεχνικών λύσεων, αλλά και μορφολογικών, που μπορεί να δώσουν μια συγκεκριμένη βοήθεια στην πρακτική της προστασίας και αναβάθμισης των κτιρίων και της οχύρωσης. Πρόκειται για συστήματα δόμησης που ξεκινούν από την Αρχαιότητα και φθάνουν μέχρι την Επανάσταση.

Σκοπός της έρευνας θα είναι η καλύτερη γνώση την πολυπλοκότητας και του πλούτου των τεχνικών αλλά και των *πολιτισμικών επιλογών*, με την ευρύτερη έννοια, των οποίων φορείς είναι οι ίδιες οι κατασκευές. Η μελέτη των κατασκευών, μας προσφέρει τη δυνατότητα να υποθέσουμε χρονολογήσεις και να αναπαραστήσουμε τόσο το κτιριακό σύνολο όσο το πολιτιστικό πλαίσιο που διαφορετικά θα ήταν απρόσιτο. Ταυτόχρονα μας δίνει κατευθύνσεις και κίνητρα για τη διατήρησή τους.

Στις μεσαιωνικές τειχοδομές του Κάστρου, οι συνδυασμοί αρχαίου οικοδομικού υλικού, τεμαχίων τούβλων και κονιάματος διαμορφώνουν την ξεχωριστή αισθητική – καλλιτεχνική αξία της οχύρωσης. Ιδιαίτερα τα κονιάματα επηρεάζουν την συνολική αντοχή της κατασκευής και συνεπώς την όποια στερεωτική επέμβαση. Ταυτόχρονα καθορίζουν την τελική μορφή και αισθητική του κτιρίου, ενώ είναι σημαντικό στοιχείο της κατασκευής από άποψη ιστορικής τεκμηρίωσης και συνιστά ένα ακόμα τεκμήριο διάκρισης ιστορικών οικοδομικών φάσεων του μνημείου²⁴.

Συμπερασματικά, η διερεύνηση των τειχοδομών μπορεί να οδηγήσει στην σύνταξη ενός οικοδομικού «Ατλαντα»²⁵ όλων των κατασκευών του Κάστρου, που αργότερα μπορεί να επεκταθεί στις κατασκευές των ιστορικών κτισμάτων της πόλης της Άμφισσας, καθώς και στις κατασκευές των άλλων Κάστρων της Στερεάς Ελλάδας. Στόχος των επεμβάσεων αποκατάστασης θα πρέπει να είναι η διατήρηση της σύνθετης μορφής όλων των τειχοδομών και τοιχοποιιών. Ταυτόχρονα θα πρέπει να

²³ Bouras 2002, 497-98.

²⁴ Θεοχαρίδου 2010, 181-206.

²⁵ Varagnoli 2000.

εξασφαλιστεί η λεγόμενη *γραφικότητα* της κατασκευής της οχύρωσης, που όπως προαναφέρθηκε, δεν σχεδιάστηκε εξ αρχής, αλλά διαμορφώθηκε σταδιακά και προσθετικά με πολλά ετερόκλητα στοιχεία, αλλά και με ένα δυναμικό χαρακτήρα, που ενσωματώνει μεγάλα τμήματα του ελληνιστικού τείχους, ή και τις μεμονωμένες λιθοπλίνθους του σε νέες συνθέσεις, αναδεικνύοντας τη διαχρονική ιστορική του ταυτότητα που θα πρέπει να διασωθεί.

Ελένη-Άννα Χλέπα
Αρχιτέκτων Αναστήλωσης
echlepa@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bon A. 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *BCH LXI* (1937), 136-208.
- Bouras Ch. 2002. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries στο Laiou A. (επιμ.), 2002. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, *DOS* 39 (2002), 497-528.
- Curcic Sl. 1997. Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας στο Curcic Sl. - Χατζητρύφωνος Ε. (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη, 19-51.
- Θεοχαρίδου Κ. 2010. Μνημεία της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων στο Μπούρας Χ. – Τουρνικιώτης Π. (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Αθήνα, 181-206.
- Kakissis A. G. 2009. The Byzantine Research Fund Archive: encounters of Arts and Crafts architects in Byzantium στο Llewellyn Smith M., Kitromilides P. M. and Kalligas E. (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek history and culture through the British School at Athens*, *BSA Studies* 17 (2009), 125-144.
- Κοντογιάννης Ν. Δ. 2012. Ανιχνεύοντας την Καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14^ο αιώνα, στο *Καταλανο - Αραγωνική Κυριαρχία στον Ελληνικό Χώρο*, Instituto Cervantes, Αθήνα, 67-109.
- Kourelis K. 2011-2012. Byzantine Houses and Modern fictions. Domesticating Mystras in 1930s Greece, *DOP* 65 and 66 (2011-2012), 297-331.
- Κουρεμένος Κ. 1987. Φωκίδα, στο Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Πελοπόννησος Β' - Στερεά Ελλάδα*, τ. 5. Αθήνα, 265-298.
- Λάμπρου Σπ. Π. 2013. *Ο τελευταίος Κόμης των Σαλώνων*, Αθήνα.
- Lerat L. 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί, Ι, Τοπογραφία και ερείπια* (μτφρ. Καραμπέτσου Β. - Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα, 269-272.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. 2010. *Πόλεις και μνημεία στην Ελλάδα του Όθωνος. Κριτική θεώρηση και σχολιασμός μιας μαρτυρίας του Friedrich Stauffert αρχιτέκτονος του Δήμου Αθηναίων κατά τα έτη 1835-1843*, Αθήνα (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 266).
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. 2013. *Κάστρο Άμφισσας*, 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Λαμία (Εντυπο).

- Ρουβιό Υ Λιούκ Α. 1991. *Περί των Καταλανικών Φρουρίων της Ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Γ.Ν. Μαυράκη), Αθήνα.
- Τσακόπουλος Π. 1997. Ελληνική Πόλη και Νεοκλασικισμός, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 65 (1997), 31-41.
- Φιλιππίδης Δ. – Κωνσταντάς Γρ. 1970. *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Varagnoli C. (επιμ.) 2000. Materiali per un atlante della costruzione storica in Abruzzo, *CONTRIBUTI* n.7 (2000), Università degli Studi “G. D’ Annunzio”- Chieti.
- Χλέπα Ε.Α. 2011. *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων 1833-1939*, Αθήνα.

Εικ. 1. Σχέδιο 1892. Διάγραμμα ρυμοτομίας της πόλεως Αμφίσσης, κλ. 1/1000 (Αρχείο Χαρτών Υ.Π.Ε.Κ.Α.).

Εικ. 2. Σχέδιο 1906. Διάγραμμα επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως, κλ.1/1000 (Αρχείο Χαρτών Υ.Π.Ε.Κ.Α.).

Εικ. 3. Άποψη της Άμφισσας και της Ακρόπολης, 1906
(BSA/BRF-02.01.04.001).

Εικ. 4. Γενική άποψη της Ακρόπολης – Κάστρου από Δυτικά, 1906
(BSA/BRF-02.01.04.008).

Εικ. 5. Γενική άποψη της Ακρόπολης – Κάστρου από Νοτιοδυτικά. Διακρίνονται στα αριστερά οι τειχοδομές του εξωτερικού προστατευτικού περιβόλου, 1906 (BSA/BRF-02.01.04.009).

Εικ. 6. Εσωτερικός χώρος του μεγάλου περιβόλου. Πίσω από το διαχωριστικό τείχος ξεχωρίζει ο κυκλικός πύργος, 1906 (BSA/BRF-02.01.04.016).

Εικ. 7. Το διαχωριστικό τείχος και η πύλη εισόδου στο Ακροπύργιο από δυτικά, 2012.

Εικ. 8. Άποψη του ελληνιστικού πύργου που μετασκευάστηκε σε διώροφο κτήριο παρά την είσοδο του Κάστρου, 2012.

Εικ. 9. Μεγάλη ράμπα προς τον περιδρόμο στη δυτική περιοχή της οχύρωσης, 2012.

ΚΑΣΤΡΟ ΑΜΦΙΣΣΑΣ – ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου

Η τοποθεσία του Κάστρου της Άμφισσας χαρακτηρίζεται από βραχώδες ανάγλυφο με εμφανή δείγματα κατολισθήσεων τύπου βραχοπτώσεων, που αποτελούν την συνηθέστερη μορφή κατολισθήσεων στην Ελλάδα. Το φαινόμενο των βραχοπτώσεων αποτελεί ένα σημαντικό κίνδυνο, ο οποίος επιφέρει τεχνικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες, συχνά μεγάλης κλίμακας. Απειλούν συχνά το ορεινό περιβάλλον, την παράκτια ζώνη, αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικά μνημεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών μνημείων αποτελούν οι βραχοπτώσεις της Μονεμβασίας, του ιστορικού χώρου των Δελφών και της Ακρόπολης του Άργους¹. Τα μεγαλύτερα προβλήματα βραχοπτώσεων οφείλονται σε ένα συνδυασμό παραγόντων και διεργασιών που αφορούν στο ανάγλυφο, στο γεωλογικό και τεκτονικό περιβάλλον, στις κλιματικές συνθήκες, αλλά και στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Για την εκτίμηση του κινδύνου και τη μελέτη μέτρων αντιμετώπισής του προτείνεται μεθοδολογία στοχαστικής τριδιάστατης ανάλυσης βραχοπτώσεων σε περιβάλλον Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων (G.I.S). Γίνεται εισαγωγή λεπτομερών χαρακτηριστικών του αναγλύφου με τη χρήση επίγειων ψηφιακών σαρωτών και ακολουθεί στοχαστική ανάλυση των δεδομένων εισόδου και στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων. Τα αποτελέσματα αυτών των αναλύσεων χρησιμεύουν στο σχεδιασμό προστατευτικών μέτρων έναντι βραχοπτώσεων, καθώς και στην εκτίμηση της αντοχής υφιστάμενων γεωτεχνικών έργων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συναρπαστική ιστορία της περιοχής της Άμφισσας² και του κάστρου της, με το πλήθος των ευρημάτων της αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας, αλλά και τους θρύλους και παραδόσεις που αναδείχθηκαν στο παρόν Συνέδριο, είναι σε υπέρθεση ενός φυσικού αναγλύφου, επίσης πλούσιου σε «ιστορία», τεκτονικού όμως

¹ Χαράλαμπος Σ. κ.ά. (2010). Τριδιάστατη ανάλυση και προσομοίωση βραχοπτώσεων σε περιβάλλον GIS για το σχεδιασμό προστατευτικών μέτρων, *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωτεχνικής και Γεωπεριβαλλοντικής Μηχανικής*, ανακοίνωση 90315, Βόλος 2010.

² Ο Σάθας Κ., στο *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου* (1865), 45, αποδίδει στον Αριστοτέλη την ονομασία «*δια το περιέχεσθαι (αμφιέχεσθαι)*». Ο Μ.Β. Σακελλαρίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. Ι (1970), 358, αποδίδει σε προελληνικό ινδοευρωπαϊκό υπόστρωμα ονομασίες όπως: Άμφισσα, Άντισσα, Άργισσα, Λάρισα κλπ.

χαρακτήρα³. Κοινή μέθοδος προσέγγισης και ερμηνείας του σχηματισμού του γεωγραφικού αναγλύφου, της δημιουργίας των σεισμών, έως και βιολογικών και κοινωνικών φαινομένων, έχει αναδειχθεί η θεωρία της Πολυπλοκότητας (Complexity theory), που εξετάζει την πολύπλοκη συμπεριφορά των μεγάλων συστημάτων «που έχουν την τάση να εξελίσσονται προς μια μετασταθή “κρίσιμη” κατάσταση τύπου κατολίσθησης κάθε μεγέθους»⁴. Έτσι και ο πληθυσμός της Γης «έχει αυτό-οργανωθεί σε κρίσιμη κατάσταση όπου οι πόλεις σχηματίζονται από “κατολισθήσεις” ανθρώπινων μεταναστεύσεων»⁵. Η μέθοδος έχει ήδη βρει εφαρμογή και στην αρχαιολογική έρευνα⁶.

Με αυτό τον τρόπο οδηγούμαστε στον όρο της **κατολίσθησης**, που με την κλασσική έννοια αποδίδει και το φαινόμενο που απειλεί οικισμούς, υποδομές και κάθε είδους ανθρώπινες δραστηριότητες που αναπτύσσονται στις παρυφές επικλινών κλιτύων. Συνίσταται δε το φαινόμενο αυτό σε μια προς τα κάτω κίνηση, λόγω της βαρύτητας, εδαφικών ή βραχωδών μαζών. Αίτιο της εκδήλωσής του είναι η υπέρβαση της αντοχής των γεωλογικών σχηματισμών, ενώ παράγοντες που το προκαλούν είναι, κυρίως, οι βροχοπτώσεις και οι σεισμοί. Η περιοχή της Άμφισσας ανήκει στη Ζώνη II σύμφωνα με τον Ελληνικό Αντισεισμικό Κανονισμό (ΕΑΚ). Για να γίνει αντιληπτός ο κίνδυνος λόγω σεισμού αρκεί να φανταστεί κανείς ότι στη Ζώνη II σχεδιάζουμε τις κατασκευές για να αντέχουν, εκτός από το βάρος τους, και μια οριζόντια δύναμη ίση προς το 1/4 του βάρους τους.

Η επιτόπια προκαταρκτική αναγνώριση που έγινε τον Σεπτέμβριο του 2012 έδειξε ότι είναι εμφανείς και διασκορπισμένες οι περιπτώσεις καταπτώσεων βραχοτεμαχίων ή, όπως ονομάζονται στη Βραχομηχανική, **βραχοπτώσεων**. Στις **εικ. 1 και 2** φαίνονται χαρακτηριστικές περιπτώσεις με προφανή τον κίνδυνο για τον οικισμό.

Εικ. 1. Χαρακτηριστική περίπτωση βραχοπτώσεων (επί τόπου αναγνώριση, Σεπτέμβριος 2012.)

³ Βλ. Laurent Jolivet et al. (2013). Aegean tectonics: Strain localization, slab tearing and trench retreat, *Tectonophysics*, 597-598, 1-33· Mitsakaki et al. (2013). A study of the crust stress field for the Aegean region (Greece), *Tectonophysics*, 597-598, 50-72.

⁴ Bak P. (1999). *Πώς λειτουργεί η Φύση*, 17.

⁵ ό.π. 93.

⁶ Brown C.T. et al. (2005). The Broken Past: Fractals in Archaeology, *J. of Archaeological Method and Theory*, Vol. 12, No. 1, 37-78.

Εικ. 2. Χαρακτηριστική περίπτωση βραχοπτώσεων
(επί τόπου αναγνώριση, Σεπτέμβριος 2012).

Ο κίνδυνος των βραχοπτώσεων και οι συνέπειές του ποσοτικοποιούνται με βάση τη γενική Σχέση 1:

$$R = H \times V \times L \quad (1)$$

όπου “R” η διακινδύνευση (Risk), “H” ο κίνδυνος (Hazard), “V” η τρωτότητα (Vulnerability) και “L” οι απώλειες (Loss).

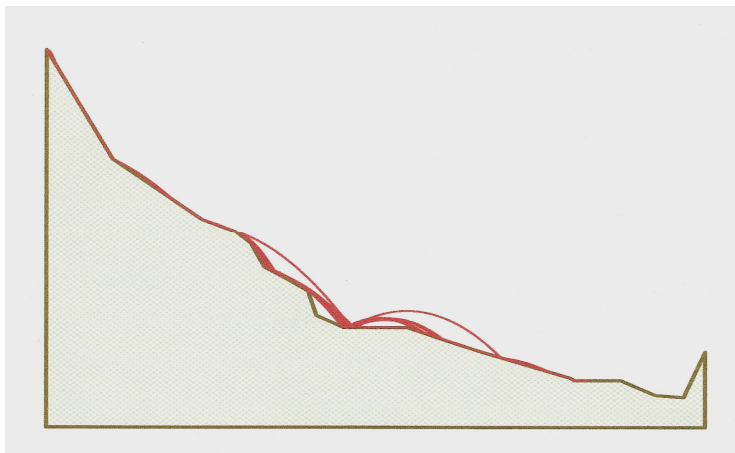
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η ανάλυση του φαινομένου των βραχοπτώσεων βασίζεται στο πρόβλημα της Φυσικής που εξετάζει τις βολές. Θεωρείται, δηλαδή, ότι ένα στερεό σώμα κινείται με αρχική ταχύτητα ενώ η τροχιά του καμπυλώνεται προς τα κάτω υπό την επίδραση της βαρύτητας. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε στην ανάλυση είναι οι αρχικές συνθήκες, δηλαδή η αρχική ταχύτητα και η γωνία «βολής» και το σημείο πρόσπτωσης όπου η τροχιά συναντά το ανάγλυφο. Οι αρχικές συνθήκες μπορούν να εκτιμηθούν με βάση καταγραφές σειсмоγράφων ή με βάση τύπους που συσχετίζουν το μέγεθος του σεισμού με τις ταχύτητες και επιταχύνσεις σε κάποια απόσταση από την εστία. Το πρόβλημα της πρόσπτωσης είναι αρκετά σύνθετο στην περίπτωση της τριδιάστατης ανάλυσης αλλά σαφώς πιο ρεαλιστικό και ασφαλές στις εκτιμήσεις της τροχιάς. Υπογραμμίζεται η επιρροή που μπορεί να έχει αυτή η θεώρηση δύο ή τριών διαστάσεων στη μέγιστη απόσταση που μπορεί να φτάσει ένα βραχοτεμάχιο, με την τριδιάστατη ανάλυση να προβλέπει διαδρομές που έχουν παρατηρηθεί σε περιπτώσεις βραχοπτώσεων λόγω σεισμού. Παραλείποντας τη μαθηματική διατύπωση και ανάλυση του προβλήματος, για την οποία παραπέμπομε σε ειδικές δημοσιεύσεις⁷, παρουσιάζουμε εικόνες όπου αναδεικνύεται η διαφορά δύο βασικών κατηγοριών

⁷ Charalambous S. - Sakellariou M., 2007. GIS-based Rockfall Hazard Assessment in support of Decision making, *11th International Conference of Rock Mechanics*, Rockfall Special Session, Lisbon, 2007. Χαράλαμπος Σ. κ.ά., 2008. Μεθοδολογία τριδιάστατης ανάλυσης βραχοπτώσεων λόγω σεισμού. Εφαρμογή στο σεισμό της Λευκάδας (14/08/2003, $M_w = 6.2$).

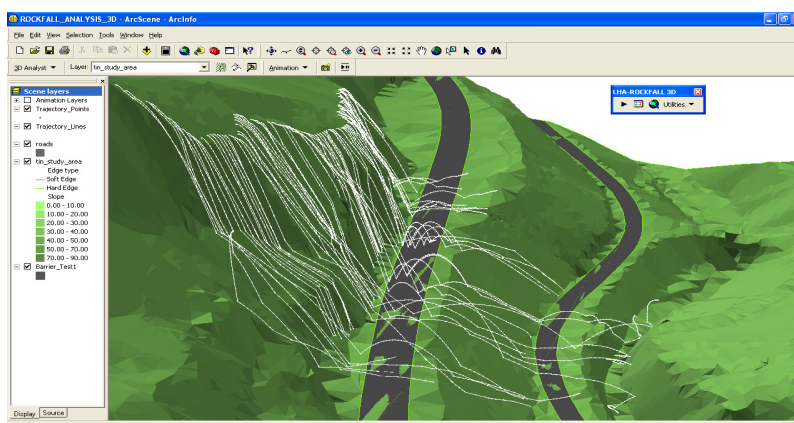
ανάλυσης βραχοπτώσεων: δύο διαστάσεων (2-D), (εικ. 3) και τριών διαστάσεων (3-D), (εικ. 4).

Το βασικό πλεονέκτημα της τριδιάστατης ανάλυσης έγκειται στο ότι αυτή λαμβάνει υπόψη το τριδιάστατο της τοπογραφίας και το πώς αυτό επηρεάζει τις βραχοπτώσεις.

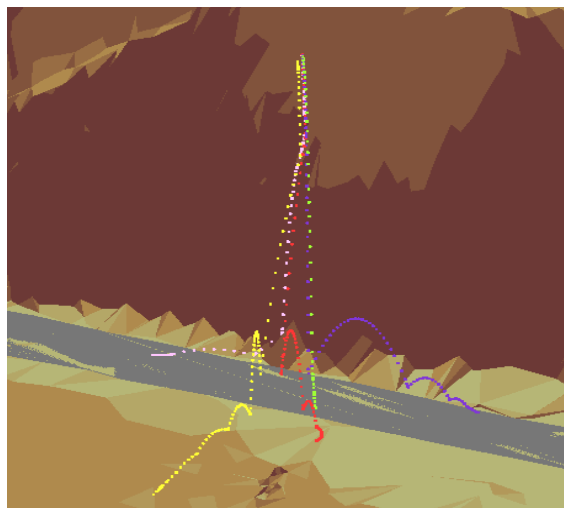
Εικ. 3. Τυπική ανάλυση τροχιάς βραχοπτώσεων σε δύο διαστάσεις (λογισμικό rockfall, Εργαστήριο Δομικής Μηχανικής & ΣΤΕ, ΕΜΠ).

Το σημαντικότερο τριδιάστατο χαρακτηριστικό (3-D effect) είναι η «εγκάρσια διασπορά» (εικ. 5). Η ύπαρξη της «εγκάρσιας διασποράς» καθιστά δύσκολη την πρόβλεψη της διαδρομής που θα ακολουθήσει ένα βραχοτεμάχιο εάν υιοθετηθεί μια 2-D προσέγγιση. Μια τέτοια επιλογή είναι υποκειμενική και πιθανόν να οδηγήσει σε μη αποδεκτά σφάλματα. Το φαινόμενο των βραχοπτώσεων επιδέχεται περαιτέρω διερεύνηση εάν ληφθούν υπόψη παράγοντες όπως η ταχύτητα, το ενδεχόμενο σύγκρουσης στον αέρα βραχοτεμαχίων και η προσομοίωση της θραύσης τους κλπ⁸.

Εικ. 4. Τυπική ανάλυση τροχιάς βραχοπτώσεων σε τρεις διαστάσεις (λογισμικό rockfall analysis 3-D, Εργαστήριο Δομικής Μηχανικής & ΣΤΕ, ΕΜΠ).

⁸ Imre B., 2010. *Micromechanical Analyses of Sturzstroms (Rock Avalanches) on Earth and Mars*, Doktor der Wissenschaften Thesis, Zürich.

Εικ. 5. Ανάδειξη του φαινομένου της εγκάρσιας διασποράς των τροχιών λόγω αναγλύφου με ανάλυση σε τρεις διαστάσεις (λογισμικό rockfall analysis 3-D, Εργαστήριο Δομικής Μηχανικής & ΣΤΕ, ΕΜΠ).

ΜΕΤΡΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

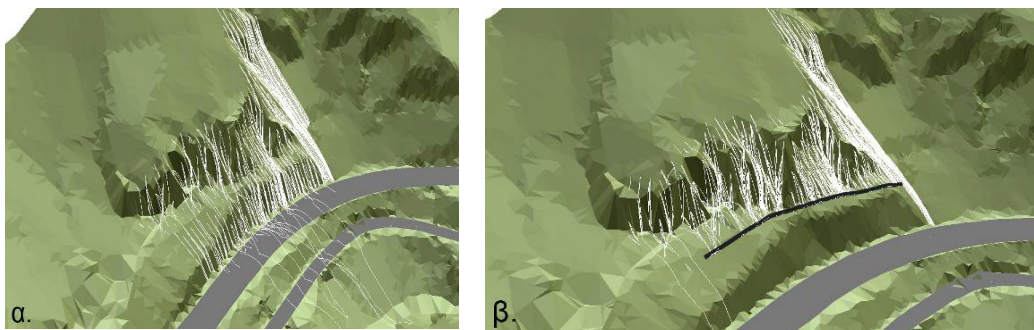
Η προσομοίωση των βραχοπτώσεων έχει ως στόχο την σχεδίαση μέτρων αντιμετώπισής των. Οι παράγοντες που υπεισέρχονται είναι ποικίλοι και η επιλογή των μέτρων υπαγορεύεται, επίσης, από πολλούς παράγοντες. Υπάρχουν προβλήματα βραχοπτώσεων σε δασικό περιβάλλον, σε έργα συγκοινωνιακά, υπόγεια και επίγεια, σε οικισμούς κλπ. Τα μέτρα προστασίας μπορεί να είναι φράχτες, φράχτες με ελαστικότητα για την απόσβεση της ενέργειας των βραχοτεμαχίων, γαλαρίες προστασίας συγκοινωνιακών έργων, χωμάτινα αναχώματα. Έχει ερευνηθεί και η συμβολή των δένδρων στην απορρόφηση ενέργειας για την προστασία των δασών⁹.

Στις **εικ. 6α και β** φαίνεται το αποτέλεσμα της εισαγωγής ενός φράχτη αλλά και η αποτελεσματικότητά της σχεδιάσής του σε τυπικό παράδειγμα. Στην **εικ. 7** φαίνεται ο έλεγχος φράχτη που κατασκευάστηκε στη Λευκάδα, μετά το σεισμό του 2003, σε περιοχή επικίνδυνη για βραχοπτώσεις.

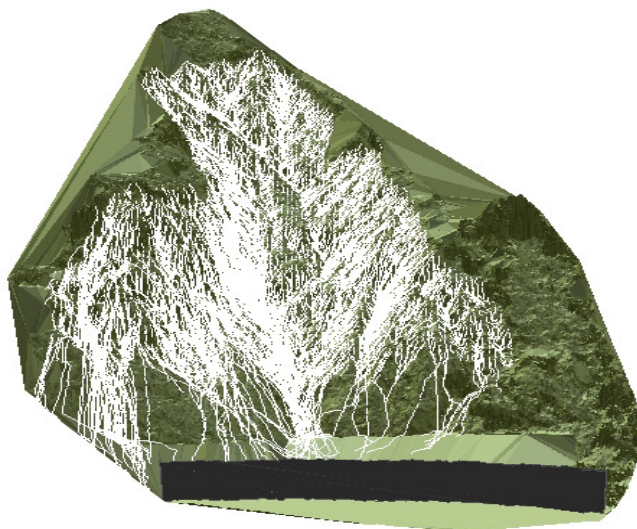
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρουσιάστηκε γενική περιγραφή του φαινομένου των βραχοπτώσεων και μεθόδων προσομοίωσης και αντιμετώπισής του. Στην περίπτωση του Κάστρου της Αμφισσας, ένας συνδυασμός μέτρων ίσως ταιριάζει, με φράχτες, τη βλάστηση, αλλά και μέτρα στήριξης και βελτίωσης της βραχομάζας ώστε να αποφευχθούν οι βραχοπτώσεις, όπως ηλώσεις, τσιμεντενέσεις κλπ.

⁹ Jonsson M.J.O., 2007. *Energy absorption of trees in a rockfall protection forest*, Doktor of Sciences Thesis, ETH, Zürich.

Εικ. 6. Σχεδιασμός μέτρων προστασίας με ανάλυση σε τρεις διαστάσεις, (α) χωρίς φράχτη, (β) με φράχτη (λογισμικό rockfall analysis 3-D, Εργαστήριο Δομικής Μηχανικής & ΣΤΕ, ΕΜΠ).

Εικ. 7. Σχεδιασμός φράχτη ανάσχεσης βραχοπτώσεων με ανάλυση σε τρεις διαστάσεις, στοχαστική ανάλυση. Ψηφιοποίηση του εδάφους με Laser Scanner (λογισμικό rockfall analysis 3-D, Εργαστήριο Δομικής Μηχανικής & ΣΤΕ, ΕΜΠ).

Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου
Καθηγητής Γεωμηχανικής και Τεχνικών Έργων του Ε.Μ.Π.
mgsakel@mail.ntua.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bak P. 1999. *Πώς λειτουργεί η Φύση Η επιστήμη της αυτοοργανούμενης κρισιμότητας*, Εκδόσεις Κάτοπτρο.
- Brown C.T., Witschey W.R.T., Liebovitch L.S. 2005. The Broken Past: Fractals στο Archaeology, *J. of Archaeological Method and Theory*, Vol. 12, No. 1, 37-78.
- Charalambous S., Sakellariou M.G. 2007. GIS-based Rockfall Hazard Assessment in support of Decision making, *11th International Conference of Rock Mechanics*, Rockfall Special Session, Lisbon.
- Imre B. 2010. *Micromechanical Analysis of Sturzstroms (Rock Avalanches) on Earth and Mars*, Doktor der Wissenschaften Thesis, ETH Zürich.
- Jolivet L., Faccena C., Huet B., Labrousse L., Le Pourhiet L., Lacombe O., Lecomte E., Burov E., Denèle Y., Brun J.P., Philippon M., Paul A., Salaün G., Karabulut H., Piromallo C., Monié P., Gueydan F., Okay A., Oberhänsli R., Poureteau A., Augier R., Gadenne L., Driussi O. 2013. Aegean tectonics: Strain localization, slab tearing and trench retreat, *Tectonophysics*, 597-598, 1-33.
- Jonsson M.J.O. 2007. *Energy absorption of trees in a rockfall protection forest*, Doktor of Sciences Thesis, ETH, Zürich.
- Mitsakaki Ch., Sakellariou M.G., Tsinas D. 2013. A study of the crust stress field for the Aegean region (Greece), *Tectonophysics*, 597-598, 50-72.
- Σάθας Κ., *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου* 1865. ΑΘΗΝΗΣΙΝ, Εκ του Τυπογραφείου Ι. Κασσανδρέως.
- Σακελλαρίου Μ.Β. 1970. Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της Ελληνικής Προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Τόμος Ι, 356-379.
- Χαραλάμπους Σ., Καλογεράς Ι., Στρατάκος Ι., Σακελλαρίου Μ. 2008. Μεθοδολογία τριδιάστατης ανάλυσης βραχοπτώσεων λόγω σεισμού. Εφαρμογή στο σεισμό της Λευκάδας (14/08/2003, $M_w = 6.2$), *3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αντισεισμικής Μηχανικής και Τεχνικής Σεισμολογίας*, Αθήνα, άρθρο 1892, Νοέμβριος 2008.
- Χαραλάμπους Σ., Ματζιάρης Β., Φερεντίνου Μ., Σακελλαρίου Μ. 2010. Τριδιάστατη ανάλυση και προσομοίωση βραχοπτώσεων σε περιβάλλον GIS για το σχεδιασμό προστατευτικών μέτρων, *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωτεχνικής και Γεωπεριβαλλοντικής Μηχανικής*, ανακοίνωση 90315, Βόλος.

**ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΘΑΜΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ
ΣΑΛΩΝΩΝ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΓΕΩΦΥΣΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ:
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ**

Ιωάννης Λυριτζής

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αναπτυσσόμενη συνεργασία αρχαιολόγων και φυσικών επιστημόνων σε σχέση με τη χρονολόγηση, το περιβάλλον, τον άνθρωπο ή τον υλικό πολιτισμό, βοηθάει περισσότερο από το να ικανοποιεί συγκεκριμένα ερωτηματικά: διακριτικά, αλλά αναπόφευκτα, αλλάζει τη γενική τους εικόνα. Αυτό μπορεί να περιγραφεί κατά δύο τρόπους: Πρώτον, υφίσταται μια αναπτυσσόμενη τάση να ενισχύεται η ποιοτική θεώρηση με ποσοτική εκτίμηση και μέτρηση. Δεύτερον, και κατά κάποιο τρόπο πιο βασικό, υπάρχει μια αξιοσημείωτη μεταβολή στην αντιμετώπιση της διαδικασίας ανακάλυψης, από την οποία οι αρχαιολόγοι εξαρτούν τα συμπεράσματά τους.

Οι σύγχρονοι αρχαιολόγοι δεν κάνουν ανασκαφές απλά για να συσσωρεύουν δεδομένα, αλλά για να επιλύουν προβλήματα. Γι' αυτό δεν ικανοποιούνται με την αναμονή κάποιας τυχαίας ανακάλυψης (π.χ. διάνοιξη οδού, ανέγερση κτίσματος) ή με το να ανασκάπτουν μνημεία, απλά επειδή έτυχε να είναι ορατά. Αντίθετα, εστιάζονται, με προσπάθεια να ανασύρουν ικανά αποδεικτικά στοιχεία, όπου και αν βρίσκονται αυτά. Έτσι, γι' αυτούς και για άλλους λόγους, επωφελούνται των νέων τεχνικών ανίχνευσης, τεχνικών που έχουν αναπτυχθεί σε προχωρημένο επίπεδο κατά την έρευνα εντοπισμού πετρελαίου, νερού, στρωματογραφικής διάταξης ή για στρατιωτικούς σκοπούς.

Καθώς οι αρχαιολόγοι μαθαίνουν να μοιράζονται από την μεγάλη περιπέτεια της προσανατολισμένης έρευνας, άρχισαν να εκτιμούν τα γεωφυσικά όργανα και τις τεχνικές διασκόπησης για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιοτήτων, όπως το πρωτονιακό μαγνητόμετρο, το ηλεκτρόμετρο, το γεωραντάρ, το ηχοβολιστικό (side scanner), όχι απλά σαν χρήσιμα εξαρτήματα αλλά σαν εργαλεία με θεμελιώδη σπουδαιότητα.

Αυτές οι αρχαιογεωφυσικές τεχνικές θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο Κάστρο των Σαλώνων με οφέλη σε χρόνο, αποτελεσματικότητα, χρηματοδότηση και ερμηνεία.

2. ΑΡΧΑΙΟΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ – ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Η έρευνα και η ανασκαφή θέσεων και επιφανειακών στοιχείων ακολουθεί ένα σχέδιο που έχει τέσσερα στάδια:

1. **Σχέδιο:** η διαμόρφωση μιας ερευνητικής στρατηγικής με στόχο την επίλυση ενός ιδιαίτερου ζητήματος ή την εξέταση μιας υπόθεσης ή ιδέας.

2. **Επιφανειακή έρευνα και ανασκαφή:** η συλλογή και καταγραφή των μαρτυριών σε αντιπαράθεση με τις οποίες εξετάζεται αυτή η ιδέα, συνήθως με την οργάνωση μιας ομάδας ειδικών και τη διεξαγωγή της ανασκαφικής εργασίας.
3. **Ανάλυση - ερμηνεία:** η επεξεργασία και η ανάλυση αυτών των αποδείξεων και η ερμηνεία τους κάτω από το φως της αρχικής ιδέας που εξετάζεται.
4. **Δημοσίευση:** η δημοσίευση των αποτελεσμάτων σε άρθρα, βιβλία, ιστότοπο κ.λπ.

Σπάνια υπάρχει, αν υπάρξει ποτέ, μια άμεση πρόοδος από το στάδιο 1 στο στάδιο 4. Στην πραγματικότητα, η ερευνητική στρατηγική θα «διυλίζεται», θα ανακυκλώνεται συνεχώς, καθώς οι μαρτυρίες συγκεντρώνονται και αναλύονται. Η δημοσίευση συχνά παραμελείται.

Δεν θα πρέπει να λησμονηθεί το γεγονός, ότι χρήσιμες μαρτυρίες μπορούν συχνά να προέλθουν τόσο από παλαιά, όσο και από καινούργια ανασκαφική εργασία. Είναι πολύ σύνθητες, πλούσιοι και επαρκείς υλικοί να βρίσκεται επίσης κλειδωμένο σε αίθουσες μουσείων και ιδρυμάτων, περιμένοντας ν' αναλυθεί με σύγχρονες τεχνικές. Τέλος, αλλά σοβαρότατο, η «οικειοποίηση» και αποκλειστικότητα μιας ανασκαφής από τον πρώτο ανασκαφέα επιφέρει συχνά δυστοκία στην πρόοδο της έρευνας.

Παραδοσιακά, η ανασκαφική έρευνα περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα πλαίσια της ανακάλυψης ορατών μνημείων σε μεμονωμένες θέσεις, και στην επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως τμήματα κεραμικών οστράκων, εργαλεία, νομίσματα, κ.ά. Οι εργασίες αυτές στις θέσεις και η ανασκαφή τους, αν και παραμένουν εργασίες πρώτιστης σημασίας, όμως το ενδιαφέρον έχει επεκταθεί για να συμπεριλάβει περιοχές μεγάλης επιφάνειας. Γι' αυτό, παράλληλα με την επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα (archaeological survey), οι αρχαιολόγοι, με την εμπειρία τους, έχοντας αποκτήσει επίγνωση του υψηλού κόστους και της καταστροφικότητας της ανασκαφής, ανατρέχουν στην βοήθεια της αρχαιομετρίας. Έτσι, στην εκτέλεση του σταδίου 2, η επιφανειακή μελέτη μιας θέσης επιτυγχάνεται με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα μέσω της ανίχνευσης του υπεδάφους με μη-καταστροφικές ηλεκτρονικές συσκευές. Αυτές οι συσκευές βασίζονται σε φυσικά φαινόμενα, όπως του ηλεκτρισμού και του μαγνητισμού, και αποτελούν γνωστές μεθόδους της γεωφυσικής. Τις μεθόδους αυτές καλούμε *αρχαιογεωφυσικές μεθόδους εντοπισμού αρχαιοτήτων* (Λυριτζής 2007).

Η περιγραφή των αρχαιογεωφυσικών μεθόδων και η παγκόσμια εφαρμογή τους έχουν αποτελέσει άρθρα και βιβλία. Εδώ θα περιοριστούμε σε κύριες μεθόδους και εφαρμογές στην Ελλάδα ως παραδειγματικές περιπτώσεις που παρόμοια θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο Κάστρο των Σαλώνων.

3. ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Οι αρχαιολόγοι συστηματικά καταγράφουν τους χώρους των θέσεων και των χαρακτηριστικών στοιχείων τους, ερευνούν όλα τα δεδομένα που αποτελούν τη μεγάλη ποικιλία των περιοχών του παρελθόντος. Αυτό γίνεται με έρευνα στο επίπεδο

του *εδάφους* (αναγνώριση *εδάφους*) και με *αναγνώριση από τον αέρα*.

Γενικά, η αναγνώριση αρχαιολογικών θέσεων από εδάφους επιτυγχάνεται:

- α) από γραπτές πηγές,
- β) από την (τυχαία) σωστική αρχαιολογία, και
- γ) από αναγνωριστική τοπογραφική έρευνα.

Οι αρχαιολόγοι δεν μπορούν να χρεωθούν την ανακάλυψη όλων εκείνων των θέσεων που κάποτε είχαν χαθεί. Αλλά μόνο εκείνων των μνημείων που ήσαν πάντα ορατά, όπως οι ογκώδεις πυραμίδες της Αιγύπτου ή του Teotihuacan στη πόλη του Μεξικού, που ήσαν γνωστά στις διαδοχικές γενιές, το Μεγάλο Τείχος της Κίνας, πολλά κτήρια στο Forum της Ρώμης, τα μνημεία στην Ακρόπολη των Αθηνών. Η ακριβής λειτουργία τους και ο σκοπός τους μπορεί πράγματι να έχει προκαλέσει διάσταση απόψεων μέσα στους αιώνες, αλλά η παρουσία τους, το γεγονός της ύπαρξής τους, δεν αμφισβητήθηκε ποτέ.

Πάντως, η επιφανειακή έρευνα διακρίνεται σε δύο είδη, *την συστηματική* και *την μη-συστηματική* (π.χ. αυτή των περιηγητών ή αρχαιοφίλων). Οι μέθοδοι αναγνώρισης μεμονωμένων θέσεων περιλαμβάνουν τη *μελέτη γραπτών πηγών* και *τοπωνυμικών ενδείξεων* (βλ. Πausανίου Περιήγηση), αλλά κυρίως την *επιτόπια έρευνα*.

Επιπρόσθετα, στον Ελληνικό χώρο αναπτύσσεται έρευνα επί των μυθολογικών ονομάτων, θέσεων, γενεαλογιών, φυσικών καταστροφών, μια προσπάθεια αποσυμβολοποίησης των μύθων που αναφέρονται σε μια περιοχή (Λυριτζής - Ραυτοπούλου 1999). Εκτεταμένη έρευνα στην Ελληνική μυθολογία συνεπάγεται προσπάθεια σύνδεσης των επονομαζόμενων μυθικών γεγονότων και γενεαλογιών, με αρχαιολογικά ευρήματα και γεωλογικά γεγονότα – μια προσπάθεια που ενισχύθηκε στη δεκαετία του 1990 από την αναγνώριση στην Αργολίδα της Πελοποννήσου του μυθολογούμενου Κατακλυσμού του Ίναχου γύρω στην αρχή της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

4. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Η τοπογραφική αναγνώριση στην συστηματική έρευνα ενδιαφέρει περισσότερο την αρχαιομετρία και περιλαμβάνει: τη δημιουργία συστήματος **πλεγμάτων (καννάβων) ή ισαπεχόντων διαστημάτων** (οριζόντια σάρωση), την **καταγραφή και συλλογή** επιφανειακών τέχτεργων, τμημάτων κτηρίων, υδάτινων πόρων, ελών, παρουσία ακτόλιθων (beach rocks), καταγραφή χειμάρρων και ποταμών, τη **μη-καταστροφική ανάλυση** επιφανειακών ευρημάτων (τέχτεργων), τη **δειγματοληψία** επιφανειακών φυσικών και μεταλλευτικών πηγών, όπως λίθος, άργιλος, αυτοφυές μετάλλευμα, λήψη καρότων δοκιμαστικών γεωτρήσεων μικρής διαμέτρου και μικρού βάθους. Μ' αυτό τον τρόπο μελετάται η κατανομή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο χώρο, οι διαφορές μεταξύ περιοχών, οι αλλαγές στον πληθυσμό μέσα στο χρόνο και στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον.

Στις τελευταίες δεκαετίες, η τοπογραφική έρευνα ή επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα έχει εξελιχτεί, από το προκαταρκτικό στάδιο υπαίθριας εργασίας (field work), σ' ένα περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητο είδος έρευνας, ένα ανεξάρτητο πεδίο

έρευνας, που μπορεί και να μη γίνει καθόλου ανασκαφή, ίσως επειδή η άδεια για το σκάψιμο δεν έχει δοθεί ή εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων ή χρόνου.

Η σύγχρονη ανασκαφή είναι αργή και πολυδάπανη, ενώ η τοπογραφική έρευνα είναι φτηνή, σχετικά μη καταστρεπτική και απαιτεί λίγα φορητά εργαλεία (γεωλογικούς και βυθομετρικούς, και τοπογραφικούς χάρτες, μετροταινίες, GPS, διαβήτες, γεωφυσικά όργανα εντοπισμού αρχαιοτήτων, αεροφωτογραφίες από αεροπλάνο ή δορυφόρο). Τα προγράμματα αυτά σήμερα θα πρέπει να διεξάγονται σε στενή συνεργασία ειδικών στη γεωλογία, εδαφομηχανική, γεωμορφολογία, ιστορική γεωγραφία, αρχαιομετρία (χρονολόγηση, ανάλυση, εντοπισμός αρχαιοτήτων), παλαιοντολογία, παλαιοανθρωπολογία, παλαιοβοτανική, τοπογραφία, ανθρώπινη οικολογία και στο περιβάλλον.

5. ΜΕΘΟΔΟΙ ΓΕΩΦΥΣΙΚΗΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗΣ

Μεταξύ των κύριων μεθόδων είναι:

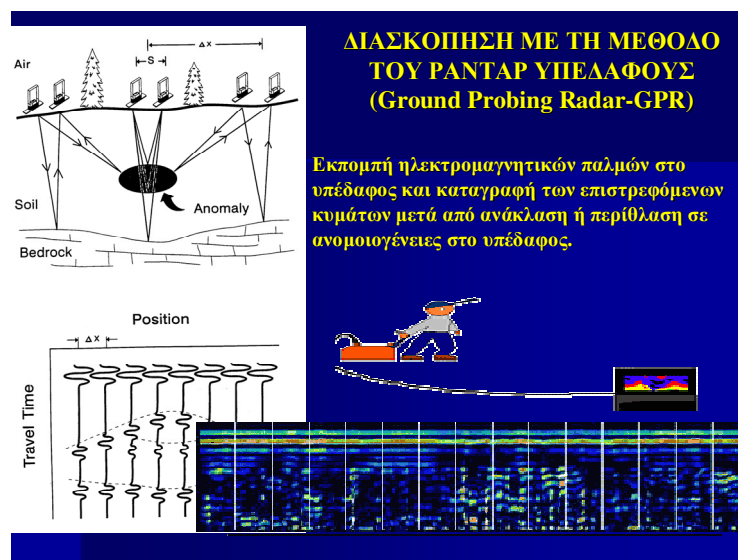
Α) **Η Ηλεκτρική διασκόπηση.** Μπορεί να γίνει και ηλεκτρική τομογραφία και να δοθεί τρισδιάστατη απεικόνιση των θαμμένων μνημείων. Αφού οι περισσότεροι αρχαιολογικοί στόχοι είναι θαμμένοι στο έδαφος, οι *ηλεκτρικές ιδιότητες του εδάφους* καθορίζουν την διακριτική ικανότητα, το βάθος της διείσδυσης και την ταχύτητα της διάδοσης του ηλεκτρομαγνητικού (ΗΜ) σήματος. Ένας σημαντικός παράγοντας είναι το πορώδες του χώματος που οφείλεται στη παρουσία του ύδατος (υγρασία). Έτσι οι ηλεκτρικές ιδιότητες του χώματος εξαρτώνται από το περιεχόμενο ύδατος, λόγω της υψηλής *διηλεκτρικής σταθεράς* (permittivity, dielectric constant) του ύδατος (=81).

Β) **Το Γεωραντάρ (ΓεωΡ).** Το ΓεωΡ προσφέρει πληροφορία για τις ασυνέχειες στις ηλεκτρικές ιδιότητες του υπεδάφους χρησιμοποιώντας *ηλεκτρομαγνητικά (ΗΜ) σήματα*. Το ΗΜ κύμα μεταδίδεται στο έδαφος από την επαφή με μία κεραία (αντένα) ή πομπό. Το ΗΜ κύμα διέρχεται στο υπέδαφος με μία ταχύτητα που καθορίζεται από τις ηλεκτρικές ιδιότητες του εδάφους. Όταν συναντά μία απότομη μεταβολή στις ηλεκτρικές ιδιότητες του υπεδάφους, ανακλάται, διαθλάται και περιθλάται. Ένα τμήμα του ΗΜ κύματος θα επιστρέψει στην επιφάνεια όπου θα ληφθεί από την κεραία (αντένα)-δέκτη και θα εμφανισθεί και καταγραφεί, ώστε να υπολογισθεί σε επόμενο στάδιο.

Ο χρόνος που μεσολαβεί μεταξύ εκπομπής και λήψης του ΗΜ σήματος, αναφέρεται στην απόσταση μεταξύ της ασυνέχειας (στόχος) και της επιφάνειας που εκπέμπεται το σήμα. Έτσι προσδιορίζεται το βάθος του θαμμένου στόχου. Αυτό επιτυγχάνεται εάν η ταχύτητα της διάδοσης είναι γνωστή, κάτι που απαιτεί γνώση των ηλεκτρικών ιδιοτήτων του εδάφους.

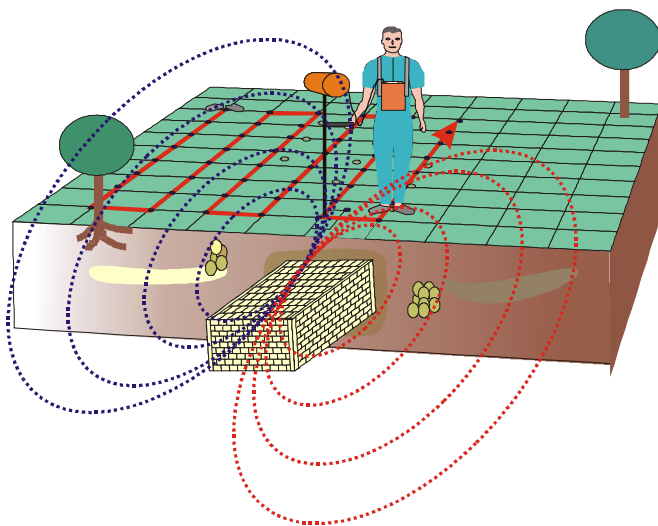
Σε συντομία: **Εκπομπή** ηλεκτρομαγνητικών παλμών στο υπέδαφος και **καταγραφή των επιστρεφόμενων** κυμάτων μετά από ανάκλαση ή περίθλαση σε ανομοιογένειες στο υπέδαφος → απεικόνιση σχήματος και προσδιορισμός βάθους.

Στην επιφανειακή διασκόπηση με γεωραντάρ, η ανίχνευση και ο εντοπισμός του στόχου επαναλαμβάνεται σε διαφορετικές τοποθεσίες με μετρήσεις κατά μήκος μιας γραμμής σάρωσης. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζεται μια εικόνα, ένα είδος ακτινογραφίας του υπεδάφους (**εικ. 1**).

Εικ. 1. Σχηματικό διάγραμμα μετρήσεων με γεωραντάρ.

Γ) Το **μαγνητόμετρο** (πρωτονιακό και διαφορικό). Εντοπισμός μεταβολών της μαγνήτισης των πετρωμάτων στα επιφανειακά στρώματα επιτυγχάνεται με την καταγραφή στην επιφάνεια της γης ανωμαλιών του γήινου μαγνητικού πεδίου, μικρής κλίμακας και έντασης (εικ. 2).

Εικ. 2. Μαγνητόμετρο, δυναμικές μαγνητικές γραμμές της θαμμένης αρχαιολογικής δομής, οι οποίες παρουσιάζουν ένταση μαγνητικού πεδίου διαφορετικού του άμεσα περιβάλλοντος χώρου.

6. ΜΕΡΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

6.1 Ηλεκτρική διασκόπηση στο κέντρο της Αθήνας (1985-88).

Στο πρόγραμμα ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων στο κέντρο της Αθήνας από το

Υπουργείο Πολιτισμού (υπουργός Μ. Μερκούρη) (βλ. Liritzis - Tsokas 1990). Εντοπίστηκαν με ασφάλεια και μη καταστροφικά θαμμένες αρχαιότητες και αρχαιολογικές δομές προς όφελος του προγράμματος για το Μετρό της Αθήνας, το Νέο Μουσείο Ακρόπολης και της ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων.

6.2 Διαφορική μαγνητομετρία στους πρόποδες της Ακρόπολης, περιοχή εργαστηρίων κεραμικής (εικ. 3).

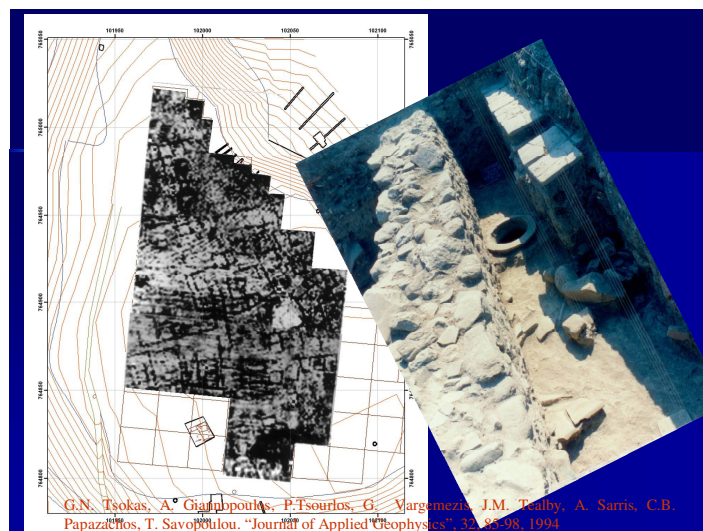
Εικ. 3. Χώρος διασκόπησης, επεξεργασία μετρήσεων καννάβου, εντοπισμός υψηλού μαγνητικού πεδίου και προϊόν ανασκαφικής έρευνας.

6.3 Ηλεκτρική διασκόπηση και γεωραντάρ στο Κάστρο Αγίας Μαύρας Λευκάδας για την εύρεση θαμμένων αρχιτεκτονικών δομών, επισκευών κλπ (Savvaidis et al. 1999) (εικ. 4).

Εικ. 4. Διασκόπηση με γεωραντάρ στο Κάστρο Αγία Μαύρα Λευκάδας και ένα παράδειγμα αποκάλυψης αψίδων θυρών που είχαν εντοιχισθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις

6.4 Ηλεκτρική χαρτογράφηση στην Ακρόπολη της Ευρωπού (Tsokas et al. 1994). Η ηλεκτρική διασκόπηση εντόπισε σημαντικά θαμμένα μνημεία, τα οποία αποκαλύφθηκαν με αρχαιολογική ανασκαφική έρευνα (εικ. 5, εικ. 6).

Εικ. 5. Χαρτογραφημένος κάνναβος, μετρήσεις και επεξεργασία τους, παραγωγή χάρτου θαμμένων δομών και ένα αποτέλεσμα προσανατολισμένης ανασκαφικής έρευνας.

Εικ. 6. Παρόμοια διασκόπηση για Ευρώπη. Εύρεση θαμμένου τάφου και τρισδιάστατη προσομοίωσή του πριν την ανασκαφή.

6.5 Γεωραντάρ και ηλεκτρόμετρο **στο Τζαμί Hamza Bay στην Θεσσαλονίκη**, όπου εντοπίστηκε δάπεδο και άλλες δομές (Tsokas et al. 2013). Στόχος ήταν η μελέτη άλλων υπόγειων γεωλογικών δομών στη θέση του τζαμιού, για την ανίχνευση και, ενδεχομένως, χαρτογράφηση αρχαίων κατάλοιπων κρυμμένων κάτω από το μνημείο. Εφαρμόστηκαν δύο μη καταστροφικές μέθοδοι: α) διεισδυτικό ραντάρ (GPR), το οποίο είναι μία πλήρως μη καταστρεπτική μέθοδος, β) αριθμός ηλεκτρικών τομογραφιών (ERTS) (Ηλεκτρόδια λάσπη Μπεντονίτη αντί πασσάλους μετάλλου, προκειμένου να συμμορφωθεί με τον μη καταστρεπτικό χαρακτήρα του συνόλου λειτουργίας) (εικ. 7). Βρέθηκε ασυνέχεια, η οποία αποδόθηκε στην παρουσία άλλου αρχαίου δαπέδου στο χώρο του αιθρίου του τζαμιού. Το δάπεδο αποκαλύφθηκε μετά από μία μεταγενέστερη ανασκαφή. Επιπλέον, η υψηλή αντίσταση ως ανωμαλίες και διακριτά σήματα GPR που παρατηρήθηκαν βαθύτερα στο χώρο του αιθρίου, έχουν αποδοθεί σε πιθανά κενά, λείψανα αρχαίων τειχών, ή άλλες τεχνητές δομές που κρύβονται κάτω από το δάπεδο του μνημείου.

Εικ. 7. Στη Θεσσαλονίκη, στο Τζαμί Hamza Bay, εφαρμόστηκε το Γεωραντάρ και ηλεκτρόμετρο, όπου εντοπίστηκε δάπεδο και άλλες δομές.

6.6 Ηλεκτρική διασκόπηση **στην Εκκλησία Καπνικαρέα, Αθήνα** (ηλεκτρική τομογραφία HT). Εφαρμόστηκε HT και όχι Γεωραντάρ. Τι αναζητούσαν; Ακολουθούν οι απαντήσεις.

Πρόκειται για την διάνοιξη του μετρό με μετροπόντικα καθώς και την διερεύνηση αρχαιολογικών δομών κάτω από το ναό, καθώς και το γεωλογικό υπόβαθρο: Το Γεωραντάρ δίνει θόρυβο, προς τούτο και ακολουθήθηκε η ηλεκτρική τομογραφία. Έχει ξαναγίνει στο υπέδαφος τέτοιος συνδυασμός σε εκκλησίες, όπως και κάτω από ένα μωσαϊκό σε μια ρωμαϊκή βίλα στο Bignor στην Αγγλία (Piro et al., 2003). Επίσης, εντοπισμός δομών κάτω από το δάπεδο σε βίλα του αυτοκράτορα Τραϊανού κοντά στη Ρώμη, με ραντάρ (GPR) στην Ταζ Μαχάλ στην Ινδία (Vaish και Sharma, 2000). Στο εσωτερικό εκκλησιών, ειδικότερα, έχουν αναφερθεί από τους Perez et al. (1998), Colla και Maierhofer (2000), Leckebusch (2000), Lorenzo et al. (2002) και Leucci (2002), στο Κάστρο της Λευκάδας - Αγία Μαύρα (Σαββαΐδης,

Λυριτζής et al., 1999), στο ναό του Πρωτάτου στο Άγιο Όρος στην Βόρεια Ελλάδα (Tsokas et al., 2007), στο τείχος της Ακρόπολης των Αθηνών.

Τί βρέθηκαν; Βρέθηκε τεράστιος αριθμός εγκαταλελειμμένων πηγαδιών κάτω από την πόλη της Αθήνας (4-12 μ.) από τους κλασικούς χρόνους, που είχε καλυφθεί με χώμα και η ζωή συνεχίστηκε αργότερα, έγκοιλα μέρη που επιβεβαιώθηκαν με δύο γεωτρήσεις. Η εκσκαφή της σήραγγας του Μετρό εκτελέστηκε χωρίς σημαντικά προβλήματα, ενώ οι παραμορφώσεις που μετρήθηκαν στην εκκλησία ήταν εντός των ορίων που προβλέπεται από το σχεδιασμό και αποτελεσματικά, η ευαίσθητη δομή παραμένει ανεπηρέαστη -τα υψηλότερα σφάλματα στις μετρήσεις RMS (5-15%) από ό, τι αναμένεται κανονικά (2-3%), θα μπορούσε εύκολα να αποδοθούν στην εξαιρετική ανομοιογένεια.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ: ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ, ΕΝΑΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Εικ. 8. Εικόνα από αέρος του Κάστρου και περιχώρων (google earth).

Προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορετικές πολιτισμικές φάσεις (Κλασικά, Ελληνιστικά, Ρωμαϊκά, Οθωμανικά) στο Κάστρο των Σαλώνων (εικ. 8), οφείλουμε να σχηματίσουμε μια συνέργεια και διεπιστημονικότητα. Με μια προκαταρκτική εκτίμηση διεξαγωγής μετρήσεων υπολογίζουμε:

Εκτίμηση χρόνου:

- 16,500 τ.μ ≈ 80 μέρες, Ηλεκτρική διασκόπηση
- ≈ 70 μέρες, Μαγνητική διασκόπηση
- ≈ ? Γεωραντάρ (απαιτεί επίπεδες επιφάνειες με μερικές καμπυλόγραμμες)

Πρόταση:

- Επιτόπια αναγνώριση αρχαιομετρών με αρχαιολόγους
- Επιλογή χώρων για διασκόπηση σε συνεργασία με αρμόδιους αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, ιστορικούς γνώστες της ιστορίας του Κάστρου
- Τοπογραφικό σχέδιο
- Επιλογή - Εφαρμογή μεθόδων

Αναμενόμενο αποτέλεσμα/ Σχεδιασμός:

- Αναγνώριση αρχαιολογικών δομών κατά περιόδους με ανασκαφικές τομές σε σημεία που υποδεικνύονται στον αρχαιογεωφυσικό χάρτη
- Συστηματική ανασκαφή με την σύμφωνη γνώμη, και κυρίως επιθυμία, της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων
- Εξασφάλιση συνεργατών αρχαιολόγων, συντηρητών έργων τέχνης
- Εξασφάλιση αποθηκευτικών χώρων φύλαξης ευρημάτων
- Συντήρηση - διατήρηση αναδυόμενων μνημείων και τέχνηργων
- Προσωπικό φύλαξης και συστήματα ασφάλειας (φύλαξης και πυρασφάλειας)
- Διαφήμιση σε ιστότοπο
- Εισιτήριο εισόδου (υπέρ του Δήμου;)
- ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ιωάννης Λυριτζής

Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
liritzis@rhodes.aegean.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Giannopoulos A., Tealby J.M., Tsokas G. N. 1993. Ground probing radar - a brief account of its merits and limitations based on case histories in N. Greece *Archaeological and Archaeometrical research in Macedonia and Thrace*, Thessaloniki 26-28 March 1993, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Αρχαιομετρίας, 117-134.
- Liritzis I. – Tsokas G. N. 1990. Resistivity prospecting in the centre of Athens for the detection of buried antiquities, *Prospezioni Archeologishe. Quadreni* 1, 133-143.
- Liritzis I. – Raftopoulou M. 1999. Argolid: connection of prehistoric legends with geoenvironmental and archaeological evidence, *TUBA-AR*, II, 87-99.
- Λυριτζής Ι. 2007. *Φυσικές Επιστήμες στην Αρχαιολογία*, Έκδ. Γ. Δαρδανός-Τυπωθήτω, 2^η έκδ., Αθήνα, Ενότητα Ε', 483-551.
- Savvaidis A., Tsokas G. N., Liritzis I., Apostolou M. 1999. The location and mapping of ancient ruins on the castle of Lefkas (Greece) by resistivity and GPR methods, *Archaeological Prospection* 6, 63-73.
- Tsokas G. N., Giannopoulos A., Tsourlos P., Vargemezis G., Tealby J.M., Sarris A., Papazachos C.B., Savopoulou T. 1994. *Journal of Applied Geophysics* 32, 85-98.

- Τσόκας Γ., Βαργεμέζης Γ., Τσούρλος Π., Δρούγου Σ., Σαατσόγλου-Παλιαδέλη Χρ.
2006. *Αρχαιολογία και Γεωφυσική: Εξερευνώντας τον Αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας (1984-2004)*, University Studio Press, 107.
- Tsokas G. N., Diamanti N., Tsourlos P., Vargemezis G., A. Stampolidis I. and Raptis K. T. 2013. Geophysical prospection at the Hamza Bey (Alkazar) monument Thessaloniki, Greece, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 13, No 1, 9-20.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ – (8+2) ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος, Παναγιώτης Λάιος

Το Κάστρο των Σαλώνων αποτελεί το εμβληματικό μνημείο της πόλης της Άμφισσας και το σημαντικότερο διαχρονικό μνημείο της Φωκίδας μετά από τον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών. Πρόκειται για ένα οχυρωματικό σύνολο, που έχει δεχτεί αλλεπάλληλες επεμβάσεις από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ενώ έχει παίξει καταγεγραμμένο κορυφαίο ρόλο σε σημαντικές ιστορικές στιγμές που καλύπτουν μεγάλο μέρος από τη χρονική διάρκεια της ύπαρξής του (Ελληνιστική Εποχή, Ρωμαϊκή Περίοδος, Φραγκοκρατία – Καταλανοκρατία, Ελληνική Επανάσταση). Άκρως ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι το Φρούριο της Άμφισσας συνέχισε να επιτελεί μέχρι και πολύ πρόσφατα τον οχυρωματικό του ρόλο, καθώς είναι ορατή η προσθήκη σειράς φυλακίων, που χρησιμοποιήθηκαν στην περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου.

Από το Μεσοπόλεμο και σταδιακά, το Κάστρο άρχισε πλέον να αποκτά και ένα χαρακτήρα χώρου αναψυχής για την πόλη της Άμφισσας, καθώς η εκτεταμένη φύτευση πεύκων και άλλων δέντρων μετέτρεψε τη λειτουργία του, πέραν της μνημειακής και σε περιαστικό άλσος της πόλης. Τη δεκαετία του 1980, με ενέργειες του τότε Δήμου Άμφισσας, το Φρούριο διαμορφώθηκε περαιτέρω ως χώρος ποικίλων δραστηριοτήτων, κυρίως με τις εξής παρεμβάσεις: α) Την τοποθέτηση υπαίθριου λυόμενου θεάτρου, β) Την τοποθέτηση ξύλινης εξωτερικής περίφραξης και γ) Την τοποθέτηση μιας σειράς από ξύλινα παγκάκια και τραπεζοπάγκους.

Είναι κοινή η διαπίστωση ότι για να επιτελέσει το Κάστρο της Άμφισσας το διπλό του ρόλο, δηλαδή τόσο του φορέα διάσωσης της ιστορικής μνήμης και ανάδειξης της αρχαιολογικής σημασίας της πόλης, όσο και αυτόν της αναψυχής και προσέλκυσης επισκεπτών, απαιτούνται μια σειρά παρεμβάσεων, εκ των οποίων ορισμένες είναι εντελώς προφανείς και αναγκαίες κι αρκετές από αυτές σχετικά οικονομικές. Ο στόχος των προτεινόμενων παρεμβάσεων, που όλες έχουν χαρακτήρα αναστρέψιμο, είναι κυρίως να καταστεί το μνημείο ασφαλές, λειτουργικό και προσβάσιμο, ώστε να δημιουργηθούν οι βασικές προϋποθέσεις προκειμένου αυτό να αποκτήσει (πριν ακόμη τις ευκαιρίες μεσο-μακροπρόθεσμες μελέτες και επεμβάσεις αποκατάστασης) τη σημασία που του αρμόζει στη ζωή της πόλης, ως εμβληματικού δηλαδή επισκέψιμου μνημείου και βασικού τουριστικού πόλου της Άμφισσας.

Συγκεκριμένα προτείνονται:

ΠΡΟΤΑΣΗ 1. Ανάδειξη του ιστορικού μονοπατιού από τη συνοικία «Πηγάδια» προς το Κάστρο.

Το παλαιό αυτό μονοπάτι συνδέει την καρδιά της πόλης με το Κάστρο. Στην αρχή του (από τη συνοικία «Πηγάδια») έχει πλακοστρωθεί σ' ένα μήκος περίπου 40 μέτρων, ενώ στη συνέχεια ακολουθεί ελικοειδή διαμόρφωση μέχρι τη νότια είσοδο του Φρουρίου. Απαιτούνται: α) Η τοποθέτηση (μάλλον ξύλινου) κιγκλιδώματος σ' ένα μήκος περίπου εκατό (100) μέτρων, ώστε το μονοπάτι να καταστεί ασφαλές στα

επικίνδυνα σημεία του (θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μέρος από το ξύλινο κιγκλίδωμα που σήμερα υφίσταται στον εξωτερικό περίβολο του Κάστρου, εφόσον τούτο αντικατασταθεί, ως κατωτέρω), β) Ο φωτισμός του μονοπατιού με κατάλληλα φωτιστικά σώματα και γ) Η σήμανση του μονοπατιού στα δύο άκρα του.

Είναι σαφές ότι το συγκεκριμένο μονοπάτι συμβάλλει εξαιρετικά στη διασύνδεση του Κάστρου με βασικά αξιοθέατα της πόλης, όπως με το Αρχαιολογικό Μουσείο, την οικία Πανουργιά (που μετατρέπεται σήμερα σε Κέντρο ιστορικής τεκμηρίωσης για την Ελληνική Επανάσταση), τη Μητρόπολη με τις τοιχογραφίες του Παπαλουκά, τις κρήνες της εποχής της Τουρκοκρατίας και άλλα σημαντικά αξιοθέατα της πόλης, που βρίσκονται πολύ κοντά στην αφετηρία του μονοπατιού (στη συνοικία «Πηγάδια»).

** Σημείωση: Ο φωτισμός του μονοπατιού προτείνεται να εξασφαλιστεί με ειδικά φωτιστικά σώματα που θα ενσωματωθούν στον περιβάλλοντα χώρο κατά μήκος του μονοπατιού, προκειμένου να μην επιβαρυνθεί αισθητικά το τοπίο με στύλους.*

ΠΡΟΤΑΣΗ 2. Έλεγχος της κεντρικής εισόδου του Κάστρου.

Κάθε παρέμβαση που θα πραγματοποιηθεί στο μνημείο θα καταλήξει αλυσιτελής, αν δεν υπάρξει ένας στοιχειώδης έλεγχος τουλάχιστον της κεντρικής εισόδου του, διότι θα εξακολουθεί στην περίπτωση αυτή να είναι ένα μνημείο που βανδαλίζεται και απογυμνώνεται από τον εξοπλισμό του με συνεχείς κλοπές. Προτείνονται συνεπώς: α) Ο έλεγχος της εισόδου είτε με βαριά μεταλλική πόρτα, είτε πιθανότερα με κατάλληλη μπάρα και β) Η τοποθέτηση συστήματος ασφαλείας με κάμερες καταγραφής.

** Σημείωση: Ως προς το λειτουργικό της τμήμα η πρόταση της τοποθέτησης μπάρας ελέγχου της κυκλοφορίας προκρίνεται για το λόγο ότι είναι θεμιτή η διαχείριση της ανεξέλεγκτης εισόδου οχημάτων στον χώρο, με την ταυτόχρονη εξασφάλιση της ελεύθερης εισόδου σε πεζούς και ποδηλάτες. Ως προς το αισθητικό της τώρα τμήμα, η βάση της μπάρας καλό θα ήταν να επενδυθεί με ξύλο, αλλά ως προς το κυρίως σώμα της θα πρέπει να φέρει ειδική προειδοποιητική σήμανση με αντανάκλαση για την αποφυγή ατυχημάτων.*

ΠΡΟΤΑΣΗ 3. Περίφραξη χώρου με ασφαλές και καλαίσθητο κιγκλίδωμα σε όλο το μήκος της περιμέτρου του εσωτερικού και εξωτερικού περιβόλου.

Το υφιστάμενο κιγκλίδωμα καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού περιβόλου του Κάστρου, ενώ λείπει παντελώς από τον εσωτερικό περίβολο. Ωστόσο κι αυτή ακόμη η ημιτελής περίφραξη τυγχάνει ανασφαλής, καθώς αφήνει ιδιαιτέρως μεγάλα χάσματα που γεννούν κινδύνους ιδίως για τα παιδιά. Πρέπει συνεπώς να αντικατασταθεί από νέο ξύλινο κιγκλίδωμα, καλαίσθητο και ασφαλές, που θα καλύπτει όλο το μήκος της εξωτερικής πλευράς του μνημείου.

Στοιχεία επιμέτρησης: Το μήκος της εξωτερικής περίφραξης ανέρχεται στα τετρακόσια είκοσι (420) μέτρα.

Πρόταση: Κιγκλίδωμα ξύλινο, ανθεκτικό, καλαίσθητο και ασφαλές (χωρίς μεγάλα διάκενα), που δε θα εμποδίζει τη θέα προς την πόλη και τον Ελαιώνα της Άμφισσας.

ΠΡΟΤΑΣΗ 4. Ανανέωση του εξοπλισμού αναψυχής (παγκάκια, ξύλινα τραπέζια, καλάθια απορριμμάτων) - Βελτίωση των εσωτερικών διαδρόμων πρόσβασης (μονοπατιών) του Κάστρου.

Το Κάστρο, λόγω της φύτευσης των πεύκων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, έχει πλέον αποκτήσει και το χαρακτήρα του χώρου αναψυχής (περιαστικού άλσους), τόσο για τους κατοίκους της πόλης, όσο και για τους επισκέπτες. Σχετικά με τη χρησιμότητα και το ρόλο της φύτευσης του μνημείου υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις, πιστεύουμε όμως ότι μια προφανής ανάγκη (που δε θα βλάψει καθόλου άλλωστε και τα υφιστάμενα δέντρα, ενώ θα αφήσει ανέπαφο και το ριζικό τους σύστημα) είναι η δραστική κλάδευση των πεύκων που εμποδίζουν τη θέα του μνημείου από την πόλη, στη νότια πλευρά του Φρουρίου. Είναι ακόμη σαφές ότι η ύπαρξη ενός άλσους καθιστά επιτακτική την εκπόνηση και εφαρμογή μιας μελέτης πυρασφάλειας του χώρου, καθώς είναι καταφανής και άμεσος ο κίνδυνος εκδήλωσης πυρκαγιάς, ιδιαιτέρως όσο το μνημείο τυγχάνει παντελώς ανεξέλεγκτο.

Ωστόσο, πέραν της αντιμετώπισης του ζητήματος της φύτευσης, οφείλουμε να φροντίσουμε για την αποκατάσταση του εξοπλισμού αναψυχής που έχει τοποθετηθεί εκεί από τη δεκαετία του 1980. Μια πρώτη βασική ενέργεια είναι ο καθορισμός της ζώνης του μνημείου που μπορεί να έχει το συγκεκριμένο χαρακτήρα και η πρότασή μας είναι αυτή να καταλαμβάνει αποκλειστικά τον εξωτερικό περίβολο του Κάστρου και όχι τον εσωτερικό περίβολο, ο οποίος αποτελεί τον (κυρίως ειπείν) αρχαιολογικό χώρο. Στη ζώνη αυτή και σε κατάλληλα σκιερά σημεία μπορούμε να επανατοποθετήσουμε καλαίσθητα ξύλινα παγκάκια, τραπεζοπάγκους, καλαθάκια απορριμμάτων κλπ.

Επίσης στο εσωτερικό του μνημείου υπάρχουν ευδιάκριτες διαδρομές, πιθανότατα χαραγμένες από αιώνων, οι οποίες συνδέουν την είσοδο του Φρουρίου στον εξωτερικό περίβολο με διάφορα άλλα αξιόλογα σημεία (εσωτερική πύλη, έξοδος μονοπατιού προς την πόλη κ.ά.).

Οι διαδρομές αυτές, εκτός ότι πρέπει να σημανθούν, μπορούν να βελτιωθούν με την τοποθέτηση αραίων πλακών χωρίς συνδετικό υλικό (αρμό) και να φωτιστούν με κατάλληλα φωτιστικά σώματα. Η παρέμβαση αυτή, που έχει ούτως ή άλλως αναστρέψιμο χαρακτήρα, εκτός των αισθητικών της αποτελεσμάτων, θα βελτιώσει τους όρους ασφάλειας των επισκεπτών, καθώς θα καθοριστούν με σαφήνεια οι προτεινόμενες διαδρομές και οδεύσεις στο χώρο, ενώ σήμερα ο καθένας αυτοσχεδιάζει σχετικά με τη διαδρομή που ακολουθεί, με όσους κινδύνους αυτό συνεπάγεται. Επίσης στην περίπτωση αυτή μπορεί να ληφθεί ειδική μέριμνα και για τις ομάδες Α.μ.Ε.Α. του πληθυσμού.

ΠΡΟΤΑΣΗ 5. Αρχιτεκτονική και λειτουργική βελτίωση του υφιστάμενου λυόμενου θεάτρου.

Το λύόμενο θέατρο που είναι τοποθετημένο στο Κάστρο έχει χωρητικότητα περίπου 500 θεατών και αποτελείται από μεταλλικό σκελετό και ξύλινα έδρανα. Η συγκεκριμένη κατασκευή έχει ανάγκη από: α) Βελτίωση της αρχιτεκτονικής της όψης, β) Επισκευή των μελών της που έχουν φθαρεί και γ) Λειτουργική βελτίωση τόσο της εξέδρας, όσο και της σκηνής, λ.χ. με την τοποθέτηση ενός ασφαλούς κιγκλιδώματος περιμετρικά και με τη δημιουργία μιας ξύλινης καλαίσθητης βοηθητικής καμπίνας στον χώρο κάτω από τη σκηνή, που θα χρησιμεύει ως αποδυτήριο – καμαρίνι των καλλιτεχνών κ.ά.

** Σημείωση: Είναι επιβεβλημένη, όπως γίνεται κατανοητό, η αισθητική και λειτουργική αναβάθμιση του θεάτρου με επεμβάσεις οι οποίες θα πρέπει, αφενός να διασφαλίζουν την ομαλή ενσωμάτωση της κατασκευής στον χώρο και αφετέρου να μην ανακόπτουν το οπτικό πεδίο του επισκέπτη προς το τοπίο. Για τον σκοπό αυτό ενδεδειγμένη θα ήταν μια πλήρης αρχιτεκτονική μελέτη καλύτερης ένταξης του θεάτρου στο χώρο, με την επαναχρησιμοποίηση των σημερινών υλικών του. Ωστόσο, ως μια πρώτη απλή παρέμβαση χαμηλού κόστους, προτείνονται τα εξής:*

α) Να διατηρηθεί η υφιστάμενη σιδηροκατασκευή πράσινου χρώματος με την συμπλήρωση του κενού που υπάρχει στα δύο υφιστάμενα τμήματα, ώστε να δημιουργηθεί μία συνεχής αμφιθεατρική εξέδρα.

β) Η τετράγωνη σκηνή του θεάτρου να αντικατασταθεί με μία ημικυκλική ή εναλλακτικά κυκλική σκηνή, η οποία θα πρέπει να χωροθετηθεί κεντροβαρικά σε σχέση με την εξέδρα, κάτι το οποίο δεν εξασφαλίζεται με την υφιστάμενη.

γ) Λόγω της έντονης μορφολογίας του αναγλύφου, δηλαδή της υψομετρικής διαφοράς στο χώρο, και για λόγους ασφαλείας, να τοποθετηθεί καλαίσθητο και στέρεο ξύλινο κιγκλίδωμα περιμετρικά της σκηνής.

δ) Οι ιστοί για την τοποθέτηση των προβολέων που είναι ενσωματωμένοι στην εξέδρα να απομακρυνθούν, ενώ ο απαιτούμενος φωτισμός θα μπορεί να εξασφαλίζεται με ειδικούς προβολείς που θα ενσωματωθούν στους κορμούς των παρακείμενων δέντρων.

ε) Επιβεβλημένη είναι και η αντικατάσταση των φθαρμένων υλικών της κατασκευής, ιδίως των ξύλινων εδράνων καθώς και η δημιουργία βοηθητικής καμπίνας κάτω από την σκηνή, η οποία, εκτός από την λειτουργική της σημασία, θα αναβαθμίσει και αισθητικά τον υποκείμενο της σκηνής χώρο.

Στο θέμα της λειτουργίας του θεάτρου, πρέπει να τεθεί ως προβληματισμός το κατά πόσον ήταν πετυχημένη η ρύθμιση που επιτεύχθηκε με τη συνδυαστική ισχύ των Αποφάσεων: α) ΥΠΠΟΤ / ΔΟΕΠΥ / ΤΟΠΥΝΣ / 126463/ 28-12-2011 ΚΥΑ (ΦΕΚ 3046 /τ.Β' /30-12-2011) στο άρθρο 8 και β) ΥΠΠΟΤ /ΓΔΑΠΚ / ΑΡΧ /Α1 /Φ42 /1017 /61/10-4-2012 Υ.Α. (ΦΕΚ 1189 /τ.Β' / 10-04-2012), με τις οποίες θεσμοθετήθηκε (κυρίως με την παρ. 2 του άρθρου 8 της πρώτης αναφερόμενης Υ.Α.) η καταβολή ελάχιστου τέλους για τη διεξαγωγή καλλιτεχνικών παραστάσεων στο θέατρο του Κάστρου της Άμφισσας, ύψους κατ' ελάχιστον δύο χιλιάδων (2.000,00) ευρώ υπέρ του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Το ορατό αποτέλεσμα της συγκεκριμένης απόφασης στην πόλη της Άμφισσας ήταν η παύση λειτουργίας του θεάτρου στο Φρούριο και η παντελής απουσία οποιασδήποτε καλλιτεχνικής δραστηριότητας τα δύο καλοκαίρια που ακολούθησαν (έτη 2012 και 2013), γεγονός που επέτεινε την εικόνα εγκατάλειψης και απαξίωσης του μνημείου. Είναι προφανές ότι το ελάχιστο καταβαλλόμενο τέλος που έχει τεθεί (2.000,00 ευρώ), καθιστά εντελώς απαγορευτική τη διοργάνωση εκδηλώσεων στο συγκεκριμένο χώρο, δεδομένων των οικονομικών δυνατοτήτων της περιοχής.

ΠΡΟΤΑΣΗ 6. Σήμανση (πληροφοριακή) εντός του μνημείου και στον περιβάλλοντα χώρο.

Στο Κάστρο των Σαλώνων, αλλά και στα περισσότερα μνημεία της Άμφισσας, η πληροφοριακή σήμανση των επισκεπτών τυγχάνει ελλιπής ή ανύπαρκτη. Μόνη εξαίρεση για το Φρούριο αποτελεί μια πληροφοριακή δίγλωσση πινακίδα τοποθετημένη στην παλιά δεξαμενή έξω από την κεντρική είσοδο, που αναφέρει λίγα στοιχεία για το μνημείο, όπως και για τη Χάρμαινα και τον Ι.Ν. Σωτήρος, αφού

σημαίνει το πεζοπορικό μονοπάτι που ενώνει τα τρία αυτά σημεία ενδιαφέροντος.

Είναι απαραίτητο όμως να τοποθετηθούν ακόμη οι εξής δίγλωσσες (στην ελληνική και αγγλική γλώσσα) πινακίδες: α) Μία στην κεντρική είσοδο του Κάστρου με επαρκείς ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες για το μνημείο, β) Μία αντίστοιχη πληροφοριακή (μικρότερου μεγέθους) στην είσοδο από το μονοπάτι της συνοικίας των «Πηγαδιών», γ) Μία ή δύο σε αξιόλογα σημεία ιστορικού ή αρχαιολογικού ενδιαφέροντος του Κάστρου και δ) Μία ή δύο σε σημεία θέας προς την πόλη και προς τον Ελαιώνα της Αμφισσας, με πληροφορίες για την Αμφισσα και τα βασικότερα σημεία της, τα χωριά του Δελφικού Τοπίου και τον παραδοσιακό Ελαιώνα.

Επίσης μπορεί να εξεταστεί η τοποθέτηση μιας εγκατάστασης ηλεκτρονικής πληροφόρησης (infokiosk) πριν την είσοδο του Φρουρίου ή ακόμη και μέσα σ' αυτό.

ΠΡΟΤΑΣΗ 7. Εξασφάλιση εξωτερικού χώρου για στάθμευση οχημάτων και για βοηθητικές χρήσεις.

Από τη δεκαετία του 1980 έχει ξεκινήσει προσπάθεια για την απαλλοτρίωση μιας ιδιοκτησίας παρακείμενης στην κεντρική είσοδο του μνημείου, η οποία (όταν εν τέλει αποκτηθεί) θα μπορούσε να χρησιμεύει: α) Ως χώρος στάθμευσης, β) Ως χώρος βοηθητικών λειτουργιών (λ.χ. αποθήκευση μελών από τα τείχη του Κάστρου) και γ) Ως χώρος βοηθητικός του θεάτρου (λ.χ. τουαλέτες, καμαρίνια καλλιτεχνών κλπ). Η ενέργεια αυτή εντούτοις ποτέ δεν ολοκληρώθηκε λόγω έλλειψης των απαραίτητων κονδυλίων.

Ωστόσο και παρά τις επικρατούσες οικονομικές συνθήκες, δεν είναι εντελώς αδύνατη η επανάληψη της προσπάθειας για την απόκτηση του ακινήτου (είτε με απαλλοτρίωση είτε με απευθείας εξαγορά). Ο χώρος που εξετάζεται (ιδιοκτησία Διαμαντοπούλου – Αλεξοπούλου) είναι ένα αγροτεμάχιο επιφάνειας περίπου τριών χιλιάδων πεντακοσίων (3.500,00) τετραγωνικών μέτρων, που περιέχει δύο σχετικά μικρά ισόγεια κτίσματα, πρόχειρης κατασκευής. Πρόκειται για μια ζώνη που κατά το υπό έγκριση Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Αμφισσας, χαρακτηρίζεται ως ζώνη πρασίνου για την προστασία του μνημείου, συνεπώς δεν έχει καμία πιθανότητα να ενταχθεί στο σχέδιο πόλης μελλοντικά, οπότε αντίστοιχα και η αποτίμησή του διαμορφώνεται σε χαμηλά επίπεδα.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στο γεωτεμάχιο αυτό περιέχονται και τμήματα της εξωτερικής περιφράξης του Κάστρου, ενώ η διαμόρφωσή του είναι ιδανική ακόμη και για πιο φιλόδοξες μελλοντικές χρήσεις, όπως η υπαίθρια έκθεση αρχιτεκτονικών μελών και λίθων του Φρουρίου, η εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων κλπ.

ΠΡΟΤΑΣΗ 8. Βελτίωση και Λειτουργική Αναβάθμιση του Τουριστικού Περιπτέρου του Κάστρου.

Το Τουριστικό Περίπτερο που έχει κατασκευαστεί στη δυτική εξωτερική πλευρά του Φρουρίου έχει όλες τις προδιαγραφές για να αποτελέσει μια αξιόλογη επιχείρηση εστίασης ή καφέ, αλλά ταυτόχρονα και τουριστική. Τον τελευταίο χρόνο, μετά την καταγγελία της μίσθωσης από τον τελευταίο μισθωτή του, τυγχάνει εκτός λειτουργίας, πλην όμως το ίδιο διάστημα γίνεται μια συντονισμένη προσπάθεια ώστε να ξεπεραστούν προβλήματα του παρελθόντος σε σχέση με τη σύννομη λειτουργία του. Συγκεκριμένα, με βάση τις υποδείξεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, εκπονείται σήμερα μελέτη από το Δήμο Δελφών για την αρχιτεκτονική βελτίωσή του και την καλύτερη αισθητική ένταξή του στον ευρύτερο χώρο, ενώ ήδη αντιμετωπίστηκε το

θέμα της λειτουργικής μορφής του ως καταστήματος υγειονομικού ενδιαφέροντος.

Η πρότασή μας, σε σχέση με την αξιοποίηση του τουριστικού περιπτέρου είναι διπλή: α) Να ολοκληρωθεί το ταχύτερο δυνατόν η εκπονούμενη μελέτη και να λάβει τις απαιτούμενες εγκρίσεις, ώστε αμέσως μετά είτε να εκτελεστούν οι απαραίτητες εργασίες από το Δήμο, είτε αυτές (ή μέρος αυτών) να εκτελεστούν από το μισθωτή που θα προκύψει μέσω πλειοδοτικής δημοπρασίας, με την επίβλεψη βέβαια των υπηρεσιών του Δήμου και με συμψηφισμό των εργασιών προς τα οφειλόμενα μισθώματα και β) Να τεθούν στη δημοπρασία μίσθωσης ειδικοί όροι, που θα υποχρεώνουν το μισθωτή να λειτουργεί την επιχείρησή του, πέραν του αντικειμένου της εστίασης ή του καφέ, και με τουριστική λογική, με έμφαση στην ανάδειξη του συγκεκριμένου μνημείου. Ενδεικτικά θα μπορούσε να είναι υποχρεωτική η λειτουργία πωλητηρίου αναμνηστικών ειδών και κυρίως εντύπων πληροφόρησης, η δημιουργία ιστοσελίδας με (εγκεκριμένες) αναφορές στο Κάστρο κλπ. Οι απαιτητικοί όροι της δημοπρασίας θα στενέψουν τον κύκλο των υποψήφιων μισθωτών σε ανθρώπους ή εταιρίες που διαθέτουν την απαραίτητη κατάρτιση και τεχνογνωσία, για να παρέχουν τις υπηρεσίες που ζητούνται και επομένως θα υπάρχουν καλύτερες πιθανότητες για την ορθή λειτουργία του χώρου, σύμφωνα με την αρχική λογική της δημιουργίας του.

Οι ακόλουθες δύο προτάσεις εξ αντικειμένου πρέπει να ενταχθούν σε διαφορετικό κύκλο παρεμβάσεων από τις πρώτες οκτώ προτάσεις μας, αφού η εφαρμογή τους δεν εντοπίζεται μέσα στο μνημείο ή στην περίμετρό του, παρά στον αστικό ιστό, ενώ θέτουν ζητήματα βελτίωσης της κυκλοφοριακής ρύθμισης και του συστήματος πληροφόρησης επισκεπτών και κατοίκων σχετικά με τα μνημεία της πόλης και τις πολιτιστικές διαδρομές που αυτή μπορεί να προσφέρει.

ΠΡΟΤΑΣΗ 9. Σήμανση (για πεζούς και αυτοκίνητα) προς το μνημείο.

Η οδική σήμανση (για οδηγούς αυτοκινήτων) προς τα τρία βασικά μνημεία της πόλης, που βρίσκονται στη βόρεια – βορειοδυτική της πλευρά, δηλαδή προς το Κάστρο, τη Χάρμαινα και το Βυζαντινό Ναό του Σωτήρος, τυγχάνει ελλιπής και χρειάζεται ενίσχυση και εναρμόνιση.

Εκεί που υπάρχει ακόμη μεγαλύτερη υστέρηση, είναι στη σήμανση διαδρομών για πεζούς που οδηγούν στο Φρούριο (άλλα και στη Χάρμαινα). Προτείνονται: α) Η χάραξη μίας διαδρομής πεζών προς το Κάστρο μέσω του μονοπατιού της συνοικίας των «Πηγαδιών», β) Η χάραξη μίας δεύτερης διαδρομής πεζών προς το Κάστρο μέσω της συνοικίας της Χάρμαινας και γ) Η χάραξη μίας τρίτης διαδρομής μέσω της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων. Οι διαδρομές αυτές πρέπει να σημειθούν με καλαίσθητες δίγλωσσες πινακίδες, ενώ αφετηρία της σήμανσης πρέπει να είναι η κεντρική πλατεία της πόλης (πλατεία Ησαΐα).

ΠΡΟΤΑΣΗ 10. Εκπόνηση και εφαρμογή μελέτης (συγκοινωνιακής) με αντικείμενο τη βελτίωση της υφιστάμενης οδικής πρόσβασης προς το Κάστρο.

Η πρόσβαση προς το Κάστρο (η ίδια οδική αρτηρία που οδηγεί και στη συνοικία της Χάρμαινας) είναι γενικώς προβληματική και ειδικότερα για τα μεγάλα λεωφορεία σχεδόν απαγορευτική. Η οριστική λύση θα ήταν η κατασκευή μιας περιφερειακής (περιμετρικής) οδού της πόλης, που θα ξεκινά από την περιοχή του

Νοσοκομείου και θα καταλήγει στο Κάστρο (ή ακόμη καλύτερα στην περιοχή των παλαιών Σφαγείων). Επειδή όμως αυτή η λύση δεν προβλέπεται να επιτευχθεί άμεσα, καθώς είναι ένα έργο πολυδάπανο και το οποίο δεν έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα, οφείλουμε να αναζητήσουμε βελτίωση της σημερινής πρόσβασης, με συγκεκριμένες παρεμβάσεις σε κρίσιμα σημεία της υφιστάμενης διαδρομής, όπως αυτές θα προτείνονται από μια αντίστοιχη συγκοινωνιακή μελέτη.

Η μελέτη αυτή μπορεί να περιλαμβάνει προτάσεις σχετικά: α) Με την αντιμετώπιση των δύσκολων σημείων στη διαδρομή μεγάλων οχημάτων (λεωφορείων) ιδίως από το 4^ο Δημοτικό Σχολείο και μέχρι το Φρούριο, είτε με απλές απαγορεύσεις στάθμευσης, είτε με τοποθέτηση εμποδίων, β) Με τη δημιουργία μικρών χώρων στάθμευσης που θα απαιτηθούν προκειμένου να αντισταθμιστεί η απώλεια σε θέσεις στάθμευσης που θα προκύψει από πιθανές απαγορεύσεις σε ορισμένα σημεία της διαδρομής και γ) Με μικρής κλίμακας κατασκευαστικές παρεμβάσεις σε δύσκολα σημεία του δρόμου πρόσβασης.

Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος

Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Δελφών
athanpanag@gmail.com

Παναγιώτης Λάιος

Μηχανικός Χωτοταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
panlaios@yahoo.gr

**Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ
(ΑΜΦΙΣΣΑΣ): Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ‘ΕΠΙΚΗΣ’ ΛΗΘΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ
ΤΟΠΟΥ ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ Ο ΚΑΡΠΟΣ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ**

Χρήστος Μεράντζας

Θα ήθελα εδώ να προβληματιστώ, όχι τόσο επάνω στην εργαλειακή-τεχνογνωστική διάσταση της διαχειριστικής πρακτικής σε ζητήματα πολιτισμού, αλλά επάνω σε πρακτικές μιας εναλλακτικής εννοιολόγησης και αποτίμησης, στις σχέσεις του ιστορικού καταλοίπου και της ιδιοποίησης των πολιτισμικών διαστάσεων των υλικών καταλοίπων, στη βάση μιας ολιστικής θεώρησης που τα νοηματοδοτεί εκ νέου. Οι ιστορικές μεταπτώσεις που έλαβαν χώρα στο Κάστρο της Άμφισσας¹, δηλαδή οι αλλαγές, όχι μόνο ως προς το σχήμα αλλά και ως προς τον τρόπο δόμησης, αντιστοιχούν σε μια πολιτισμική τοπολογία ή τοπιογραφία που συγκροτεί την ιστορία του κάστρου ως άρθρωση μιας πληθώρας ετερόκλητων πολιτισμικών κωδίκων².

Η διερώτηση για την πολιτισμική διαχείριση του κάστρου των Σαλώνων έχει ως αφετηρία το ερώτημα αν το ιστορικό παρελθόν του Κάστρου στην υπάρχουσα κατάστασή του συγκροτεί έναν ιστό σημασίας στο πεδίο του τόπου και, επιπλέον, αν δημιουργεί μια αίσθηση ταυτότητας στο πλαίσιο μιας διεργασίας ιστορικής ανάδρασης με το παρόν της πόλης. Στοιχειοθετούν άραγε, υπό τις παρούσες συνθήκες συντήρησης του Κάστρου, οι συμβολικά αρθρωμένες πρακτικές, οι οποίες είναι εναποθηκευμένες ως ιστορική παρακαταθήκη σε αυτό, αξιώσεις πολιτισμικής επικοινωνίας με το παρόν και προβολής στο μέλλον; Η εννόηση του Κάστρου δεν πρέπει να είναι μονόπλευρη και αποδεσμευμένη από το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον³ που το φιλοξενεί και με ό,τι γειτνιάζει μαζί του.

Το Κάστρο δεν υπάρχει απλώς ως αντικείμενο εναλλακτικών διαχειριστικών επιλογών. Η αποκατάστασή του θα πρέπει να τεθεί στο επίκεντρο μιας συνολικής διερώτησης για το συνανήκειν του στον ιστορικό χώρο και χρόνο. Το κάστρο αποκτά, στο πλαίσιο αυτό, μια ευρύτερη εμβέλεια, καθώς με αυτό ως άξονα ανοίγονται ομόκεντροι κύκλοι δράσης που καθιστούν δυνατό έναν οιονεί διάλογο με το ιστορικό παρελθόν, αλλά και με το παρόν: Κάστρο και ενδοχώρα, Κάστρο και Δελφοί, Κάστρο και δελφικό τοπίο, Κάστρο και ελαιώνας, Κάστρο και Βυρσοδεψεία (Χάρμαινα), κ.ο.κ. Συνεπώς, η κατανόηση της ιστορίας δεν θα πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά στη συγκεκριμένη, αποδεσμευμένη από τα ευρύτερα αυτά πολιτισμικά σύνολα, γεγονικότητα ενός απομονωμένου αρχιτεκτονήματος. Το ζητούμενο είναι να συνδεθεί βιωματικά το διαχειριστικό μοντέλο που θα υιοθετηθεί, όποιο και αν είναι αυτό, με το βιωματικό “εμείς” της κοινότητας. Αυτό μπορεί να καταστεί εφικτό μόνο εάν συνεκτιμηθεί το πολιτισμικό περιβάλλον του κατοίκου της σύγχρονης Άμφισσας, και

¹ Rubió y Lluch 1912, 73–96. Bon 1937, 164–186. Lerat 2008, 59–64, 264–274. Σφηκόπουλος χ.η., 72–97.

² Για μια συνολική διερεύνηση του τρόπου προσέγγισης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομικής εξέλιξης ενός κάστρου –στην προκειμένη περίπτωση αυτού της Χίου–, βλ. Μονιούδη-Γαβαλά 2001.

³ Rössler 2009, 298–305.

τούτο διότι η πολιτισμική διαχείριση σχετίζεται άμεσα με τη διαχείριση διαφορών που αφορούν στη χρήση της πολιτισμικής κληρονομιάς, οι οποίες είναι εν πολλοίς διαφορές μεταξύ αντιτιθέμενων αξιών και εννοιολογήσεων του παρελθόντος. Επιπρόσθετα, το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο που άπτεται της πολιτισμικής κληρονομιάς λειτουργεί υπέρ της ενδυνάμωσης των εξουσιαστικών δομών, οι οποίες ενισχύουν την παρέμβαση των ειδικών και ειδικότερα των αρχαιολόγων που έχουν την ευθύνη εφαρμογής της σχετικής νομοθεσίας⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, ενδυναμώνεται όχι μόνο η θεσμική, αλλά και η συμβολική εξουσία της αρχαιολογίας στα μάτια των τοπικών κοινωνιών, πράγμα που ενίοτε οδηγεί σε αρνητική αποτίμηση της σχέσης της τοπικής κοινωνίας με τα ιστορικά κατάλοιπα.

Κατά βάθος, η απαξίωση του Κάστρου υπήρξε η απόρροια ευρύτερων μετασχηματισμών που έχουν να κάνουν με ζητήματα συγκρότησης της ταυτότητας του νεοελληνικού έθνους-κράτους⁵. Στο πλαίσιο αυτό δόθηκε προτεραιότητα στη μελέτη της αρχαιότητας σε βάρος του νεοελληνικού πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς του βυζαντινού, και ακόμη περισσότερο του οθωμανικού. Η αποκλειστική προσήλωση στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες ώθησε το νεοελληνικό κράτος (αλλά και τη νεοελληνική κοινωνία), να αντλεί ιδεώδη και αξίες από τους αρχαίους προγόνους και να υποτιμά την πρόσφατη ιστορία του⁶. Το πρόσφατο παρελθόν λειτουργούσε αποτρεπτικά σε αυτή την ανάγκη του νεοελληνικού κράτους και της κοινωνίας για ιστορική διαχρονία και, δυστυχώς, λόγω αυτής της απαξίωσης, δημιουργήθηκε μια τεράστια σύγχυση νοοτροπιών, με αποτέλεσμα την εξιδανίκευση της αρχαιότητας ως του μοναδικού μέσου για την ασφαλή εθνική ταυτότητα. Επιπρόσθετα, στην περίπτωση του κάστρου των Σαλώνων, η γειτνίαση της Άμφισσας στους Δελφούς λειτούργησε καταλυτικά για την πολιτισμική αναδιοργάνωση του τόπου, καθώς το πανελλήνιο ιερό της αρχαιότητας και ο αρχαιολογικός του χώρος νοσηματοδοτήθηκαν αντιστικτικά προς μνημεία, όπως το Κάστρο των Σαλώνων, που αποτελούσαν τεκμήρια της νεοελληνικής ταυτότητας.

Μέσα στην πολυδαίδαλη περιπέτεια αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας δεν απαξιώθηκε μόνο το Κάστρο των Σαλώνων, αλλά και ο δημόδης πολιτισμός στον οποίο πρωτοστατούσαν τα παραδοσιακά επαγγέλματα της πόλης (λ.χ. του βυρσοδέψη, του σχοινοποιού, του κουδουνοποιού), αλλά και η αγροτική ζωή. Από την Επανάσταση του '21 και δώθε, ο νεοελληνικός πολιτισμικός εαυτός εκλήφθηκε όχι στη βάση μιας πολιτισμικής ετερογένειας και περιπλοκότητας, αλλά μιας καθαρότητας που η ελληνική αρχαιότητα υποσχόταν ως μέσο για την καλλιέργεια της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Τα συστήματα σημαινόντων του νεοελληνικού έθνους-κράτους προσανατόλισαν τη φυσιογνωμία του προς ένα συγκεκριμένο μακρινό παρελθόν που αγνόησε τις “ταπεινές” αναλογίες της νεοελληνικής, καθώς και της οθωμανικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η διαχείριση θα πρέπει να περιχαράκώσει κάποιες αρχές που θα μπορούσαν να έχουν και το χαρακτήρα προτάσεων:

1. Το Κάστρο των Σαλώνων θα πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο μιας τοπιογραφίας, με άλλα λόγια να ιδωθεί με τρόπο ολιστικό.
2. Η διαχείριση του Κάστρου δεν θα πρέπει να αναλώνεται αποκλειστικά στις προτεραιότητες που θέτει το τεχνολογικό μονοπώλιο και η διαπάλη οικονομικών

⁴ Geering - Roberts 1992, 207–214. Leone - Preucel 1992, 115–135.

⁵ Νούτσος 2006, 148–166.

⁶ Χαμηλάκης 2012.

συμφερόντων θα υποταχθεί σε μια μακρόπνοη προοπτική.

3. Αν λάβουμε υπ' όψιν μόνο την αρχαιολογική σημασία του Κάστρου, οδηγούμαστε αναπόφευκτα σε μια απομείωση του αντιληπτικού ορίζοντα της πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς το Κάστρο δεν ανήκει αποκλειστικά στο παρελθόν, αλλά πρωτίστως στο παρόν, όπου και η ένταξη σε ένα οικοσύστημα/φυσικό περιβάλλον.

4. Θα πρέπει να εστιάσουμε στη λειτουργία των πολιτισμικών δυνάμεων που έχει ως σημείο εκκίνησης τη σχέση πολιτισμικής επικοινωνίας με την ιστορική συνείδηση.

5. Θα πρέπει να προβληματισθούμε με τη διεθνοποιημένη πρακτική της εμπορευματοποίησης με κάθε μέσο, και μάλιστα για τους κοινούς τρόπους προβολής που αγνοούν συστηματικά τη βιωμένη σχέση του πράγματος με τον τόπο και τους επιμέρους κύκλους συνάφειας που αυτό συνάπτει.

6. Για να αποκατασταθεί η σύνδεση του Κάστρου με το κοινωνικό γίγνεσθαι της πόλης της Αμφισσας θα πρέπει να εννοηθεί σαν αξίωση για συνεχή πολιτισμική εκπαίδευση. Υπό αυτές τις συνθήκες, προκύπτει η αντίληψη της βιωμένης ύπαρξης του πολιτισμικού χώρου που διαθέτει την ικανότητα μετατροπής του μεμονωμένου υλικού “αντικειμένου” σε “πράγμα” ενταγμένο σε πολλά ετερογενή, αλλά ομόκεντρα, πολιτισμικά σύνολα. Η νοηματοδότηση του παρελθόντος δεν θα πρέπει να περιοριστεί μόνο στα αυστηρά πλαίσια της αρχαιολογικής του ανάγνωσης, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν η βιωμένη εμπειρία του παρόντος. Το Κάστρο των Σαλώνων δεν είναι μόνο η διαδοχή των ιστορικών του φάσεων, όπως το θέλει πρωτίστως η ματιά του αρχαιολόγου, αλλά και η πλημμελής και επιλεκτική χρήση του ή και η αχρηστία του, όπως και η σημερινή ερείπωσή του, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με την κατανόηση του παρόντος του Κάστρου ως μιας πολιτισμικά νοηματοδοτημένης τοπιογραφίας.⁷ Δίχως να αγνοείται το βάθος της πολιτισμικής τοπιογραφίας του Κάστρου, αυτό που προέχει είναι να δημιουργηθούν εκείνοι οι μηχανισμοί που θα συνδέσουν την πολιτισμική κληρονομιά ενός τόπου με τις δράσεις των ανθρώπων⁸. Στόχος εδώ είναι να αναληφθούν μια σειρά από βιωματικές δραστηριότητες που να συμφιλιώνουν τους κατοίκους του τόπου όχι μόνο με το ιστορικό παρελθόν, αλλά και με την καθημερινότητά τους⁹.

7. Παράλληλα, το ίδιο το Κάστρο των Σαλώνων έχει ενσωματώσει, λόγω της πολυχρησίας του, συσσωρευμένα κεφάλαια συμβολικών αξιών που αναλογούν ως αξίες διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών¹⁰. Αυτές οι ετερόκλητες μορφές ζωής θα πρέπει να αποτελούν στοιχεία αυτοαναγνώρισης υπό τη μορφή συμβόλων, βιωμάτων και γνώσεων και όχι παραπομπή σε μια ανοίκεια αναφορά.

8. Το ζήτημα διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς θέτει μια σειρά από περίπλοκα προβλήματα, πολιτικά, οικονομικά, νομικά και αρχαιολογικά, δεδομένου ότι η διαχείριση αφορά στην περίπτωση μας μια δεδομένη κοινότητα και έναν δεδομένο τόπο. Όμως η επανάχρηση των τόπων σχετίζεται και με νέους χρήστες, με την επισκεψιμότητά τους και τη χρήση τους ως τόπων με πυκνό ιστορικό περιεχόμενο¹¹.

9. Είναι αυτονόητο ότι κανένα διαχειριστικό σχέδιο δεν συνιστά εκ προοιμίου μια μαγική λύση που θα αντιστρέψει μέσα σε μια νύχτα μια κατάσταση απαξίωσης

⁷ Roos 2010, 112.

⁸ Poullos 2010, 170–185.

⁹ Roos 2010, 116.

¹⁰ Bourdieu 2006, 182–197.

¹¹ Baram - Rowan 2004, 5.

δεκαετιών. Οι εμπλεκόμενοι στη διαχείριση του Κάστρου φορείς καλούνται, στη βάση της από κοινού αναγνώρισης των πολυάριθμων δυσχερειών, να συμμετάσχουν σε μια διαδικασία που προϋποθέτει, όχι μόνο διαφάνεια στις αποφάσεις και ετοιμότητα για ανταπόκριση στις προκλήσεις, αλλά και στη συντήρηση ενός οιονεί διαλόγου με κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους, δημόσιους λειτουργούς, περιβαλλοντικές οργανώσεις, φορείς τουρισμού και στοχευμένους τουρίστες, θρησκευτικές αρχές, μη κυβερνητικούς οργανισμούς, ερευνητές, καθώς και με την τοπική κοινότητα, με φορείς ή μεμονωμένα άτομα που θέλουν να κάνουν χρήση του χώρου για εμπορική ή πολιτιστική-ψυχαγωγική χρήση. Τέλος, θα πρέπει να λάβουν υπ' όψιν τις μεταβαλλόμενες ανάγκες των επερχόμενων γενεών¹². Ως εκ τούτου, η διαχείριση θα πρέπει να έχει άμεση σχέση με τις τοπικές ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες και να είναι βαθιά ριζωμένη σε μια ιστορική αυτοσυνειδησία¹³.

10. Δεν θα ήταν παράλειψη να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η ανάγκη συντήρησης και πολιτισμικής διαχείρισης έχει ολοένα και αυξανόμενη σημασία στο περιβάλλον της αναπτυσσόμενης και πολύ ισχυρής τουριστικής βιομηχανίας.¹⁴. Εντούτοις, όταν επιβάλλεται ως αναγκαιότητα για την τουριστική ανάπτυξη που έχει στη βάση της τη συστηματικότητα μιας αρχιτεκτονικής ανακαίνισης, η διαχείριση συνιστά μια συγκυριακή μόνο αναγκαιότητα καθώς λειτουργεί στη βάση μιας πρακτικής υποκαταστασιμότητας, όπου το σύστοιχο της αποκατάστασης είναι η οικονομική ανάπτυξη και η προσέλκυση τουρισμού.

11. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί εκ προοιμίου δεδομένο ότι ο προσανατολισμός μιας διαχειριστικής πρακτικής καλλιεργεί μια ορισμένου τύπου ιστορική δεκτικότητα. Η ιστορική συνείδηση είναι μια διαλεκτική παρόντος παρελθόντος και έχει να κάνει και με τη δεκτικότητα του ατόμου απέναντι στο παρελθόν, πώς δηλαδή αυτό προβάλλεται στο παρελθόν. Η συντήρηση ενός υλικού καταλοίπου από μόνης της είναι μονόδρομος, καθώς υπακούει σε ένα μοντέλο διαχείρισης μεμονωμένων αντικειμένων. Αντιθέτως, όλη η προσπάθεια δεν θα πρέπει να εξαντλείται ασφαλώς στην αναστήλωση ή σε όποιες διαχειριστικές, ήπιες ή μη, παρεμβάσεις. Εάν η διαχείριση της κληρονομιάς δεν ενταχθεί σε ένα πλαίσιο, ώστε να υπάρξει μια συνολική νοηματοδότηση του τόπου, δεν θα έχει απήχηση στη συνείδηση των ανθρώπων. Μια διαχείριση περικλειστή στα όρια της συντήρησης-αποκατάστασης δεν είναι απαραίτητος όρος ότι νοηματοδοτεί κιόλας το πολιτισμικό παρελθόν.

12. Οι λειτουργίες της συντήρησης και αποκατάστασης υπόσχονται μια αντιστρέψιμη ολότητα που παράγεται από την εφαρμογή μιας εξειδικευμένης πρακτικής, όπου αναχαιτίζονται όλες οι αβεβαιότητες και οι ασάφειες του παρελθόντος. Η πρακτική αυτή βασίζεται στην εξουσιαστική πρακτική ενός προτύπου αποκατάστασης με τη δημιουργία μιας υφολογικής ενότητας όπου κυριαρχεί το νέο. Ο αρχαιολόγος, ο συντηρητής, ο αρχιτέκτονας αναλαμβάνουν έναν ρόλο μεσάζοντα / διαμεσολαβητή ανάμεσα στο υλικό κατάλοιπο και την επανανοηματοδότησή του. Ταυτόχρονα επιθυμούν να προσδώσουν εκ νέου αυθεντικότητα στην παράδοση που η φθορά αυτή καθαυτή της το στερεί. Με την αποκατάσταση της αυθεντίας του πράγματος είναι εξίσου συνδεδεμένη και η ιστορική συνειδητότητα. Η αποκατάσταση, όμως, είναι η διαδικασία μιας νέας προβολής όχι στο παρελθόν, αλλά στο μέλλον, για

¹² Demas 2002, 28, 31.

¹³ Olsen et al. 2012, 77.

¹⁴ Fowler 1987, 409–423. Smith et al. 1992, 43–47.

το οποίο άλλωστε ενδιαφέρεται. Πρωτίστως, η διαχείριση είναι η πρακτική εκείνη που ενθαρρύνει τη διαμόρφωση μιας νέας προβολής, όχι για την αυθεντική προβολή του παρελθόντος στο παρόν, αλλά η τεκμηρίωση μιας πρόσληψης του παρελθόντος στο παρόν. Πρόκειται για την επιβεβαίωση μιας πρόσληψης του παρελθόντος που καθοδηγείται από τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις χρήσεις του υλικού στο παρόν και που αποσκοπεί να νομιμοποιήσει την κατανόηση του παρελθόντος στο παρόν. Το ζητούμενο είναι, στην προκειμένη περίπτωση, να διαχειριστούμε κάτι περισσότερο από κατάλοιπα του παρελθόντος, εγκαθιστώντας μια σχέση διάρκειας ανάμεσα στους χρήστες της κληρονομιάς με την υιοθέτηση της βιωμένης πολιτισμικής κληρονομιάς και μιας ενιαίας πολιτισμικής τοπογραφίας¹⁵.

13. Στην τωρινή του κατάσταση το Κάστρο συμπεκνώνει την εξέλιξη ενός ευρέος χώρου με τους ποικίλους δημογραφικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς του μετασχηματισμούς. Η προσέγγιση ενσωματώνει μια ευρύτερη διάσταση που αφορά στην εξέλιξη της τοπιογραφίας, η οποία καθιστά δυνατή τη διασύνδεση πολιτισμικών και φυσικών πόρων¹⁶. Οι μικρές ή μεγάλες αφηγήσεις “τόπου” αντιστοιχούν σε χωρικές ενδείξεις, έκδηλες, λ.χ. στην περίπτωση μας, στα υλικά τεκμήρια των διαφόρων οικοδομικών φάσεων του Κάστρου. Οι ίδιες αυτές αφηγήσεις “τόπου” διαπλέκονται, ωστόσο, με ευρύτερες γεωγραφίες, διαμορφώνοντας ένα τοπογραφικό δρομολόγιο που αρθρώνεται πάνω σε έναν κοινό σε όλες τους χώρο. Το Κάστρο των Σαλώνων είναι μια οδοιπορία που αντί να πραγματοποιείται με τα πόδια την ανιχνεύουμε, για παράδειγμα, μέσω της αλληλοδιαδοχής των τεχνοτροπιών στην εξέλιξη των οικοδομικών του φάσεων. Συνεπώς, οι τοπιογραφικές επιτελέσεις του Κάστρου εντός ενός ευρέος χωρικού συστήματος μας βοηθούν να αντιληφθούμε τα διάφορα επίπεδα του σημασιολογικού προσδιορισμού του χώρου. Επάνω στο ίδιο τείχος μπορεί κανείς κατ’ουσίαν να ανασυγκροτήσει διαφορετικούς “τόπους” με τις σημαίνουσες ο καθένας πρακτικές του: το αρχαίο σύστημα των καλοπελεκημένων ογκόλιθων σε σειρές ή το μεσαιωνικό σύστημα δόμησης με κεραμίδια, άμμο, κροκάλες, ασβέστη, αβγά, τριμμένο κεραμίδι. Οι τυπολογίες αυτές ως προς την κατασκευή οργανώνουν τοπιογραφικές ταξινομήσεις που ανήκουν σε μια ευρύτερη χωρική τάξη.

Οι τοπιογραφικές αυτές συμπεκνώσεις διαθέτουν αυτονομία και έχουν ως προϋπόθεση την υιοθέτηση κάποιων αρχών και κριτηρίων, με αποτέλεσμα να συγκροτούν τοπιογραφίες του ιδίου. Ο χώρος μετρά τη διαδοχή των τοπογραφιών του ιδίου και μάλιστα τα μικρά ή μεγάλα ανύσματα της διαδοχής, δηλαδή μια διαφορά, όπου όσο μεγάλη η ταχύτητα των αλλαγών τόσο μεγαλύτερη και η διαφορά. Ο χώρος λειτουργεί έτσι πολυεστιακά, εμπεριέχοντας πλήθος συμβολικών ετεροσχεσιών, δηλαδή απομακρύνσεων ή ακόμη και τη συμβολαική εγγύτητα των τοπιογραφικών πραγματώσεων. Κατά συνέπεια, ο χώρος συγκροτείται από μια ποικιλία χρήσεων και πρακτικών, μοιάζει με σελίδα ενός γραπτού κειμένου, η οποία αναγιγνώσκεται από διαφορετικούς χρήστες σε διαφορετικές εποχές. Συνεπώς, το Κάστρο της Άμφισσας, ως ενιαίος ανθρωπολογικός χώρος, συγκροτείται εννοιολογικά από τις διαφορές/μεταβολές της τοπιογραφίας του. Οι πρακτικές χρήσεις των διαφορετικών “τόπων” εντός του συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε ότι όσο μεγαλύτερη είναι η γνώση των επιμέρους “τόπων”, τόσο βαθύτερη καθίσταται η συνείδηση για το χώρο. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας διαδικασίας μετασχηματισμού ενός υλικού φαινομένου του παρελθόντος

¹⁵ Prangnell et al. 2011, 149–150.

¹⁶ Athanassopoulos - Wandsnider 2004, 10.

σε συμβολικό εντός του παρόντος¹⁷.

Από τα προαναφερθέντα καθίσταται φανερό ότι η διαφορά τόπου και χώρου εμπεριέχει δύο ουσιώδεις καθορισμούς. Ο τόπος δύναται να αναχθεί στα νεκρά υλικά κατάλοιπα, στα “ερείπια της ιστορίας”, ενώ ο χώρος διαθέτει μια ευρύτητα που ξεπερνά την αδράνεια του αντικειμένου, τα δεδομένα της απλής αποκατάστασης που δεν έχει να προσθέσει στα ιστορικά κατάλοιπα τίποτα περισσότερο από το να τα διατηρήσει στη διαχρονία προκειμένου τα τελευταία να μην στερηθούν την αυθεντία με την οποία τα έχει φορτίσει το παρελθόν. Ο χώρος δεν αναδεικνύει μόνο τον τόπο της μνήμης, αλλά και την ταχύτητα των ιστορικών μεταβάσεων, τις αλλαγές, τις αλληλοεπικαθήσεις, τους αποκλεισμούς και τις συγκρούσεις, καθώς κινείται πάντα προς την κατεύθυνση της νοηματοδότησης του παρελθόντος από τη συνείδηση. Ο χώρος συνιστά μέρος της ιστορικής αυτοσυνειδησίας και ταυτόχρονα και της αέναης κατασκευής της πολιτισμικής ταυτότητας¹⁸. Συνεπώς, το ζήτημα δεν είναι απλά να αποκαταστήσουμε ένα υλικό κατάλοιπο, αλλά να εμπλουτίσουμε την αυτοσυνειδησία μας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ή με όρους διαχείρισης, το ζήτημα είναι πως η αντίληψη για την αρχαιολογική αξία ενός αντικειμένου δύναται να μορφοποιηθεί εντός ενός σύγχρονου ευρύτερου σχηματισμού¹⁹. Στόχος δεν είναι η αποκατάσταση του Κάστρου των Σαλώνων που όσο πιο πιστή είναι δεν κινδυνεύει να αποσπάσει από το αντικείμενο την αυθεντική του υπόσταση, αλλά η συσχέτιση με την ιστορία. Η τελευταία οφείλει να υπερβεί τη στασιμότητα του τόπου και τους περιορισμούς των υλικών δόμησής του και να καταστεί εμπράγματο συνειδησιακό φαινόμενο.

Το ζητούμενο του μετασχηματισμού του τόπου σε βίωμα/χώρο, τεκμηριωμένου θαυμάσια μέσα στη φιλολογία της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς²⁰, ή αλλιώς η πραγμάτωση του τόπου ως χώρου, είναι ουσιαστικά η πορεία από το εντός στο εκτός, σε ένα άνοιγμα που θραύει τις οριοθετήσεις των δεσμεύσεων του τόπου καθώς είναι μέσω της ιστορικής συνείδησης που επιχειρείται η εν λόγω πραγμάτωση. Πώς επιτυγχάνεται αυτή η μετάβαση; Θα πρέπει να καταβληθεί προσπάθεια να αναγνωσθούν όλες οι αφηγήσεις για τον τόπο μην λησμονώντας πως η αποκατάσταση του χώρου γίνεται κειμενικά μέσα από την ανάγνωση νεκρών πραγμάτων ή διαφορετικά αδρανών πραγμάτων, όπως είναι κατ’ αναλογία η σημασία της μυθολογίας στην προσπάθεια συγκρότησης ιστορικής συνείδησης ή εκείνη του παράλογου κόσμου του λαϊκού παραμυθιού, όπου μύθος και παραμύθι κάνουν να αφυπνιστούν τα νεκρά και αδρανή αντικείμενα ή αλλιώς οι νεκροί τόποι του παρελθόντος. Αυτό που χρειάζεται ο χώρος είναι νέες περιηγητικές αφηγήσεις, οι οποίες θα πρέπει να ενσωματωθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η αφήγηση των χώρων θα πρέπει να είναι καθημερινή, να απορροφά όσο το δυνατόν περισσότερο από τον καθημερινό μας χρόνο. Να γιατί έχουμε ανάγκη από δρομολόγια που να πολλαπλασιάζουν κινήσεις μέσα σε έναν ευρύ ανθρωπολογικό χάρτη, ο οποίος θα εμπλουτίζεται διαρκώς με νέες διαδρομές, όπου και θα αυξάνονται οι αφηγήσεις. Οι τοπικές κατατημήσεις της ενιαίας αφήγησης του Κάστρου συναρθρώνονται σε έναν ενιαίο χώρο στο πλαίσιο τόσο ενός αστικού περιβάλλοντος και δικτύου συναφειών όσο και ενός αγροτικού τοπίου. Αυτός

¹⁷ Carman 2002, 194.

¹⁸ Clarke 1988, 44–49. Moser 1996, 32–42.

¹⁹ Rockman 2012, 5.

²⁰ Davison 1991, 1–13. Fowler 1992.

ο δομικός επιμερισμός του χώρου με τις οριοθετήσεις και τους τοπικούς του περιορισμούς είναι μια πολιτισμικά ενεργός πρακτική, η οποία μας προσφέρει τη βεβαιότητα ότι ανήκουμε σε μια κοινότητα, ότι μοιραζόμαστε ένα κοινό παρελθόν²¹.

Σηματοδοτημένη για δεκαετίες μέσα από ευκαιριακούς σχεδιασμούς η χρήση του Κάστρου των Σαλώνων απέκλεισε για μεγάλο διάστημα την πιθανότητα να αποτελέσει αυτό οργανικό μέρος της ζωής της πόλης. Εκείνο που θα πρέπει, λοιπόν, να διαπνέει το εγχείρημα της διαχείρισης είναι η καλλιέργεια μιας πολιτισμικής, ολιστικού τύπου συνέχειας, η οποία θα εμπεριέχει ασφαλώς σαφείς μαρτυρίες με τη μορφή αφήγησης του χώρου. Σε αυτή την αφήγηση θα έχουν θέση η πνευματική ζωή του τόπου, η λαϊκή παράδοση με τα περιφρονημένα επαγγέλματα των τεχνιτών, η προφορική παράδοση, οι πολιτισμικοί κώδικες του καθημερινού βίου, οι τοπικές καλλιέργειες, τέλος, η τοπιογραφία του τειχισμένου Κάστρου ως ασφαλούς τόπου σε υψηλή θέση με έδρα εξουσίας που ήλεγχε τη γύρω ύπαιθρο (διάκριση κυρίαρχου-υποτελούς χώρου).

Ως εκ τούτου, σκοπός είναι να δημιουργηθεί μια νέα παράδοση που θα βασίζεται: α. στην τεκμηριωμένη ανάγνωση του παρελθόντος με τη συστηματική αποτύπωση εκ μέρους των ειδικών, τη συμμετοχή του μέγιστου αριθμού των μελών της πόλης και την κατάθεση προτάσεων στη βάση του να επιτευχθεί μια δημιουργική σύνθεση των απόψεων, β. στην ευρεία εκπαίδευση των τοπικών παραγόντων και φορέων (από τους δημοτικούς εκπροσώπους μέχρι τους εκπαιδευτικούς), γ. στην ένταξη στο παρόν της πόλης που δεν θα προκύπτει από την ευκαιριακή συμμετοχή στην τοπική πολιτισμική ζωή (συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις ή αποσπασματικά συγκυριακά πολιτισμικά δρώμενα άσχετα με τον τόπο), δ. Το τοπικό ανθρώπινο δυναμικό θα πρέπει να συντονιστεί με σκοπό τη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα σε μια περίοδο όπου, αφενός, οι επιστημονικές απαιτήσεις είναι πολυσύνθετες και βασίζονται στη διεπιστημονικότητα και, αφετέρου, οι οικονομικές ανάγκες είναι δυσθεώρητες για τα δεδομένα των μικρών τόπων. Η αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς θα πρέπει λοιπόν να βασιστεί στη συνέργεια της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας και των θεσμικών της εκπροσώπων με τους τοπικούς φορείς και τις αυτόνομες κοινωνικές ομάδες, τέλος, με τους επιστημονικούς και διαχειριστικούς φορείς. Η συνέργεια αυτή θα είναι αποτελεσματική εάν ικανοποιηθούν δύο προϋποθέσεις: α. η γνώση του νομικού πλαισίου, το οποίο είναι συχνά περίπλοκο και δαιδαλώδες, β. έχοντας ως βάση την αυστηρή προσήλωση στα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα στο πεδίο της πολιτισμικής διαχείρισης. Εν κατακλείδι, η αξιοποίηση της κληρονομιάς του Κάστρου των Σαλώνων θα πρέπει να υιοθετεί μια ολιστική θεώρηση που να αντιστασεται στην περιορισμένη σκοπιά μιας τεχνοκρατικά προσανατολισμένης διαχείρισης, να δημιουργεί νέες μορφές ενσωμάτωσής του στην τοπική κοινωνία και να καλλιεργεί μια νέα νοοτροπία έναντι του παρελθόντος ως αντίδοτο στα δεινά της εν πολλοίς απαξιοτικής σημερινής πολιτισμικής συνθήκης.

Χρήστος Μεράντζας

Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας των Πολιτισμών
Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών
Πανεπιστήμιο Πατρών
hmerantz@upatras.gr

²¹ Lowenthal 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Athanassopoulos E.F. – Wandsnider L. 2004. Mediterranean Landscape Archaeology. Past and Present στο *Mediterranean Archaeological Landscapes. Current Issues*, Athanassopoulos E.F. - Wandsnider L. (επιμ.), 1–13, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Baram U. – Rowan Y. 2004. Archaeology After Nationalism: Globalization and the Consumption of the Past στο *Marketing Heritage. Archaeology and the Consumption of the Past*, Rowan U. - Baram U. (επιμ.), 3–23, Καλιφόρνια: Walnut Creek, AltaMira Press.
- Bon A. 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *BCH* 61, 136–208.
- Bourdieu P. 2006. *Η αίσθηση της πρακτικής* (μτφρ Παραδέλλης Θ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Carman J. 2002. *Archaeology and Heritage. An Introduction*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Continuum.
- Clarke D. 1988. Poor Museums, Rich Men's Media: an Archaeological Perspective στο *Extracting Meaning from the Past*, Bintliff J. (επιμ.), 44–49, Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Davison G. 1991. The Meanings of Heritage στο *A Heritage Handbook*, Davison G. – McConville C. (επιμ.), 1–13, Sydney: Allen and Unwin.
- Demas M. 2002. Planning for Conservation and Management of Archaeological Sites. A Values-Based Approach στο *Proceedings Management Planning for Archaeological Sites. An International Workshop Organized by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University May 2000 Corinth, Greece*, Teutonico J.M. - Palumbo G. (επιμ.), 27–54, Los Angeles, CA: The Getty Conservation Institute, 2002.
- Fowler P. 1987. What Price the Man Made Heritage? *Antiquity* 61, 409–423.
- Fowler P. 1992. *The Past in Contemporary Society*, Λονδίνο: Routledge.
- Geering K. – Roberts C. 1992. Current Limitations on Aboriginal Involvement in Aboriginal Site Management in Central West and Northwest New South Wales στο *Aboriginal Involvement in Parks and Protected Areas*, Birckhead J., DeLacy T., Smith L. (επιμ.), 207–214, Canberra: Aboriginal Studies Press.
- Leone M.P. - Preucel R.W. 1992. Archaeology in a Democratic Society: A Critical Theory Perspective στο *Quandaries and Quest: Visions of Archaeology Future*, Wandsnider L. (επιμ.), 115–135, Carbondale: Southern Illinois University.
- Lerat L. 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί. Ι. Τοπογραφία και ερείπια* (μτφρ Β. Καραμπέτσου - Δ. Χατζηβασιλείου), Άμφισσα: Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας.
- Lowenthal D. 1990. *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moser S. 1996. Science and Social Values: Presenting Archaeological Findings in Museum Displays στο *Issues in Management Archaeology*, Smith L. - Clarke A. (επιμ.), 32–42, University of Queensland, St Lucia: Tempus Anthropology Museum Press.
- Olsen B. M. Shanks, Webmoor T., Witmore C. (επιμ.) 2012. *Archaeology. The Discipline of Things*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

- Poulios I. 2010. Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation, *Conservation and Management of Archaeological Sites* 12/2, 170–185.
- Prangnell J. Ross A., Coghill B. 2011. Power Relations and Community Involvement in Landscape-based Cultural Heritage Management Practice: an Australian Case Study στο *Heritage and Community Engagement. Collaboration or Contestation?*, Waterton E. – Watson S. (επιμ.), 148–163, Abington, Oxon και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Rockman M. 2012. Introduction: A L’Enfant Plan for Archaeology στο *Archaeology in Society. Its Relevance in the Modern World*, Rockman M. - Flatman J. (επιμ.), 1–20, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Springer.
- Roos A. 2010. Defining Cultural Heritage at Gummingurru, Queensland, Australia στο *Bridging the Divide. Indigenous Communities and Archaeology into the 21st Century*, Phillips C. – Allen H. (επιμ.), 107–128, Walnut Creek, CA: Leftcoast Press.
- Rössler M. 2009. The Anthropological Study of Landscape στο *Studies in Human Ecology and Adaptation. African Landscapes. Interdisciplinary Approaches*, M. Bollig M. – Bubenzer O. (επιμ.), 297–325, Νέα Υόρκη: Springer.
- Rubió y Lluch A. 1912. *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ Μαυράκης Γ.), Αθήνα: Εστία.
- Smith, L., Clarke A., Alcock A. 1992. Teaching Cultural Tourism. Some Comments from the Classroom. *Australian Archaeology* 34, 43–47.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. 2001. *Το κάστρο της Χίου. Οι οχυρώσεις και η περιτειχισμένη πόλη από το Μεσαίωνα στις μέρες μας*, Χίος. Έντυπο.
- Νούτσος Π. 2006. *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σφηκόπουλος Ι. χ.η. *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα: χ.ε.
- Χαμηλάκης Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ Καλαϊτζής Ν.), Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

ΚΑΣΤΡΟ ΣΑΛΩΝΩΝ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΜΒΛΗΜΑΤΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Στέφανος Καραγιάννης

Η παρούσα εργασία εξετάζει και χαρτογραφεί τη σχέση που θα μπορούσε να αναπτυχτεί στο πεδίο διερεύνησης της συλλογής στοιχείων τουριστικής ανάδειξης και προβολής του κάστρου. Επιχειρεί να καταδείξει ότι, ενώ το κάστρο διαθέτει σημαντικά και εξαιρετικής σημασίας ιστορικά και όχι μόνον στοιχεία, εντούτοις δεν ασκήθηκε μέχρι σήμερα έστω μια συμβολική τουριστική πολιτική προβολής. Καταγράφει τις συνθήκες διαλόγου και στοιχεία που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην τουριστική ανάδειξη και προβολή του κάστρου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ετυμολογία της λέξης «κάστρο» προέρχεται από τη λατινική λέξη «Castrum», με την έννοια του οχυρού, σαφώς μικρότερων όμως διαστάσεων με τον ευρέως εννοούμενο όρο¹, ενώ η Νέα Εγκυκλοπαίδεια «ΑΛΦΑ» υποστηρίζει ότι τα κάστρα είναι φρούρια των ρωμαϊκών και κυρίως των μεσαιωνικών χρόνων. Στην αρχαιότητα ονομάζονταν Ακροπόλεις². Οι ακροπόλεις των προϊστορικών χρόνων έδωσαν με τη σειρά τους την ονομασία τους στον όρο Κάστρα, που επικράτησε κατά τον μεσαίωνα και τη νεότερη ιστορία. Όλα τα κάστρα και οι ακροπόλεις της Ελλάδας χτίστηκαν για να προσφέρουν, με τα δυσθεώρητα τείχη τους, την περιφρούρηση που είχαν ανάγκη οι λαοί που προστάτευαν. Κάθε εποχή έχει και διαφορετικές ανάγκες, κάθε εποχή και διαφορετικό αρχιτεκτονικό ύφος. Σήμερα, στέκουν αμίλητα, μάρτυρες άλλων εποχών, ως αντικείμενα φωτογραφικών ενσταντανέ, ως σύγχρονο αξιοθέατο, αξιοθαύμαστο για τη σύλληψη και την ικανότητα των προγόνων μας. Η ιστορία τους όμως είναι ξεχωριστή και άγνωστη, για τους περισσότερους είναι διαφορετική (www.bettygeorgiou.gr).

ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΔΙΑΒΑΣΗ ΣΤΟΝ ΤΟΠΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ

Το κάστρο της Άμφισσας που ιστορικά είναι γνωστό ως το κάστρο των «Σαλώνων» ή κάστρο της «Ωριάς», βρίσκεται σε βραχώδη λόφο, ύψους 225 μ πάνω από τη πόλη της Άμφισσας, στη θέση μιας σημαντικής αρχαίας ακρόπολης. Η Άμφισσα κυριεύεται και καταστρέφεται από τους Βησιγότθους και αργότερα και από τους Ούννους. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός τον 6^ο μ.Χ. αιώνα, στο πλαίσιο των οχυρωματικών του έργων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, επισκεύασε και το κάστρο

¹ Τεγόπουλος - Φυτράκης (χ.χ.) 357.

² Εγκυκλ. ΑΛΦΑ (χ.χ.) 439.

της Άμφισσας. Στην ιστορία των Νεότερων χρόνων κατά την Επανάσταση του '21, γίνεται αναφορά στα «Σάλωνα», ότι ήταν το επίκεντρο του ξεσηκωμού στη Ρούμελη λόγω της γειτνίασης με τα γύρω βουνά και φυσικά το «Κάστρο των Σαλώνων» είναι το πρώτο κάστρο που έπεφτε σε χέρια ελληνικά, σύμβολο λευτεριάς που είχε αρχίσει να σημαίνει στην καρδιά της Ρούμελης³. Τα Δομικά, Αρχιτεκτονικά, Οχυρωματικά Στοιχεία του κάστρου -πολύ περιληπτικά- μας μαρτυρούν ότι το κάστρο χωρίζεται σε δύο μέρη, στο πάνω και στο κάτω. Η πύλη του πάνω κάστρου, της πρωταρχικής ακρόπολης, είναι κτισμένη με ογκόλιθους τεραστίων διαστάσεων και παραπέμπει σε προελληνικά και μυκηναϊκά κτίσματα, 1100 -750 π.Χ. Απέναντι ακριβώς από την πύλη υπάρχει ένα οχύρωμα προστασίας της. Στο πάνω κάστρο υπάρχουν ερείπια δύο τετράγωνων και δύο στρογγυλών πύργων καθώς και τμήματα άλλων κτιρίων. Η δυτική πύλη είναι τοποθετημένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε για να την πλησιάσει κανείς πρέπει να βαδίζει παράλληλα στο τείχος εκτεθειμένος στους αμυνόμενους για 60 μ. περίπου. Το κάτω κάστρο έχει σχεδόν σχήμα τριγωνικό, διάμετρο 460 περίπου μέτρα και διαθέτει τέσσερις προμαχώνες. (Καραβέντζας Θ. 2013, στην ιστοσελίδα ΚΠΕ Άμφισσας). Σώζεται η εσωτερική πύλη, η οποία αποτελείται από δύο ογκόλιθους όπου στηρίζεται τρίτος κολοσσιαίον διαστάσεων. Ο καλύτερα διατηρημένος φέρει το όνομα 'Πύργος της Βασιλίσσης'. Κατά την παράδοση το κάστρο των Σαλώνων είναι ένα από τα κάστρα της Ωριάς, δηλ. της ωραίας, κρύβοντας τον θρύλο της όμορφης βασιλοπούλας που σκοτώθηκε. Ο θρύλος θέλει την Αρετή βασιλοπούλα που δραπετεύει από τον Φράγκο τύραννο και για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων γκρεμίζεται από τον ψηλότερο βράχο του Κάστρου και σκοτώνεται. Όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν κατά την άποψή μας με το πρότυπο της «ελεγχόμενης» τουριστικής ανάπτυξης ν' αξιοποιηθούν και να αποτελέσουν βασικό μοχλό τοπικής ανάπτυξης και οικονομικής ευημερίας για την Άμφισσα ξεκινώντας από σήμερα. Η μέχρι σήμερα εγκαταλελειμμένη αυτή μορφή, δεν πρέπει να αποπροσανατολίζει τον ώριμο επισκέπτη -πολιτισμόφιλο, αφού αυτός αναζητά πάντα την ουσία. Οι ακροπόλεις ήταν ανέκαθεν ζωντανοί οργανισμοί στην ιστορία των περασμένων αιώνων. Η ύπαρξη δε του κάστρου της Άμφισσας στοιχειοθετεί την ύπαρξή του στην Αρχαιότητα, αφού η Άμφισσα κατοικείται από τους πανάρχαιους χρόνους όπως μαρτυρούν τα "Κυκλώπεια Τείχη" της Ακρόπολης και αυτό το γεγονός συνιστά πόλο ιστορικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΜΦΙΣΣΑ

Η νέα τάση της αναπτυξιακής δυναμικής, που συνδυάζει την κυρίαρχη στρατηγική της παγκοσμιοποίησης με τη στρατηγική της ενδογενούς ανάπτυξης, αποτελούν βασικές συνιστώσες της αναπτυξιακής διαδικασίες στο χώρο⁴.

Πολιτιστικός Τουρισμός: Πρόκειται για ένα νέο κεφάλαιο των τουριστικών προτύπων, με τεράστιες προοπτικές ανάπτυξής του, γεγονός που μας οδηγεί στο να επεκτείνουμε την ανάλυσή μας σχετικά με τις πολιτιστικές ανάγκες. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η τάση για καλύτερη χρήση και αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, κάτι που θα μπορούσε να συμβάλει σε σταδιακή απελευθέρωση του

³ Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, Περιφερειακή Ενότητα Φωκίδας (www.fokida.gr) 2013.

⁴ Λαδιάς 2013, 17.

ανθρώπου από το άγχος της καθημερινής εργασίας για κάποια συγκεκριμένα πράγματα⁵. Η απασχόληση και το είδος εργασίας του ανθρώπου υπήρξε ανέκαθεν προσδιοριστική του τρόπου ζωής του και καθόριζε σε μέγιστο βαθμό τον χαρακτήρα του και την συμπεριφορά του προς τους άλλους ανθρώπους, αλλά και την κοινωνική-ταξική ένταξή του. Ο ελεύθερος χρόνος καθιερώνει τις διακοπές σε κοινωνικό θεσμό, με πολλαπλές θετικές επιπτώσεις στο χώρο της εργασίας και στην κοινωνική συνύπαρξη, και -τελευταίως- θεωρείται και ως ένας τρόπος αντίστασης στην τεχνοκρατική λογική και στο πνεύμα της παγκοσμιοποίησης. Κατά τον David A. Fennell⁶, προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο ο πολιτιστικός τουρισμός, πάνω στον οποίο η ανθρωπότητα πρέπει να κινηθεί πολύ προσεχτικά με την ανάδειξη του τοπικού πολιτισμού.

Οι άνθρωποι που κινούνται με σκοπό να ικανοποιήσουν τις πολιτιστικές τουριστικές ανάγκες τους είναι βέβαιο ότι μεταβαίνουν στα πιο «δημοφιλή σημεία» μιας περιοχής, όπου οι πολιτιστικές δραστηριότητες που διοργανώνονται δεν απεικονίζουν «ίδιες δραστηριότητες» σε ολόκληρη τη χώρα, αλλά απεικονίζουν ένα μόνο μέρος του συνολικού πολιτιστικού τουριστικού προϊόντος και δη αυτό που παρέχεται κατά την τουριστική περίοδο (ανάλογα με τα μέσα και την υποδομή).

Ο τουρισμός είναι η πιο επιτυχημένη σύγχρονη βιομηχανία, σε εθνικό επίπεδο αφού καλύπτει το 36,98% των αδήλων πόρων σε συνάλλαγμα και το 51,09% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου. Τα τουριστικά έσοδα ανήρθαν σε 10.025 δισεκατομμύρια Ευρώ (2012). Η απασχόληση στον κλάδο, είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο, αποτέλεσε το 18,3% της συνολικής απασχόλησης σε επίπεδο χώρας. Αυτό σημαίνει ότι 688.800 άτομα απασχολήθηκαν, άμεσα και έμμεσα, σε όλους τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας και ότι ο τουρισμός συνεισφέρει το 16,4% του ΑΕΠ⁷. Η χώρα μας λοιπόν, με την πολύ μεγάλη ιστορική και πολιτιστική παράδοση - αφού κατά κοινή ομολογία θεωρείται η κοιτίδα των ιδεών του σύγχρονου «δυτικού κόσμου»-, (κατά την άποψη αρκετών επιστημόνων) έχει αφεθεί στις δάφνες της παλαιάς της δόξας ή έχει λυγίσει από το βάρος αυτού του «ανεκτίμητου πολιτιστικού φορτίου» και συνεχίζει τη διαδρομή της...έρποντας, και μην μπορώντας να κατακτήσει υψηλότερα επίπεδα οικονομικής και κοινωνικοπολιτιστικής ανάπτυξης, επίπεδα που αναμφίβολα δικαιούται ο νεοελληνικός κόσμος. Προς την κατεύθυνση του επαναπροσδιορισμού της θέσης που της αρμόζει θα μπορούσε να συνδράμει τα μέγιστα ο τουρισμός, και μάλιστα ο πολιτιστικός, φτάνει οι ιθύνοντες και οι διαχειριστές της πολιτικής εξουσίας να ασκούν και να εφαρμόζουν πολιτικές «ιδέες» και «φαντασία» που για την ανάδειξη του κάστρου χωρίς ιδιαίτερες υψηλές οικονομικές δαπάνες να μπορούσαν να είναι και «λυτρωτικές» και «καθοριστικής σημασίας» για την επιδιωκόμενη τουριστική ανάπτυξη⁸. Στην παρούσα εργασία προσπαθούμε να δώσουμε με τρόπο πιο εύληπτο και επιστημονικό τις προτάσεις του σήμερα για το κάστρο της Άμφισσας, με μια στοχαστική προσέγγιση και ανάπτυξη προβληματισμών που να επανατοποθετούν το θέμα «Κάστρο» και ταυτόχρονα την «Τουριστική ανάδειξη και προβολή» πάνω στο πρότυπο του Πολιτιστικού Τουρισμού.

⁵ Krippendorff et al., 1988, 20.

⁶ Fennel 2001, 296-297.

⁷ Λαγός 2013, 26.

⁸ Καραγιάννης - Έξαρχος 2006, 7.

ΕΠΙΣΚΕΨΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ

Τα κάστρα αποτελούν αντικείμενο επίσκεψης πολλών περιηγητών-εκδρομέων διότι υπάρχει μια συγγραφική προσπάθεια, όπως στο παράδειγμα που ακολουθεί -της Ανν Ράντκλιφ- που επάνω στις αρχές της γοθικής γραφής, με απεικονίσεις των τοπίων, συνδυάζει αρμονικά την πλοκή και αγκαλιάζει τα πεπρωμένα των ηρώων του συγγραφικού της έργου, που είναι τα κάστρα των δύο πιο δυνατών σκωτσέζικων φατριών, των Άθλιν και Ντάνμπεϊν της Σκωτίας. Η κυριαρχία του υπερφυσικού πάνω στο φυσικό, αλλά και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του ίδιου του κάστρου -ως το απόλυτο σκηνικό φρίκης- δίνουν το στίγμα του μυστηρίου και της φαντασίας και αποτελούν αναμφισβήτητα αντικείμενο επισκεψιμότητας και περιήγησής του⁹.

Ακολουθώντας, μεταβαίνουμε στην Ισπανία, όπου το Cosmo.gr προσκαλεί όλους σε ένα ταξίδι στο παρελθόν, στα αραβικά και χριστιανικά κάστρα της Ισπανίας. Οι επισκέπτες καλούνται να γνωρίσουν αυτά τα κάστρα, τη δομή τους, την κατασκευή τους και την οργάνωσή τους. Πολιτιστικές δραστηριότητες προς μίμηση λαμβάνουν χώρα στο κάστρο της Πεδράθα ντε λα Σιέρα για παράδειγμα. Η Πεδράθα ντε λα Σιέρα είναι ένα μικρό χωριό στην επαρχία της Σεγκόβια με 450 κατοίκους, διατηρεί τον μεσαιωνικό του σχεδιασμό, περιβάλλεται από τείχος και στη βόρεια πλευρά δεσπόζει το κάστρο που χτίστηκε τον 11^ο αιώνα. Μια φορά το χρόνο χιλιάδες περιηγητές –τουρίστες συρρέουν στο χωριό αυτό για να παρακολουθήσει τις πολιτιστικές εκδηλώσεις. Το θέαμα είναι μαγευτικό (πλανόδιοι μουσικοί παίζουν μεσαιωνικές μελωδίες ενώ ρέει άφθονο το τοπικό κρασί και η μύρα. Το μόνο φως σε όλο τον οικισμό προέρχεται αποκλειστικά από τα κεριά και η συνηθισμένη συννεφιά της Καστίγια προσδίδει μια ακόμα πιο παραμυθένια αίσθηση. Μόλις ολοκληρωθεί το άναμμα των κεριών, η Συμφωνική Ορχήστρα της Καστίγια ι Λεόν αρχίζει να παίζει έργα κλασικής μουσικής στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο της κεντρικής πλατείας (Πλάθα Μαγιόρ).

Εν συνεχεία, περνάμε στην προσπάθεια ανάδειξης των κάστρων της Πελοποννήσου και στην τουριστική τους αξιοποίηση, με πρωτεργάτη την Περιφέρεια Πελοποννήσου, έχοντας ως στόχο την ανάδειξη και την τουριστική τους εκμετάλλευση με τον δέοντα σχεδιασμό και την σταδιακή υλοποίηση ολοκληρωμένης παρέμβασης για την διαχείριση και την προώθηση αυτού του άυλου πολιτιστικού θησαυρού της Περιφέρειας Πελοποννήσου. Φορείς υλοποίησης είναι η Ένωση ελληνικών Πόλεων με Μεσαιωνικά Κάστρα και η Ένωση των Επιμελητηρίων, και, με τη στήριξη του Επιμελητηρίου Αρκαδίας, και η Περιφέρεια Πελοποννήσου καθώς και πολλοί Δήμοι (αξίζει να σημειωθεί ότι η Πελοπόννησος είναι γεμάτη από Φρούρια-Κάστρα της Μεσαιωνικής Εποχής, όπως Μονεμβασία, Μυστράς, Ακροναυπλία, Άργος, Τολό, Άκοβο, Ωριά, Μπούρτζι, Παλαμήδι, Καρύταινα, Άστρος, Ακροκόρινθος, Καλαμάτα, Κορώνη, Πύλος, Μεθώνη, Ανδρούσα, Κυπαρισσία, Γεράκι)¹⁰ κ.ά.

⁹ Ράντκλιφ 2013.

¹⁰ Argolida portal 23-02-2012.

Η ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ

Αδιαμφισβητήτως, ο πολιτιστικός τουρισμός επιδρά θετικά πάνω στους ίδιους τους τουρίστες και στους κατοίκους που αναπτύσσουν τέτοιες δραστηριότητες και δέχονται τουρίστες. Πρόκειται για ένα «σύστημα» αμφίδρομων επιδράσεων με κύριες συνέπειες-επιπτώσεις πολλές φορές τη μετατροπή του πολιτισμού σε εμπόρευμα. Η απόσταση της τουριστικής αξιοποίησης και ανάπτυξης της πολιτιστικής παράδοσης από τη αισχροκερδή εκμετάλλευση είναι ελάχιστη, και σε ό,τι αφορά στα ελλαδικά δεδομένα, τα παραδείγματα που καταγράφονται και αναγράφονται στον ημερήσιο Τύπο είναι πάμπολλα.

Η αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων, η διαπολιτισμική επικοινωνία και ο πολιτιστικός δανεισμός, είναι θετικές εκβάσεις-επιδράσεις και συντελούνται μόνον όταν οι παρέχοντες τουριστικές υπηρεσίες και οι ευρύτερες κοινωνίες τους έχουν καλή παιδεία και άριστη γνώση του ιστορικού παρελθόντος τους αλλά και επίγνωση των καθηκόντων τους. Αλλιώς, μεταλλάσσονται και μιμούνται τα «ξενόφερτα», και είναι αδύνατοι στο να υπερασπιστούν την «πολιτιστική ταυτότητά» τους. Η ξενομανία γίνεται τρόπος ζωής για τις τοπικές κοινωνίες, που θεωρούν αυτονόητο -και προοδευτικό!- το να αντιγράφουν ξένα πρότυπα από τουρίστες που προέρχονται από οικονομικά προηγμένες χώρες. Η αλλοίωση σε γλωσσικό επίπεδο, αφού ο μαζικός τουρισμός επιφέρει αλλοίωση στη γλώσσα της τοπικής κοινωνίας, περιορίζει το λεξιλόγιο της ομιλούμενης και γραπτής γλώσσας και διαμορφώνει μια «τουριστική γλώσσα» που ανταποκρίνεται μόνο στην εξυπηρέτηση των αλλοδαπών τουριστών.

Η αναγνώριση των στοιχείων του τοπικού πολιτισμού από τους αλλοδαπούς επισκέπτες συμβάλλει στο να αναδεικνύουν τα ήθη, τα έθιμα, τις δοξασίες, τις παραδόσεις και τα κατορθώματα των προγόνων τους χωρίς ενδοιασμούς ή...ντροπές.

Η Ελλάδα είναι χώρα με τεράστιο πολιτιστικό απόθεμα και είναι θέμα των ιθυνόντων της κρατικής και ιδιωτικής τουριστικής πολιτικής να το αναδείξουν διεθνώς κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Έχουν να ωφεληθούν τα μέγιστα και οι Έλληνες και οι αλλοδαποί επισκέπτες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει διεθνώς ένα συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τηλεοπτικά προγράμματα που έχουν σχέση με την ιστορία και τον πολιτισμό. Η αύξηση στην κυκλοφορία ανάλογων περιοδικών και βιβλίων είναι εντυπωσιακή, όπως και η αύξηση στις επισκέψεις σχετικών ιστοσελίδων στο διαδίκτυο. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν και τις τάσεις στα ενδιαφέροντα όλο και μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού. Οδηγούν, όμως, και σε μεγάλες αλλαγές στον τρόπο που αντιμετωπίζεται η ιστορία και ο πολιτισμός. Ακόμα και οι εκπαιδευτικές δράσεις στις μέρες μας απολαμβάνουν μεγάλης αποδοχής και αναγνώρισης από την ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα όσο και από το Υπουργείο Παιδείας της χώρας¹¹. Η παθητική προσέγγιση μνημείων και έργων τέχνης δεν είναι πια ικανοποιητική¹². Ο πολιτισμόφιλος

¹¹ Βλασσοπούλου – Λιαράκου 2011, 217.

¹² Roiß – Steindl 1988, 137.

τουρίστας και ιδιαίτερα ο φίλος της χώρας μας, που προέρχεται από άλλη χώρα, δεν ικανοποιείται από αυτό που μέχρι σήμερα έχουμε συνηθίσει στην Ελλάδα. Δεν είναι αυτός που θα επισκεφθεί ένα μουσείο για να δει έργα τέχνης, διαβάζοντας απλώς κάποιες λεζάντες και φυσικά δεν είναι αυτός που θα επισκεφθεί έναν αρχαιολογικό χώρο, μαζί με μια ομάδα επισκεπτών, ακούγοντας στα πεταχτά κάποιες κοινότητες κουβέντες από ένα ξεναγό και φυσικά δεν αρκείται σε μερικά ονόματα που συνοδεύονται από αντίστοιχες χρονολογίες (ξέρει πολύ περισσότερα πριν έρθει)¹³. Γι' αυτό και πολλοί είναι εκείνοι οι πολιτιστικοί οργανισμοί που χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες του Internet για να εκπαιδεύσουν και να ενημερώσουν τους ταξιδιώτες μέσα από τα sites τους. Άλλοι πάλι οργανισμοί πολιτιστικής κληρονομιάς εκμεταλλεύονται τα πλεονεκτήματα της κινητής τηλεφωνίας, για να βελτιώνονται, αλλά και να καινοτομούν¹⁴.

Προσπαθούν συνεπώς να δημιουργούν λειτουργίες στα Smartphones, οι οποίες πληροφορούν τους ταξιδιώτες ακόμη και καθ' οδόν για τον προορισμό που επιλέγουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί ταξιδιωτικοί οδηγοί μπορούν να διαβαστούν και στα κινητά τηλέφωνα, ενώ παράλληλα είναι δυνατή και η προβολή βίντεο διαφόρων προορισμών με πολιτιστικά χαρακτηριστικά¹⁵.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενέκρινε πρόταση με το Σήμα Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς που θα απονέμεται σε μνημεία και φυσικούς, αρχαιολογικούς, αστικούς ή πολιτιστικούς χώρους, οι οποίοι έχουν διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στην ευρωπαϊκή ιστορία, στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Το Σήμα Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς θα μπορεί να απονέμεται και σε τόπους μνήμης, καθώς και στην άυλη κληρονομιά ως συνδεδεμένη με ένα τόπο, συμπεριλαμβανομένης της σύγχρονης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Όλα αυτά αποτελούν διδακτικές προτάσεις για μια σοβαρή απόφαση διερεύνησης τουριστικής ανάδειξης και προβολής του εμβληματικού μνημείου του «Κάστρου των Σαλώνων» αφού και η τουριστική κίνηση σε επίπεδο χώρας ενισχύθηκε το τελευταίο τρίμηνο του 2013, έναντι του 2012, και ως εκ τούτου εκτιμάται ότι ο αριθμός των ξένων τουριστών που φιλοξενήθηκαν το 2013 στην Ελλάδα θα υπερβεί τα 18 εκατ. έναντι 15,7 εκατ. το 2012, και 16,4 εκατ. το 2011. Από δε τα στοιχεία της έρευνας συνόρων, που διενεργεί η Τράπεζα της Ελλάδος, προκύπτει ότι η εισερχόμενη ταξιδιωτική κίνηση (σε κάθε είδους τουριστικό κατάλυμα και με κάθε μεταφορικό μέσο) αυξήθηκε δυναμικά κατά +15,3 το 2012¹⁶.

Στέφανος Καραγιάννης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικής Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πάντειο Πανεπιστήμιο

s.karagiannis@panteion.gr

¹³ Manuskript 1992, 17.

¹⁴ Schaetzing 1985, 230.

¹⁵ Καραμπάτσου 2011.

¹⁶ Εβδομαδιαίο Οικονομικό Δελτίο της Alpha Bank, 2014.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Argolida portal 23-02-2012.
- Βλασσοπούλου Χ. - Λιαράκου Γ. 2011. *Περιβαλλοντική Ιστορία - Μελέτες για την αρχαία και την σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 217.
- Εγκυκλοπαίδεια *ΑΙΦΑ*, 439.
- Fennel D. 2001. *Οικοτουρισμός*, Εκδ. «ΕΛΛΗΝ» Αθήνα, 296-297.
- Καραβέντζας Θ. 2013. Ιστοσελίδα ΚΠΕ Άμφισσας - Το Κάστρο της Ωριάς των Σαλώνων - Website 2steps.gr - Κάστρο Άμφισσας, Φωκίδα
- Καραγιάννης Στ. - Έξαρχος Γ. 2006. Τουρισμός. Τουριστική Οικονομία, Ανάπτυξη, Πολιτική, Εκδ. Κέντρο Τεχνολογικής Έρευνας Κρήτης, 7.
- Καραμπάτσου Ε., 24 Απριλίου 2011. Περιοδικό *Τουριστική Αγορά*. Εβδομαδιαίο Οικονομικό Δελτίο της Alpha Bank (24-27 /1 /2014).
- Krippendorf J., Zimmer P., Glauber H. 1988. *Für einen andern Tourismus Die Soziokulturelle Betrachtung*, Fischer Verlag, S.20.
- Λαγός Δ. 2013. Οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό τουρισμό, *Οικονομικά Χρονικά*, Επιστ. Έκδοση, Σεπτ.-Οκτ., Αρ. Τ.3, 26.
- Λαδιάς Χρ. 2013. *Το Σύγχρονο Θεσμικό Πλαίσιο της Περιφερειακής Ανάπτυξης στην Ελλάδα*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 17.
- Manuskript - *Hotelfachlehrgang für Maturanten* 1992. Hotel Modul, Wien, S.17.
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, Περιφερειακή Ενότητα Φωκίδας
(www.fokida.gr) 9-11-2013.
- Ράντικλιφ Α. 2013. *Τα κάστρα του Άθλιν και του Ντάνμπεϊν*, Εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Roiß H. – Steindl A. 1988. *Marketing an Fremdenverkehrsschulen*, Wien, S. 137.
- Schätzing Ed. 1985. *Management in Hotellerie*, Fachverlag, S. 230.
- Τεγόπουλος – Φυτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα, 357.
- www. bettygeorgiou.gr.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΣΑΛΩΝΩΝ: Η ΕΝΤΑΞΗ ΕΝΟΣ ΤΟΠΟΥ ΜΝΗΜΗΣ ΣΕ ΕΝΑ ΔΙΚΤΥΟ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

Γιάννης Ασπιώτης, Νίκος Βρανίκας

Με αφετηρία την ανάδειξη της Οικίας Πανουργιά, ενός ιστορικού κτιρίου της Άμφισσας, η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει γύρω από τη σχέση της πόλης με το μνημείο. Υποστηρίζει την αναγκαιότητα για δημιουργία μοναδικής ταυτότητας της πόλης και προτείνει τη δημιουργία δικτύου εμπειριακής διαδρομής, το οποίο θα συνδέει το Κάστρο με την πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Φωκίδας.

Ειδικότερα τίθενται τα παρακάτω ζητήματα:

- Η απόδοση του Κάστρου στο κοινό και η μετατροπή του σε επισκέψιμο μνημείο, που θα τηρεί όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις και υποδομές.
- Η διασφάλιση της προσβασιμότητας –φυσικής και νοηματικής- στο μνημείο.
- Η ανάδειξη του μνημείου σε έκθεμα.
- Η διαμόρφωση ενός χώρου φιλικού για τον περιπατητή-επισκέπτη της πόλης της Άμφισσας, με αναφορές στην ιστορική τοπογραφία της πόλης.
- Η διαμόρφωση ενός ανοιχτού τύπου εκθεσιακού χώρου που θα απευθύνεται στον τουρίστα, αλλά και στο μόνιμο κάτοικο.
- Η ανάγκη επαναδιατύπωσης της ιστορικής αφήγησης με τρόπο προσιτό στο μέσο επισκέπτη.
- Η ενίσχυση της ταυτότητας της πόλης ως πολιτιστικού προορισμού.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1α. Υπόθεση εργασίας

Υπάρχουν ποικίλοι και εν πολλοίς ετερόκλητοι τρόποι για να ασχοληθεί κανείς με την νεότερη ελληνική ιστορία. Η ίδια η εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους, η δόμηση της ταυτότητάς του και η σχέση που ανέπτυξε με το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις προτάσεις σύγχρονης πολιτιστικής διαμεσολάβησης του σχετικού ιστορικού κεφαλαίου. Γι' αυτό και οι περισσότερες προσπάθειες στην μουσειακή πραγματικότητα της χώρας μας ήταν πολύ δύσκολο να αποκλίνουν από το κυρίαρχο πρότυπο που το χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων: η έμφαση σε μια διδακτικού τύπου προσέγγιση της ιστορίας, η απουσία συγκριτικής ερμηνείας, η απροθυμία σύνδεσης με το παρόν και βιωματικής αλληλεπίδρασης με τον επισκέπτη.

Πώς όμως, σήμερα, μέσα στις προκλήσεις μιας μεταβατικής εποχής, όπου πολλές από τις βεβαιότητες και στην επιστήμη της Μουσειολογίας κλονίζονται, μπορούμε να ασχοληθούμε με ιστορικά στιγμιότυπα και τομές του πρόσφατου παρελθόντος, όπως για παράδειγμα την Ελληνική Επανάσταση του 1821; Ποια είναι τα ερμηνευτικά εργαλεία που μπορούμε να αξιοποιήσουμε προκειμένου να

αναδειξουμε ένα ιστορικό κέλυφος που συνδέεται με την συγκεκριμένη χρονική και ιστορική περίοδο;

Με βάση τα παραπάνω κληθήκαμε να απαντήσουμε από τον Δήμο Δελφών στην σκιαγράφηση πιθανών σεναρίων χρήσης και ανάδειξης ενός ιστορικού κτιρίου της πόλης της Άμφισσας, της Οικίας Πανουργιά. Το συγκεκριμένο κτίσμα, δείγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής των μέσων του 18ου αιώνα, αποτελεί ένα αρχιτεκτονικό μνημείο της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς με πολλές δυνατότητες αξιοποίησης. Ταυτόχρονα φέρει μια βαρύνουσα ιστορική σημασία, καθώς έχει συνδεθεί με σημαντικές στιγμές των πρώτων στιγμών του Αγώνα του 1821 στην περιοχή της Ρούμελης.

1β. Το ζητούμενο

Αντικείμενο της προκαταρκτικής μελέτης είναι ο προσδιορισμός της στρατηγικής που θα καθορίσει ενδεδειγμένες προτάσεις και δράσεις για την ανάδειξη της Οικίας Πανουργιά σε ένα ανοιχτό, επισκέψιμο χώρο ο οποίος θα ανταποκρίνεται ταυτόχρονα σε διαφορετικές μουσειακές απαιτήσεις. Το μεγάλο εύρος των πιθανών λύσεων και η ασάφεια της στοχοθεσίας υπαγορεύουν την ενδελεχή έρευνα πάνω στο θέμα και τον αποκλεισμό εφαρμογής ενός κλειστού μεθοδολογικού μοντέλου για τον καθορισμό της στρατηγικής προσέγγισης και του χαρακτήρα των πιθανών παρεμβάσεων.

Ο χαρακτήρας του σημείου επέμβασης -πρόκειται για αρχιτεκτονικό δείγμα της ύστερης οθωμανικής περιόδου- σε συνδυασμό με τις προγραμματικές απαιτήσεις από τον φορέα ανάθεσης, προδιαγράφουν και τον χαρακτήρα των προτεινόμενων λύσεων. Κομβικά στοιχεία του όλου εγχειρήματος είναι η συνύπαρξη διαφορετικών χρήσεων και λειτουργιών (η Οικία ως εκθεσιακός χώρος αλλά και ως μνημείο του εαυτού της), η συνύπαρξη διαβαθμισμένων επιπέδων πληροφόρησης και ερμηνείας και, τέλος, η ένταξη του μνημείου στον περιβάλλοντα χώρο, στα πλαίσια μιας στρατηγικής ανάδειξης του πολιτιστικού χαρακτήρα της περιοχής. Σε κάθε περίπτωση, η προκαταρκτική μελέτη καλείται να λάβει υπόψη όλες τις παραπάνω παραμέτρους, όπως επίσης και την υφιστάμενη κατάσταση του κελύφους, με καταγραφή και μελέτη των ειδοποιών του χαρακτηριστικών και των περιορισμών που απορρέουν από αυτό.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

2α. Ανάλυση της προσέγγισης

Κεντρική ιδέα της προκαταρκτικής μελέτης είναι η ανάδειξη της Οικίας Πανουργιά σε έναν επισκέψιμο χώρο πολιτισμού, σε έναν πολυεπίπεδο θεματικό χώρο ιστορικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος, που με βιωματικό τρόπο και με την αξιοποίηση νέων μέσων και ψηφιακών εφαρμογών διάδρασης θα παράγει μια σύνθετη μουσειακή εμπειρία για τον σύγχρονο επισκέπτη. Ζητούμενο της όλης επέμβασης είναι η μετατροπή του μνημείου σε ένα κέντρο ιστορικής τεκμηρίωσης, πληροφόρησης και εκπαίδευσης για μια σειρά από ζητήματα νεότερης ιστορίας, ιστορικής μνήμης και πολιτιστικού τουρισμού (ο σπλαρχηγός Πανουργιάς, οι

επαναστατικές κινήσεις και η συνεισφορά των οπλαρχηγών της Ρούμελης στην Απελευθέρωση, το πολιτιστικό απόθεμα της περιοχής σήμερα).

Η όλη προσέγγιση θα πρέπει να είναι πολυδιάστατη, να εξετάζει τα ιστορικά γεγονότα μέσα από μια ανθρωποκεντρική ματιά δίνοντας στον επισκέπτη τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει μια βιωματική διαδρομή στο χρόνο ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις προσλαμβάνουσές του. Ταυτόχρονα να παίρνει υπόψη τα βασικά χαρακτηριστικά του κτιρίου και του εν δυνάμει ρόλου που μπορεί να αποκτήσει ως κέντρο πληροφόρησης/info kiosk, λειτουργώντας στην ουσία ως τουριστικός πόλος για την ευρύτερη περιοχή της Φωκίδας και αξιοποιώντας τις δυνατότητες ανάπτυξης που προσφέρει ο πολιτιστικός τουρισμός.

2β. Ανάλυση της στοχοθεσίας

Οι βασικοί στόχοι της υποβληθείσας μελέτης αφορούν διαφορετικά επίπεδα νοηματικού και εκθεσιακού σχεδιασμού. Η διατύπωσή τους είναι απαραίτητη προκειμένου να αντιληφθούμε την πολυπλοκότητα του φαινομένου και της φιλοσοφίας των προτεινόμενων παρεμβάσεων:

- Η Οικία Πανουργιά να μετατραπεί σε επισκέψιμο πολιτιστικό χώρο συνδυάζοντας την εκθεσιακή λειτουργία με την ανάδειξη της αυταπόδεικτης αρχιτεκτονικής του αξίας. Οι παρεμβάσεις που θα γίνουν δεν πρέπει να λειτουργούν ανταγωνιστικά ως προς το κέλυφος.
- Η λειτουργία του κτιρίου ως Κέντρου Ενημέρωσης να μπορεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον διαφορετικών ομάδων κοινού (μόνιμοι κάτοικοι/τουρίστες) αποτελώντας έναν φιλικό χώρο για τον επισκέπτη με άμεσες αναφορές και διασυνδέσεις στο πολιτιστικό τοπίο της περιοχής.
- Η αρχική χρήση του κτιρίου ως οικία να αποτελεί και το συμβολικό σημείο εισόδου για την μετάβαση του επισκέπτη στο υπό διαμόρφωση εκθεσιακό περιβάλλον.
- Η πορεία των επισκεπτών στο χώρο να είναι ελεύθερη με δεδομένη μόνο την είσοδο και την έξοδο και την λεπτομερή σήμανση των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού.
- Το σενάριο της αφήγησης να μην είναι γραμμικό επιτρέποντας την απόκτηση της πληροφορίας αθροιστικά και με σταδιακό τρόπο.
- Η παρεχόμενη πληροφόρηση στα εκθεσιακά σημεία να αναπτύσσεται κλιμακωτά σε πολλαπλά επίπεδα δίνοντας στον επισκέπτη τη δυνατότητα επιλογής ως προς την πρόσληψη και ερμηνεία της πληροφορίας.
- Η ποιότητα της πληροφορίας και τα επίπεδα ερμηνείας να είναι σε θέση να καλύψουν διαφορετικές ανάγκες επισκεπτών αξιοποιώντας τα μεθοδολογικά και εκπαιδευτικά εργαλεία σύγχρονων θεωριών μάθησης.

2γ. Επεξεργασία και παρουσίαση του σεναρίου επέμβασης

Μέσω του ερμηνευτικού λόγου που αναπτύσσεται επιδιώκεται η παραγωγή μιας βιωματικής εμπειρίας, μιας κιναισθητικής πορείας στο χρόνο, με συστατικά στοιχεία την δημιουργία ατμόσφαιρας, την απόδοση του αντίστοιχου ιστορικού κλίματος, των βασικών προσώπων-πρωταγωνιστών και την παραγωγή συναισθηματικών «καταστάσεων» στον δέκτη. Το σχετικό νοηματικό υλικό θα πρέπει να αποδίδεται μέσω των τεχνικών της οπτικοποίησης και δραματοποίησης αξιοποιώντας εφαρμογές σταθερής ή κινούμενης εικόνας και ήχου. Το βασικό ζητούμενο είναι με άλλα λόγια η αξιοποίηση εκείνων των μεθόδων και εφαρμογών που να παρουσιάζουν την πληροφορία σύντομα και με άμεσο και κατανοητό τρόπο.

Στόχος σε κάθε περίπτωση είναι η παραγωγή μιας αφήγησης προσβάσιμης - νοηματικά και φυσικά- από διαφορετικές ομάδες κοινού, που να εξάπτει το ενδιαφέρον των επισκεπτών με βιωματικό τρόπο και να τους κρατάει σε εγρήγορση. Το πιο ενδεδειγμένο μέσο για να επιτευχθούν οι παραπάνω επιδιώξεις είναι η εικόνα μέσα από την χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών (οθόνες), προτζεκτόρων και έντυπων γραφιστικών εφαρμογών που αποτελούνται από εικόνα και ήχο. Τα διάφορα αυτά εκφραστικά μέσα και η χωροθέτησή τους στις εκθεσιακές ενότητες θα πρέπει να εντάσσονται σε έναν ενιαίο λειτουργικό και αισθητικό σχεδιασμό που να ανταποκρίνεται και να μην κατακερματίζει το ενιαίο θεματικά σενάριο της αφήγησης.

Όσον αφορά την μορφή του εκθεσιακού υλικού, επιλέγεται η λύση του σύνθετου εκθέματος/μονάδας που αποτελείται κατά βάση από εποπτικό υλικό σε συμβατική και ψηφιακή μορφή. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις προβλέπεται η έκθεση αυθεντικών αντικείμενων που χρονολογούνται από την περίοδο της Επανάστασης (χάρτες, χειρόγραφα, οπλισμός, ενδυμασίες και σημαίες) με τέτοιο τρόπο που να υποστηρίζουν το μουσειολογικό σκεπτικό και χωρίς να διασπούν το ενιαίο της αφήγησης. Η έκθεσή τους θα πρέπει να γίνει σύμφωνα με τις πιο σύγχρονες προδιαγραφές για την συντήρηση και προστασία γι' αυτό και επιλέγεται η χρήση προθηκών. Σχετικά με την ερμηνευτική τους προσέγγιση βασική αρχή είναι ότι πρόκειται για έργα της ανθρώπινης διανόησης που χρήζουν ερμηνείας, η οποία πλέον είναι κοινώς αποδεκτό ότι οφείλει να είναι ελαστική για κάθε μουσειακό πλαίσιο.

3. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ - ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Συνοψίζοντας, κοινή βάση της μελέτης είναι η παραγωγή μιας σύνθετης μουσειακής εμπειρίας, θεματικού χαρακτήρα, που να έχει σημείο αναφοράς το εκθεσιακό υλικό και να αξιοποιεί όλες τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας, παρέχοντας στον επισκέπτη τα απαραίτητα «κλειδιά» για την αποκωδικοποίηση και πρόσληψη της πληροφορίας. Οι προτεινόμενες παρεμβάσεις καλούνται να υλοποιηθούν σε έναν εκθεσιακό περιβάλλον που θα φιλοξενήσει πολλαπλές χρήσεις και λειτουργίες και πρέπει να ισορροπούν μεταξύ του ιδιαίτερου χαρακτήρα του ιστορικού κελύφους -το οποίο πρόκειται να αποκατασταθεί- και της πρόθεσης διαμόρφωσης ενός πολυδύναμου και με αναφορές στο σήμερα χώρου πολιτισμού.

Σε δεύτερο επίπεδο το σύνολο των παρεμβάσεων αποσκοπούν στο να λειτουργήσει η Οικία Πανουργιά σε έναν μεγάλο κόμβο πληροφόρησης και διάχυσης των επισκεπτών στον ευρύτερο χώρο. Η ταυτότητα της πόλης της Άμφισσας με το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα, τοπόσημα της περιοχής όπως ο αρχαιολογικός χώρος των Δελφών και το Κάστρο των Σαλώνων, μπορούν να αποτελέσουν μαζί τις διάφορες ιστορικές θέσεις της Φωκίδας -οι οποίες σχετίζονται με την Επανάσταση του '21- ένα εκτεταμένο δίκτυο πολιτιστικού τουρισμού. Αυτό μπορεί να γίνει μέσω του σχεδιασμού και υλοποίησης δικτύου πολιτιστικών διαδρομών, τόσο σε επίπεδο πόλης, όσο και σε επίπεδο ευρύτερης επικράτειας, με την ανάδειξη της οργανικής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην Οικία και στα υπόλοιπα σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Στο πλαίσιο αυτό προβλέπονται μια σειρά από δράσεις που εντάσσονται σε έναν στρατηγικό σχεδιασμό και περιλαμβάνουν τη χάραξη συστήματος σήμανσης οδοιπορικού και πινακίδων πληροφόρησης για τον επισκέπτη, την ανάπτυξη μιας

ενιαίας και αναγνωρίσιμης οπτικής ταυτότητας και ενός δυναμικού ιστοχώρου (web site). Ο ιστοχώρος θα αναπτύσσει όλο το σχετικό περιεχόμενο που φιλοξενείται στην Οικία Πανουργιά αποτελώντας χώρο γνωριμίας για τον απομακρυσμένο χρήστη και εργαλείο προετοιμασίας για τον επισκέπτη πριν την φυσική του επίσκεψη σε αυτήν.

Τέλος προτείνεται να αναπτυχθεί εφαρμογή διαδραστικού χάρτη μέσα από τον οποίο ο χρήστης θα μπορεί να ανακαλύπτει τα σημαντικότερα σημεία της Άμφισσας και της Φωκίδας, με αναφορά στα γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία τους. Στις δράσεις προβολής και προώθησης του περιεχομένου της Οικίας Πανουργιά προτείνονται μεταξύ άλλων οι καταχωρήσεις στα ΜΜΕ, η διοργάνωση θεματικών ημερίδων και ομιλιών για την ανάδειξη και προβολή του χώρου σε ειδικές ομάδες κοινού και η αξιοποίηση του ευρύτερου πολιτιστικού αποθέματος για την οργάνωση εκδηλώσεων πολιτισμού.

Μέσα από αυτή τη δέσμη μέτρων και σε συνδυασμό με την οριστικοποίηση των προτεινόμενων παρεμβάσεων, όπως αυτές προκύπτουν από την προκαταρκτική μελέτη, βασική επιδίωξη είναι η ανάδειξη της Οικίας σε σύμβολο προορισμού (Destination Branding) για την πόλη της Άμφισσας και την περιοχή της Φωκίδας. Με σημείο διάχυσης το ίδιο το κτίσμα, φιλοδοξείται η διαμόρφωση ενός ενημερωτικού και εμπειριακού χώρου που να στοχεύει στο τρίπτυχο «Εκπαίδευση-Ιστορική Μνήμη-Τουρισμός» δίνοντας στον επισκέπτη την ευκαιρία για ένα βιωματικό ταξίδι στον χρόνο.

Νίκος Βρανίκας

Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός
nvrانikas@gmail.com

Γιάννης Ασπιώτης

Αρχαιολόγος – Σύμβουλος Πολιτιστικής Διαχείρισης
aspiotis@polyptychon.gr

Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Μιχάλης Ανδριάνακης

Χρησιμοποιώ τον όρο «ανάκτηση», επειδή το έργο που εκτελείται τα τελευταία χρόνια στις οχυρώσεις των Χανίων από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, σε στενή συνεργασία με το Δήμο Χανίων, αφορά στην ουσία ένα σύνολο παρεμβάσεων που στοχεύουν στην ανατροπή καταστάσεων, που έχουν διαμορφωθεί τα τελευταία εκατό χρόνια και αποβλέπουν στο να «επαναφέρουν» στην επιφάνεια ένα πολύ μεγάλο και σημαντικό μνημείο. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν έχουν σχέση μόνο με την ιστορική, αρχαιολογική ή και αναστηλωτική διάσταση του θέματος. Όπως και η επί έτη επιχειρούμενη εξαφάνιση του μνημείου, συνδέονται στενά με την κατά καιρούς ασκούμενη πολιτική του Ελληνικού Κράτους και των τοπικών παραγόντων, την πολιτική βούληση, τη λειτουργία, την ποιότητα ζωής και την τουριστική ανάπτυξη της πόλης, καθώς και με άμεσα ή έμμεσα, δημόσια ή ιδιωτικά συμφέροντα (στα οποία περιλαμβάνεται και το πολιτικό κόστος, ή όφελος) και -σε μικρή έκταση- δισταμένες απόψεις. Όλοι αυτοί οι παράγοντες ήταν πάντα ενεργοί ακόμη και όταν για πολλές δεκαετίες γίνονταν τα αντίθετα. Στη σημερινή ομιλία, η οποία συνδέεται, όπως με χαρά βλέπω, με την κοινή προσπάθεια των αρμόδιων για την προστασία των μνημείων Υπηρεσιών και της αρμόδιας για τη ζωή της Άμφισσας Τοπικής Αυτοδιοίκησης, θα παραμερίσω το καθαρά επιστημονικό σκέλος (παραπέμποντας στη σχετική βιβλιογραφία) και θα επιμείνω στην εξέλιξη της προσπάθειας, η οποία ωστόσο αυτή τη στιγμή βρίσκεται λόγω της κρίσης σε μια καμπή και θα πρέπει να παρθούν για το μέλλον της καθοριστικές αποφάσεις.

Πολύ σύντομα θα αναφέρω ότι η πόλη των Χανίων, είναι μια από τις λίγες, που ακμάζουν σχεδόν χωρίς διακοπή στην ίδια παραθαλάσσια στρατηγική θέση επί περίπου πέντε χιλιετίες. Το νεολιθικό οικισμό διαδέχτηκε η σημαντική μινωική πόλη με ανάκτορο Ku-do-ni-ja, η μεγαλούπολη Κυδωνία των ιστορικών χρόνων, που συνέχισε να ακμάζει και κατά τους Ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους ως έδρα της ομώνυμης επισκοπής, κατακτήθηκε από τους Σαρακηνούς Άραβες κατά την τρίτη δεκαετία του 9^{ου} αιώνα, ανακτήθηκε μετά την εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά το 961 και φαίνεται πως για ένα μικρό διάστημα επιχειρήθηκε η μεταφορά της στην ενδοχώρα. Το 1252, σύμφωνα με τις πλούσιες βενετικές πηγές, επιχειρήθηκε η «επανίδρυσή» της στην ίδια θέση κατ' εντολή του Δόγη της Βενετίας, η οποία κατέλαβε το νησί της Κρήτης ως αποτέλεσμα της τραγικής για τον ελληνισμό τέταρτης Σταυροφορίας, με το όνομα πλέον Canea. Η αρχική μικρή οχυρωμένη πόλη (εικ. 1), πάνω στο Καστέλι αναπτύχθηκε σταδιακά γύρω από τα επισκευασμένα από τους Βενετούς και κτισμένα με οικοδομικό υλικό της αρχαίας Κυδωνίας, τείχη (να αναφέρω εδώ σε παρένθεση ότι το δεύτερο έργο που εκτελούμε στην πόλη είναι η αποκατάσταση και της ιδιαίτερα σημαντικής πρωτοβυζαντινής ακρόπολης). Το 1538, σε μια ευρύτερη προσπάθεια ενίσχυσης της άμυνας των πόλεων και άλλων επίκαιρων θέσεων του νησιού, ενόψει της επικείμενης τουρκικής επίθεσης, σχεδιάζεται από το μεγάλο θεωρητικό του σε εξέλιξη κατά την περίοδο αυτή προμαχωνικού συστήματος

(Fronte Bastionato) οχύρωσης, Michele Sanmichielli και άλλους μηχανικούς στη συνέχεια η εκ νέου οχύρωση της πόλης με ένα ευρύτερο οχυρωματικό περίβολο (εικ. 2, 3, 4). Ο ορθογώνιος οχυρωματικός περίβολος, ενισχύεται στις γωνίες του και το μέσο της μακράς νότιας πλευράς με ισχυρούς προμαχώνες, των οποίων η αποτελεσματικότητα γίνεται ακόμη μεγαλύτερη με ψηλούς επιπρομαχώνες από συμπίεσμένο χώμα. Τα τείχη περιβάλλονται από βαθιά ξηρή τάφρο. Οι εργασίες δεν είχαν ολοκληρωθεί το 1645, όταν μετά από σύντομη, σκληρή πολιορκία, που δοκίμασε το νέο οχυρωματικό σύστημα, οι Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη. Οι οχυρώσεις επισκευάστηκαν με ταχύτητα και στους επόμενους αιώνες συνέχισαν να παίζουν τον αμυντικό τους ρόλο, προστατεύοντας κυρίως τους νέους κατακτητές από τις συχνές επαναστατικές αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού.

Καθώς προχωρεί ο 19^{ος} αιώνας, πολλά έχουν αλλάξει στην αμυντική τακτική που καθιστούν τις οχυρώσεις άχρηστες. Η τάφρος μετατρέπεται σε λαχανόκηπο, που λιπαίνεται από τα λύματα της πόλης (εικ. 5). Γύρω από τα τείχη αναπτύσσεται με σύγχρονη ρυμοτομία και αρχιτεκτονική η νέα πόλη. Η ίδρυση της ημιαυτόνομης Κρητικής Πολιτείας με πρωτεύουσα τα Χανιά, θα δημιουργήσει νέες προϋποθέσεις για εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη με κυρίαρχο πλέον το πολυπληθέστερο χριστιανικό στοιχείο. Τα τείχη αποτελούν για τους ντόπιους ένα σύμβολο καταπίεσης και εμπόδιο στην ενοποίηση της παλιάς πόλης με τη νέα, που αναπτύσσεται ραγδαία γύρω τους. Ο εξαιρετικά σύγχρονος Πολεοδομικός Νόμος του 1901, θέτει το θέμα της κατεδάφισης, για λόγους υγιεινής και αερισμού των πόλεων, των οχυρωματικών έργων. Παράλληλα φορείς και ιδιώτες βλέπουν στους τεράστιους αυτούς χώρους την εξυπηρέτηση δημόσιων και ιδιωτικών αναγκών. Έτσι αρχίζει η σταδιακή διάνοιξη μεγάλων ρηγμάτων στους κύριους άξονες προς τη νέα πόλη, σε εφαρμογή και του νέου σχεδίου πόλεως. Κατεδαφίζεται το 1903 η μνημειακή κεντρική πόλη, Porta Retimiotta των Βενετών, ή Kale Kapisì των Οθωμανών. Το 1903 με άλλο Νόμο της Κρητικής Πολιτείας, μεγάλο μέρος των οχυρώσεων παραχωρείται στο Δήμο για κατεδάφιση, ενέργεια που επικυρώθηκε και με Νόμο του Ελληνικού κράτους το 1918. Στην υλοποίηση του καταστροφικού αυτού έργου αντέδρασαν μάταια οι τότε Έφοροι Αρχαιοτήτων Στέφανος Ξανθοδίδης και Ιωσήφ Χατζηδάκης. Η πρακτική που ακολουθείται, εξαιτίας και της πολύ ισχυρής κατασκευής των τειχών και της εξαιτίας της δυσχέρειας κατεδάφισης, είναι η ταπείνωση των υψηλότερων σημείων, που εξέχουν και η επιχωμάτωση της τάφρου. Το 1908 ξεκίνησε η ανέγερση της νέας εντυπωσιακής Δημοτικής Αγοράς, πάνω στο μεγάλο προμαχώνα Piatta Forma (εικ. 6), αφού πρώτα καθαιρέθηκαν οι δυο επιπρομαχώνες και ισοπεδώθηκε η τάφρος με τα προϊόντα της καθαίρεσης. Το ίδιο διάστημα κτίστηκε το μεγαλοπρεπές κτήριο του Φιλολογικού Συλλόγου Χανίων «Ο Χρυσόστομος», πάνω στο ρήγμα του νότιου τείχους και ένα μεγάλο συγκρότημα του Υπουργού Δικαιοσύνης Μανούσου Κούντουρου μέσα στην τάφρο απέναντι. Στη δεκαετία του 1930 έγιναν άλλες παρεμβάσεις στο νοτιοανατολικό τμήμα των οχυρώσεων. Καθαιρέθηκε μέρος του προμαχώνα Santa Lucia, επιχωματώθηκε η τάφρος και διανοίχτηκε στη θέση της από την εσωτερική πλευρά ένας δρόμος που οδηγούσε σε ρήγμα στα ανατολικά. Στον ισοπεδωμένο χώρο και πάνω στα υπολείμματα του προμαχώνα, χωροθετήθηκε η ανέγερση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου (εικ. 8, 9). Με διαδικασίες, που ακόμη δεν έχουμε διευκρινίσει, μεγάλο μέρος του νότιου μετώπου των οχυρώσεων βρέθηκε σε χέρια ιδιωτών και άρχισε μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα μέσα στη δυτική

τάφρο. Με το νέο Ρυμοτομικό σχέδιο του Γραφείου Δοξιάδη, που ακολούθησε τους καταστροφικούς για την παλιά πόλη Γερμανικούς βομβαρδισμούς του 1941, επιχειρήθηκε η ολοκλήρωση της ενοποίησής της με τη νέα πόλη, που είχε αρχίσει στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Ένα μέρος των δυτικών οχυρώσεων χαρακτηρίστηκε «χώρος πρασίνου» και μεγάλες εκτάσεις στη δυτική τάφρο δόθηκαν ως κλήροι σε πρόσφυγες για αγροτική αποκατάσταση. Στο ανατολικό και δυτικό ανάχωμα δημιουργήθηκαν σταδιακά συνοικίες πρόχειρων, αυθαίρετων σπιτιών από χαμηλού εισοδήματος πολίτες, στους οποίους παραχωρούσαν οι δημοτικοί παράγοντες της εποχής χώρο για καλλιέργεια λαχανόκηπου.

Αυτή ήταν η κατάσταση μέχρι το 1965, όταν με βασιλικό διάταγμα η παλιά πόλη των Χανίων, με ιδιαίτερη αναφορά στις οχυρώσεις, χαρακτηρίστηκε στο σύνολό της ως «ιστορικό, διατηρητέο μνημείο» και άρχισαν κάποιες ενέργειες για την προστασία της.

Παρά το χαρακτηρισμό αυτό ωστόσο, δεν σταμάτησαν οι αντίθετες με την προστασία του μνημείου ενέργειες, τόσο από δημόσιους φορείς, όσο και ιδιώτες. Στη δεκαετία του 1960 κτίστηκε πάνω στον προμαχώνα του San Salvatore από τον ΕΟΤ το κρατικό ξενοδοχείο Xenia, που προκάλεσε πολύ μεγάλες καταστροφές στο μέχρι τότε καλοδιατηρημένο μνημείο. Πάνω στο νοτιοδυτικό προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου κτίστηκε το λεγόμενο 2^ο Δημοτικό Σχολείο «της Βασίλισσας» και επιχωματώθηκε η τάφος, που αργότερα μετατράπηκε σε αυθαίρετο πάρκο. Στην τάφρο κτίστηκαν δυο μεγάλοι κινηματογράφοι και στα χρόνια της δικτατορίας το ξενοδοχείο «Κρήτη». Την ίδια εποχή από την πλευρά του Υπουργείου Πολιτισμού άρχισαν κάποιες προσπάθειες ανάδειξης του μνημείου με εκτεταμένες απαλλοτριώσεις. Σε αντίθεση με τις ενέργειες του Υπουργείου Πολιτισμού για ανάδειξη του μνημείου (οι απαλλοτριώσεις γίνονταν για αρχαιολογικούς σκοπούς) από την πλευρά του Δήμου συνεχίστηκε η αντιμετώπιση των οχυρώσεων ως ενός μεγάλου, ελεύθερου «οικοπέδου» για την επίλυση όλων των προβλημάτων της πόλης, όπως ήταν η δημιουργία αυθαίρετων χώρων στάθμευσης, ή διάφορων ασυμβίβαστων αθλητικών εγκαταστάσεων.

Παρά το γεγονός ότι ήταν σε εξέλιξη από το 1977 μια σημαντική μελέτη ανάδειξης της Μεσαιωνικής πόλης Χανίων (εικ. 10), που προέβλεπε την πλήρη ανάκτηση των οχυρώσεων, η δεκαετία του 1980 ήταν μια περίοδος έντονης αντιπαράθεσης της τοπικής υπηρεσίας, αλλά και όλης της ιεραρχίας του ΥΠΠΟ με το Δήμο εξαιτίας των συχνών αυθαίρετων επεμβάσεών του για την αντιμετώπιση κάθε είδους θεμάτων, αντίθετα με τη μελέτη που χρηματοδοτούσε. Από την πλευρά της Υπηρεσίας χρησιμοποιήθηκε συχνά το μέτρο της διακοπής εργασιών και στη συνέχεια επέμβαση για τη μερική ανάδειξη των οχυρώσεων, με δεσμεύσεις για το μέλλον και συμβιβαστικές λύσεις. Το 1977 σε μια αποφασιστικής σημασίας επιτόπου συνεδρίαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, λήφθηκαν σημαντικές αποφάσεις για εκτεταμένες απαλλοτριώσεις και κατεδαφίσεις κτισμάτων, που υλοποιήθηκαν μέσα στα επόμενα χρόνια με ομολογουμένως σημαντικές δαπάνες, αφού τα δικαστήρια επιδίκασαν τιμές οικοπέδων σε χαρακτηρισμένους αγρούς και χώρο πρασίνου.

Η κατάσταση αντιστράφηκε πλήρως μετά από τη σύναψη μεταξύ του ΥΠΠΟ, του Δήμου Χανίων και άλλων φορέων μιας Προγραμματικής Σύμβασης για την παλιά πόλη το 1994, στο πλαίσιο της οποίας συζητούνται από τότε όλα τα σχετικά θέματα

και υπάρχει πάντα συγκερασμός απόψεων, μετά από γόνιμο δημόσιο διάλογο. Από την πλευρά της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αρχίσαμε να συντάσσουμε μικρής κλίμακας μελέτες για την επέμβαση στις οχυρώσεις. Το 2003 αποφασίστηκε η ένταξη του έργου αποκατάστασης του βυζαντινού και του βενετσιάνικου οχυρωματικού περιβάλλοντος Χανίων στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών έργων, το οποίο καταργήθηκε πρόσφατα, θύμα και αυτό του Μνημονίου¹. Με την ευθύνη της Επιστημονικής Επιτροπής, που αποτελούνταν από έγκριτους επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων², το Γραφείο των Τειχών Χανίων, με εξολοκλήρου ωρομίσθιο έμπειρο προσωπικό³, ανέλαβε σε συνεργασία με την Εφορεία, την εκτέλεση των έργων. Αργότερα προστέθηκαν και τα έργα της αποκατάστασης του φρουρίου Κούλε στο Ηράκλειο και της νησίδας Σπιναλόγκα στο Λασιθί. Με εθνικούς πόρους αρχικά και με ένταξη των έργων στις Κοινοτικές χρηματοδοτήσεις, άρχισε μια επίμονη προσπάθεια σε στενή συνεργασία τόσο με την προηγούμενη, όσο και τη σημερινή δημοτική αρχή. Εκμεταλλευτήκαμε τις λεγόμενες soft δράσεις του προγράμματος Culture 2000 και σε συνεργασία με το Πολυτεχνείο Θεσσαλονίκης και φορείς της Βενετίας αρχίσαμε τις αρχειακές έρευνες και τη φωτογραμμετρική αποτύπωση των οχυρώσεων, προκειμένου να συνταχθούν από το προσωπικό του Γραφείου οι απαραίτητες μελέτες. Αποκτήθηκε ένας σημαντικός εξοπλισμός και οι εργασίες γίνονται με τη δόκιμη και λιγότερη δαπανηρή διαδικασία της αυτεπιστασίας. Οι απαραίτητες επιμέρους μελέτες συνεχίζονται να συντάσσονται και στο πλαίσιο μιας Προγραμματικής Σύμβασης με το Δήμο Χανίων. Θα πρέπει να τονίσω εδώ ότι χωρίς τη στενή συνεργασία με το Δήμο, η υλοποίηση του έργου θα ήταν δύσκολη, δεδομένου ότι υπάρχουν αρκετά θέματα, τα οποία απαιτούν την πολιτική και τεχνική στήριξη του, ακόμη και σε θέματα με το λεγόμενο πολιτικό κόστος. Και το επισημαίνω και εδώ ενόψει της αναμενόμενης έναρξης ανάλογου έργου στην Άμφισσα.

Οι εργασίες άρχισαν με εθνικούς πόρους και χωρίς τις αυστηρές δεσμεύσεις των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, με εκτεταμένους καθαρισμούς από την πυκνή βλάστηση σε όλη την περίμετρο των οχυρώσεων. Παράλληλα έγιναν τοπικά εργασίες απομάκρυνσης των επιχωματώσεων και αποκάλυψη του προμαχώνα Santa Lucia,

¹ Καθοριστικός στην ένταξη και την πορεία του έργου της ανάδειξης των οχυρώσεων των Χανίων στα έργα του ΤΔΠΕΑΕ ήταν ο ρόλος του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Νίκου Χριστοδουλάκη, του Υπουργού Πολιτισμού Εύαγγελου Βενιζέλου και ιδίως της Γενικής Γραμματέως του -τότε- ΥΠΠΟ Λίνας Μενδώνη. Σημαντική ήταν επίσης η βοήθεια που είχαμε όλα αυτά τα χρόνια από τους Προέδρους του ΤΔΠΕΑΕ Βασίλη Λαμπρινουδάκη, Νίκο Παπαδόπουλο και Ισίδωρο Κακούρη και, μετά την κατάργησή του, από τη διευθύντρια Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μνημείων του ΥΠΠΟΑ Ευγενία Γερούση.

² Μιχάλης Ανδριανάκης (αρχαιολόγος ΥΠΠΟ, πρόεδρος), Όλγα Γκράτζιου (αρχαιολόγος, Πανεπιστήμιο Κρήτης), Ιωάννα Στεριώτου (αρχιτέκτονας, Europa Nostra), Ποζιόπουλος Άρης (αρχιτέκτονας, ΥΠΠΟ), Μίνως Νίκος (συντηρητής αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ), Σταυρουλάκη Μαρία (πολιτικός μηχανικός, Πολυτεχνείο Κρήτης), Βάνα Νινιού (αρχαιολόγος, ΚΕ΄ ΕΠΚΑ), Δάφνη Χρονάκη (αρχιτέκτονας, 13^η ΕΒΑ). Γραμματέας: Αναστασία Φιολιτάκη (αρχαιολόγος, 28^η ΕΒΑ).

³ Γιάννης Φαντάκης (αρχαιολόγος), Φίλιππος Τσαγάκης, Ειρήνη Βλαζάκη (αρχιτέκτονες), Μανόλης Γλαμπεδάκης, Νεκταρία Μαθιουδάκη (πολιτικοί μηχανικοί), Χαράλαμπος Σκαφαντωνάκης (τοπογράφος), Κώστας Κουκουτσάκης (σχεδιαστής), Αμαλία Τρουλλινού (συντηρήτρια), Νίκη Ατζολιάκη (οικονομικός υπάλληλος). Σημαντική ήταν η συμβολή των υπόλογων των έργων Σωτήρη Καστρουνή, Μαρίας Μουλινιτάκη και Στεφανίας Ασουμανάκη.

όπου μετά από συνεννόηση με το Δήμο κατεδαφίστηκε, αντί να επισκευαστεί ριζικά, ο ετοιμόρροπος δημοτικός Βρεφονηπιακός Σταθμός, που ήταν κτισμένος μέσα στην τάφρο και ο κινηματογράφος «Ρεγκίνα», που είχε εν τω μεταξύ απαλλοτριωθεί από το ΥΠΠΟ, και έγινε προσωρινή διευθέτηση του χώρου με μερική ανάδειξη των οχυρώσεων, σε υπαίθριο Parking, η οριστική απομάκρυνση του οποίου συνδέθηκε με την μελλοντική κατασκευή μεγάλου υπόγειου χώρου στάθμευσης κάτω από το παρακείμενο Εθνικό Στάδιο. Πρόσφατα απομακρύνθηκε μέσα από την τάφρο και το ακαλαίσθητο «λυόμενο» θέατρο, που στήθηκε το 1991 για μια παράσταση και αντικαταστάθηκε από μια πιο συμβατή, μικρού κόστους προσωρινή κατασκευή (εικ. 11, 12).

Το βάρος έπεσε στην αποκατάσταση του δυτικού μετώπου, όπου τόσο η κατάσταση διατήρησης, όσο και το καθαρό ιδιοκτησιακό καθεστώς επέτρεπε μια πιο ολοκληρωμένη επέμβαση (εικ. 13, 14). Μετά από συντονισμένες παρεμβάσεις στον ΕΟΤ και παρά τις αντιδράσεις ορισμένων, που επιχείρησαν να «χρεώσουν» το ακαλαίσθητο κτίσμα στον αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη για να το «σώσουν», προχωρήσαμε με το Δήμο στην κατεδάφισή του, από την οποία διαπιστώσαμε το μέγεθος της καταστροφής που είχε προκαλέσει (εικ. 15, 16). Στη συνέχεια και μετά από -όχι συνήθη για το χώρο της αυτοδιοίκησης- επίμονη νομική παρέμβαση του Δήμου, επιτεύχθηκε η εκκένωση ενός μεγάλου αριθμού από αυθαίρετα κτίσματα, των οποίων μάλιστα οι κάτοχοι είχαν αποζημιωθεί με κατοικίες και τα υπενοικιάζαν σε αλλοδαπούς. Προχωρήσαμε στη συνέχεια στην καθαίρεση ενός μεγάλου αριθμού, παραμένουν όμως ακόμη κάποια σε νομική εκκρεμότητα, που ελπίζουμε να τελειώσει σύντομα. Μετά από τη σύνταξη των σχετικών μελετών, εντάχθηκαν στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και το ΕΣΠΑ η πρώτη και η δεύτερη φάση ανάδειξης του δυτικού μετώπου των οχυρώσεων (εικ. 17, 18, 19, 20). Το έργο αυτό συμπληρώνουν δυο παρεμβάσεις του Δήμου στις συνεχόμενες δυτικά οδό Πειραιώς και βόρεια πλατεία Τάλω, ενώ συντάξαμε και είναι έτοιμη για υλοποίηση μελέτη ανάπλασης του συνεχόμενου χώρου της πρώην πισίνας του «Ξενία» (εικ. 21, 22), η μελέτη ενοποίησης της τάφρου και η μελέτη κατασκευής μεταλλικής γέφυρας σε αντικατάσταση δρόμου που περνά μέσα από την τάφρο και τον ηλεκτροφωτισμό.

Στο ανατολικό τμήμα των οχυρώσεων γίνονται ενέργειες προετοιμασίας για την παράλληλη συνέχιση του έργου ανάδειξης των οχυρώσεων τα επόμενα χρόνια. Ήδη έχουν συνταχθεί μελέτες για το μεγαλύτερο μέρος των οχυρώσεων από την πλευρά αυτή. Δεδομένου ότι, με εξαίρεση το ξενοδοχείο «ΚΡΗΤΗ» και άλλους μικρότερους χώρους, οι εκτάσεις ανήκουν στο Δημόσιο, ή στο Δήμο, η ανάκτηση του ανατολικού μετώπου των οχυρώσεων δεν είναι δύσκολη υπόθεση, δεδομένης και της καλής κατάστασης διατήρησης. Απαιτούνται όμως κάποιες αλλαγές στο Ρυμοτομικό Σχέδιο της περιοχής με κατάργηση δρόμων και τροποποίηση της κυκλοφορίας. Βασικό πρόβλημα, που επίσης θα πρέπει να αντιμετωπιστεί, είναι η στάθμευση των αυτοκινήτων, που αυτή τη στιγμή αντιμετωπίζεται εδώ και πολλά χρόνια, σε ένα βαθμό αυθαίρετα, με κατάληψη του χώρου των οχυρώσεων. Για το σκοπό αυτό έχει προταθεί η κατασκευή μεγάλου υπόγειου χώρου στάθμευσης κάτω από το παρακείμενο Εθνικό Στάδιο Χανίων και είναι σε εξέλιξη η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου.

Με την κατάργηση του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, δημιουργείται ένα κενό όσον αφορά στη συνέχιση του μεγάλης πνοής αυτού έργου, που θα αναδείξει σε πολύ μεγάλη έκταση ένα «χαμένο» μέχρι πρόσφατα μνημείο και θα αναδείξει ακόμη περισσότερο το μνημειακό

χαρακτήρα της πόλης των Χανίων, με την απόκτηση απέραντων εκτάσεων υψηλής αισθητικής στο κέντρο της. Δεδομένου του ιδιοκτησιακού καθεστώτος (ΥΠΠΟΑ και Δήμος Χανίων), της ανάγκης για σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία της πόλης, αλλά και της ισχυρής παρέμβασης στην ποιότητα ζωής των κατοίκων, η συνέχιση της ανάκτησης του μνημείου μπορεί να γίνει μέσα από μια ειδική Προγραμματική Σύμβαση μεταξύ του ΥΠΠΟΑ, του Δήμου Χανίων και της Περιφέρειας Κρήτης. Αν το έργο συνεχιστεί με την ίδια διάθεση με την οποία ξεκίνησε και πάνω στις ήδη οριοθετημένες από την πλευρά του ΥΠΠΟΑ και του Δήμου Χανίων κατευθύνσεις, μια υποδειγματική διαδικασία θα δώσει στην πόλη μια νέα μορφή.

Εύχομαι και η ανάδειξη του πολύ σημαντικού κάστρου της Άμφισσας, μια επέμβαση διαφορετική και αρκετά πιο εύκολη όσον αφορά στην εμπλοκή του με τη ζωή της πόλης, να δρομολογηθεί με τον καλύτερο τρόπο, όσο το δυνατόν πιο σύντομα, με τη στενή συνεργασία των υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ και του Δήμου.

Μιχάλης Ανδριανάκης

Αρχαιολόγος

Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής

Ανάδειξης Οχυρώσεων Κρήτης

mixandrian@hotmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (επιμ.) 2010. *Χανιά (Κυδωνία). Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης*, Χανιά.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2011, Το «παλίμνηστον» της αρχαίας Κυδωνίας, *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α', Χανιά, 85-151.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 1997. *Η παλιά πόλη των Χανίων*, Αθήνα.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2006. Οι οχυρώσεις των Χανίων: Παρελθόν, παρόν και μέλλον, *Έρευνα*, τεύχ. 38-39, Χανιά 2006, 14-33.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2010. Το έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης βυζαντινού και βενετσιάνικου οχυρωματικού περιβάλλοντος Χανίων, *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2012. Η πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων, *Η οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου* (Πρακτικά Συνεδρίου 26-28 Σεπτεμβρίου 2008), Χίος.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2012. Η ανάκτηση και ανάδειξη των οχυρώσεων των Χανίων Κρήτης, *Οχυρωμένες πόλεις. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Λευκωσία 2012, 39-55.
- Αρχείο 13^{ης} και 28^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Basilicata F. 1994. *Το «Βασίλειον της Κρήτης», "Cretae Regnum"*, Francesco Basilicata 1618, Εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος» - Βικελαία Βιβλιοθήκη - Σύνδεσμος ΤΕΔΚ Κρήτης, Ηράκλειο.
- Γιαννόπουλος Ι. 1978. *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα.

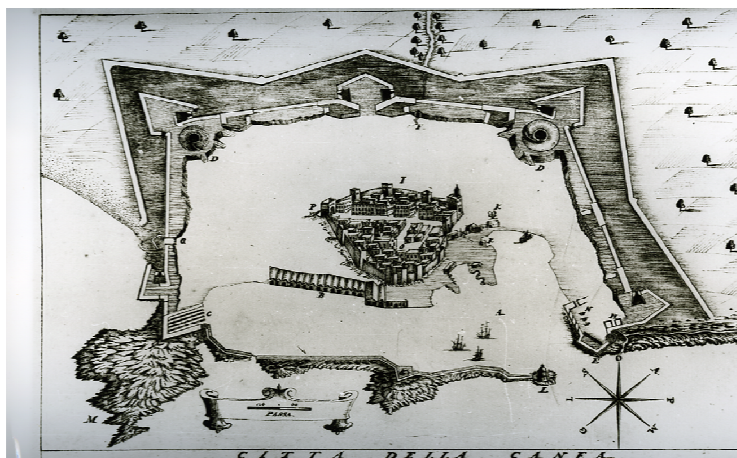
- Cornelius Fl. 1755. *Creta Sacra*, vol.I-II, Venetiis.
- Curuni S.A. - Donati L. 1989. *Creta Veneziana*, Venezia.
- Δημοσιεύματα τοπικού τύπου.
- Gerola G. 1908, 1905. *Monumenti Veneti Nel isola di Creta*, vol. II, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia 1905.
- Κακλαμάνης Στ. (επιμ.) 2008. *Διακρούσης Άνθμος. Διήγησις δια στίχων του δεινού πολέμου εν τη νήσω Κρήτη γενομένου, Ενετίησιν 1667*. Αθήνα.
- Μαλτέζου Χ. 1988. Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη, 61-105.
- Μπουνιαλής-Τζάνες Μαρίνος 1979. *Ο Κρητικός πόλεμος 1645-1669*, Νενεδάκη Α. (επιμ.), Αθήνα.
- Παπαδία-Λάλα Α. 1982, Το διαμέρισμα των Χανίων στα μέσα του ΙΣΤ΄ αιώνα. Η έκθεση του ρέκτορα Α. Barbarigo (1549), *Θησαυρίσματα*, τ. 19, 62-77.
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων.
- Ρωμανός Α. - Καλλιγιάς Γ. 1977, *Η Μεσαιωνική πόλη των Χανίων. Χωροταξική Μελέτη*. Αθήνα.
- Σακελλαρίου Μ. 1938-1939, Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων, *Byzantinische-Neugriechische Jahrbucher*, τ. 15, 141-176.
- Σήφακας Γ. 1940. *Παραχώρησις υπό της Ενετικής Συγκλήτου του Διαμερίσματος των Χανίων ως φέουδου εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252*, Εν Αθήναις.
- Στεριώτου Ι. 1992. Τοπογραφικά σχέδια των πολεμικών κινήσεων Βενετών και Τούρκων κατά το 1645-1646 στην περιοχή των Χανίων-Σούδας από τα αρχεία της Βενετίας, *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ.Μουτσόπουλο*, τ. Γ΄, 1739-1766.
- Τσουγκαράκης Δ. 1987. Η Βυζαντινή Κρήτη, *Κρήτη: Ιστορία-Πολιτισμός*, Έκδοση Τοπικής Ενωσης Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, τ. Α΄ Κρήτη, 337-446.

Εικ. 1. Η πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων.

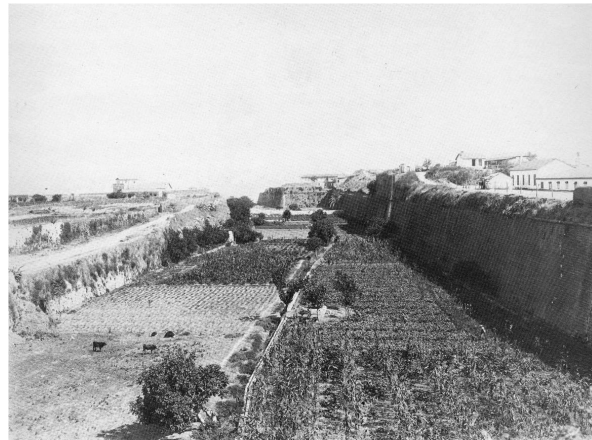
Εικ. 2. Η περιτειχισμένη παλιά πόλη των Χανίων.

Εικ. 3. Η παλιά πόλη και η ακρόπολη των Χανίων (H.Nanni, 1613).

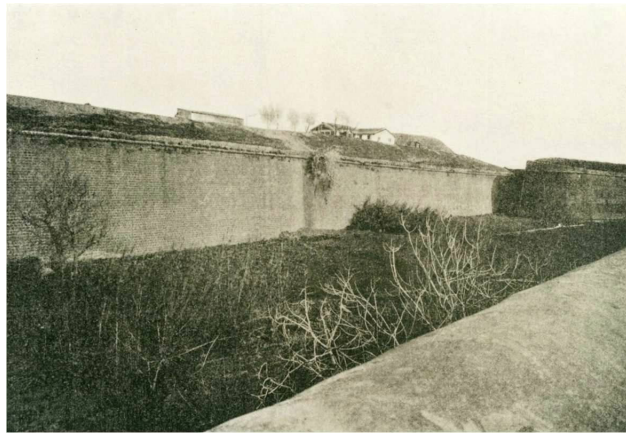
Εικ. 4. Η παλιά πόλη των Χανίων (G.Corner 1625).

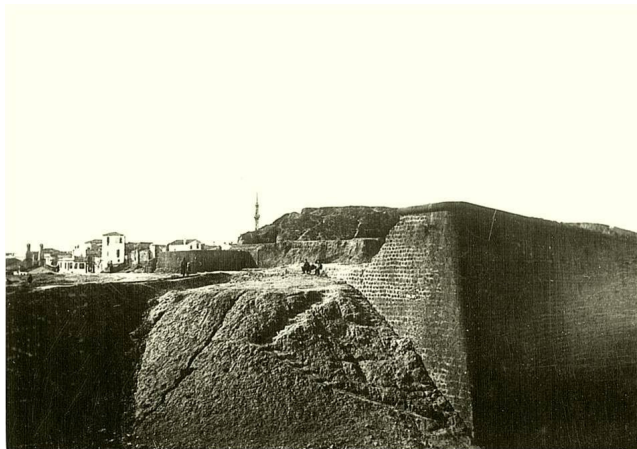
Εικ. 5. Η δυτική τάφρος από νότια (G.Gerola 1903).

Εικ. 6. Ο προμαχώνας Piatta Forma, σήμερα κάτω από τη Δημοτική Αγορά (G.Gerola 1903).

Εικ. 7. Ο ΝΑ προμαχώνας Santa Lucia και η συνεχόμενη cortina (G.Gerola 1903).

Εικ. 8. Κατάχωση προμαχώνα Santa Lucia (1932).

Εικ. 9. Αποκάλυψη προμαχώνα Santa Lucia (2004).

Εικ. 10. Μελέτη ανάδειξης Μεσαιωνικής πόλης Χανίων (1977).

Εικ. 11. Το ακαλαίσθητο λυόμενο θέατρο στην ανατολική τάφρο (1991).

Εικ. 12. Το νέο προσωρινό θέατρο της ανατολικής τάφρου (2012).

Εικ. 13. Το δυτικό μέτωπο των οχυρώσεων πριν από τις εργασίες (2004).

Εικ. 14. Το δυτικό μέτωπο των οχυρώσεων κατά τις εργασίες (2012).

Εικ. 15. Ο προμαχώνας San Salvatore πριν από τις εργασίες (2006).

Εικ. 16. Ο προμαχώνας San Salvatore κατά τις εργασίες (2012).

Εικ. 17. Ο προμαχώνας San Salvatore. Η χαμηλή πλατεία με τα μαγειρία του ξενοδοχείου «ΞΕΝΙΑ».

Εικ. 18. Προμαχώνας San Salvatore.
Η χαμηλή πλατεία μετά τις εργασίες (2012).

Εικ. 19. Νότια όψη επιπρομαχώνα
Santa Katerina πριν από τις εργασίες.

Εικ. 20. Νότια όψη επιπρομαχώνα Santa Katerina μετά τις εργασίες (2012).

Εικ. 21. Το ΒΔ τμήμα των οχυρώσεων με την πισίνα του ξενοδοχείου «ΞΕΝΙΑ».

Εικ. 22. Το ΒΔ τμήμα των οχυρώσεων. Μελέτη διαμόρφωσης χώρου (Γραφείο τειχών Χανίων).

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΝΕΟ Ε.Σ.Π.Α. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Παναγιώτης Νταής, Αλεξάνδρα Παπαθανασίου

Ο τομέας πολιτισμού και ειδικότερα το πολιτιστικό περιβάλλον αναγνωρίζονται στο νέο Ε.Σ.Π.Α. ως σημαντικοί παράγοντες βιώσιμης ανάπτυξης, ιδιαίτερα για παραγωγικούς τομείς όπως ο τουρισμός, ο οποίος αποτελεί μια βασική οικονομική δραστηριότητα για τη χώρα μας, βελτίωσης της ποιότητας ζωής, καθώς και επίτευξης της κοινωνικής συνοχής και ενσωμάτωσης ομάδων με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο τομέας του πολιτισμού αναμένεται να χρηματοδοτηθεί στο πλαίσιο της νέας Προγραμματικής Περιόδου 2014 – 2020 από πόρους και των δύο διαρθρωτικών ταμείων δηλαδή τόσο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.), όσο και του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (Ε.Κ.Τ.)

Συνεπώς, οι δράσεις του τομέα πολιτισμού στο νέο Ε.Σ.Π.Α. πρέπει, αφενός να συμβάλλουν στην καλλιέργεια του πολιτισμού και στην ενίσχυση του πολιτισμικού κεφαλαίου ως παράγοντα βιώσιμης ανάπτυξης και ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας, ειδικότερα σε παραγωγικούς τομείς όπως ο τουρισμός, και αφετέρου να διευκολύνουν την πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες σε όλα τα μέλη της κοινωνίας χωρίς καμία διάκριση.

Η χώρα μας και όλες οι περιοχές της (ηπειρωτικές, ορεινές, παράκτιες, νησιωτικές) έχουν να επιδείξουν πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα. Στο πλαίσιο αυτό η προστασία, η ανάδειξη, η προβολή και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και η δημιουργική βιομηχανία και γενικότερα η σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία, μπορούν να αποτελέσουν ζωτικούς παράγοντες για τη μετάβαση στην ποιοτική επιχειρηματική δραστηριότητα και να συμβάλλουν στον εμπλουτισμό και τη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, με την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού (ο οποίος αποτελεί μια εκ των βασικών μορφών του εναλλακτικού τουρισμού, με την καλλιέργεια του οποίου επιδιώκεται η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και η άμβλυνση του φαινομένου της εποχικότητας στην εργασία στον τομέα), επενδύοντας για το σκοπό αυτό και στη νέα τεχνολογία. Επίσης, ο πολιτισμός μπορεί να συνεισφέρει στην ανανέωση του περιεχομένου και του στόχου των ερευνητικών δραστηριοτήτων.

Κύριος στόχος των δράσεων θα αποτελέσει η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους επισκέπτες των αρχαιολογικών χώρων, των μνημείων, των μουσείων, των πολιτιστικών φεστιβάλ και των εξειδικευμένων πολιτιστικών εκδηλώσεων (εικαστικών, θεατρικών, μουσικών, χορευτικών κ.τ.λ. παραστάσεων).

Εξίσου σημαντική επιδίωξη θα είναι η στήριξη των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Βιομηχανιών του Σύγχρονου Πολιτισμού (κινηματογράφος, οπτικοακουστικά μέσα, εκδόσεις, design, εικαστικές τέχνες, παραστατικές τέχνες-μουσική, χορός, θέατρο κ.λπ.) μέσω της ενθάρρυνσης νέων και όχι μόνο

καλλιτεχνών, για την ανάληψη επαγγελματικών πρωτοβουλιών στο χώρο των τεχνών. Έτσι, μέσω της υλοποίησης δράσεων ανάδειξης και αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, θα επιδιωχθεί η προστασία και ανάδειξη μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, με γνώμονα το να καταστούν ευκολότερα επισκέψιμοι και προσβάσιμοι στο ευρύ κοινό, όχι μόνο με την έννοια της φυσικής προσβασιμότητας αλλά και με αυτή της τεχνολογικής – ψηφιακής προσβασιμότητας. Στο πλαίσιο αυτό, σε μνημεία όπως το Κάστρο των Σαλώνων θα πρέπει να διαμορφωθούν οι απαραίτητες τεχνικές και ψηφιακές υποδομές που θα διευκολύνουν την πρόσβαση και την περιήγηση (φυσική ή εικονική) του επισκέπτη, αλλά και θα τον ενημερώνουν για τα σχετικά ιστορικά στοιχεία με τρόπο εύληπτο.

Θα προγραμματιστεί η κατασκευή μουσειακών υποδομών για την πιστοποίηση της ποιοτικής λειτουργίας των μουσείων, προκειμένου να βελτιωθούν οι παρεχόμενες υπηρεσίες προς τους επισκέπτες. Προς την κατεύθυνση αυτή Μουσεία, για παράδειγμα, όπως το Μουσείο των Δελφών, αναμένεται να βελτιώσει τις υποδομές του (τεχνικές, τεχνολογικές και ψηφιακές) για να αναβαθμίσει την ποιότητα της εξυπηρέτησης των πολιτών που το επισκέπτονται.

Θα αναπτυχθούν Ψηφιακές Εφαρμογές για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς όσο και της σύγχρονης πολιτιστικής δημιουργίας. Ο τομέας αυτός είναι πολύ σημαντικός γιατί στην σύγχρονη ψηφιακή εποχή της διακίνησης της πληροφορίας, το διαδίκτυο αποτελεί μέσο ανάδειξης και προβολής σημαντικών αρχαιολογικών χώρων και μνημείων αλλά και προσέλκυσης τουριστών, με αφορμή την επίσκεψη τέτοιων χώρων. Συνεπώς, έργα ψηφιακής ανάδειξης και προβολής, όπως αυτό που υλοποιείται τώρα στους Δελφούς, πρέπει στο μέλλον να επεκταθούν και να εφαρμοστούν και σε άλλους χώρους και μνημεία της περιοχής.

Θα επιδιωχθεί η εξοικονόμηση ενέργειας και η αξιοποίηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία, ώστε να συμβάλλει ο τομέας στην επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης, στην βελτίωση της ποιότητας ζωής και στην προστασία του περιβάλλοντος. Στην σημερινή εποχή όπου η αποδοτικότερη λειτουργία των δημοσίων υποδομών καθίσταται απαραίτητη για την βιωσιμότητά τους, η εκμετάλλευση των σχετικών δυνατοτήτων του νέου Ε.Σ.Π.Α., δεν αποτελεί πολυτέλεια αλλά αναγκαιότητα.

Θα αναδειχθεί η φυσιογνωμία, η εικόνα και η ιστορία των πόλεων στο πλαίσιο της προβολής της πολιτιστικής και άυλης κληρονομιάς. Φανταστείτε, στο πλαίσιο αυτό το Κάστρο των Σαλώνων να αποτελέσει το σημείο αναφοράς της πολιτιστικής ζωής της Άμφισσας.

Θα επιχειρηθεί η σύνδεση μνημείων, αρχαιολογικών χώρων, μουσείων με πολιτιστικούς θεσμούς και φορείς για την δημιουργία ενιαίων πολιτιστικών υπηρεσιών. Για παράδειγμα ο αρχαιολογικός χώρος των Δελφών, μπορεί να αποτελέσει το κέντρο διοργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων (δελφικές γιορτές, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.) στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτιστικών δραστηριοτήτων και σε άλλους αρχαιολογικούς χώρους (όπως το Κάστρο των Σαλώνων), αλλά και σε εγκαταστάσεις σύγχρονου πολιτισμού (όπως το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών), οι οποίες θα προσελκύουν επισκέπτες και τουρίστες, που θα παραμένουν στη Φωκίδα για περισσότερο χρόνο από αυτόν που διαθέτουν σήμερα για την επίσκεψη στους Δελφούς.

Οι δράσεις του τομέα πολιτισμού θα επεκταθούν και στα προγράμματα που χρηματοδοτούνται από το Ε.Κ.Τ. με στόχο την ενίσχυση του πολιτιστικού και

καλλιτεχνικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης με έμφαση στην κοινωνική ευθύνη και συνοχή.

Η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, διαθέτοντας το πλεονέκτημα της γειτνίασης με ένα διεθνή συγκοινωνιακό κόμβο όπως είναι η Αττική, πρέπει στο πλαίσιο της επόμενης προγραμματικής περιόδου να επιδείξει ειδικό ενδιαφέρον στην ανάπτυξη του τουριστικού τομέα. Η ύπαρξη σημαντικών αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών μνημείων (Δελφοί κ.ά.) παρέχουν την ευκαιρία σχεδιασμού και εφαρμογής δράσεων ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού, που αποτελεί μια ειδική μορφή του εναλλακτικού τουρισμού. Οι δράσεις αυτές θα πρέπει να περιλαμβάνουν υποδομές ανάδειξης και προβολής των συγκεκριμένων χώρων και μνημείων, καθώς και βελτίωσης του επιπέδου των υπηρεσιών που παρέχονται στους επισκέπτες.

Οι παρεμβάσεις στην Περιφέρεια αυτή θα επικεντρωθούν κατά κύριο λόγο στις εξής κατευθύνσεις:

- Περαιτέρω ανάδειξη, προβολή και αξιοποίηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων που αποτελούν παγκόσμιου επιπέδου πόλους έλξης επισκεπτών (π.χ. Δελφοί - με παράλληλη ενίσχυση των εκδηλώσεων Σύγχρονου Πολιτισμού).
- Ενίσχυση και προβολή της μουσειακής υποδομής που δημιουργήθηκε στη διάρκεια του Ε.Σ.Π.Α.
- Ανάδειξη μνημείων στα αστικά κέντρα της Περιφέρειας, σε συνδυασμό με προγράμματα αστικών αναπλάσεων.
- Ανάδειξη και αξιοποίηση μνημείων στους ορεινούς όγκους της Περιφέρειας.

Παναγιώτης Νταής
Προϊστάμενος ΕΥΤΟΠ/ΥΠΠΟΑ
pntais@culture.gr

Η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας χωροθετείται στο ενδιάμεσο τμήμα του ηπειρωτικού κορμού της Ελλάδος και βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το Μητροπολιτικό Κέντρο της Αθήνας – Αττικής, γεγονός που την καθιστά κόμβο ευρωπαϊκού και εθνικού επιπέδου. Τα πλέον ισχυρά σημεία της ταυτότητας και αναγνωρισιμότητάς της στον διεθνή, ευρωπαϊκό και εθνικό χώρο όμως αποτελούν οι πολλαπλοί διάσπαρτοι πολιτιστικοί πόροι της, με προεξάρχοντα τον οργανωμένο πόλο της Διεθνούς Πολιτιστικής Κληρονομιάς - UNESCO των Δελφών (Αρχαιολογικός Χώρος και Δελφικό Τοπίο) που αποτελεί και διεθνή τουριστικό προορισμό.

Μέχρι και το Γ΄ ΚΠΣ χρηματοδοτήθηκαν σημαντικές δράσεις στον τομέα του πολιτισμού, κυρίως υποδομές ανάδειξης και προβολής, αποκαταστάσεις μνημείων και συνόλων. Σημαντικότερο σκέλος αυτών των ευρωπαϊκών κεφαλαίων επενδύθηκε στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών, συμπεριλαμβανομένων του Αρχαιολογικού Μουσείου και του σύγχρονου Θεάτρου. Όσον αφορά στην Άμφισσα ειδικότερα, χρηματοδοτήθηκαν έργα όπως το Λαογραφικό Μουσείο, η αποκατάσταση του Δημαρχείου, ο ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, ενώ θεωρούμε σημαντική παρέμβαση και την αποκατάσταση των τεσσάρων κτιρίων στην Χάρμαινα αλλά και την ανάπλαση του κέντρου μέσω των αστικών παρεμβάσεων που συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Η χρηματοδότηση στον τομέα του πολιτισμού συνεχίζεται και στο τρέχον ΕΣΠΑ, μέσα από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας και Ηπείρου 2007 – 2013, μέσα από δύο κωδικούς θεματικής προτεραιότητας:

- την Προστασία και τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπου έχουν ενταχθεί 24 έργα συνολικής δημόσιας δαπάνης 17.500.000 €, όπως η ανάδειξη του προϊστορικού οικισμού Παλαμαριού Σκύρου (Γ΄ φάση), σύστημα πυρόσβεσης και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Δελφών, αποκατάσταση του μεσαιωνικού Κάστρου Υπάτης, αποκατάσταση υπογείων στοών βορινής πτέρυγας Ι.Μ. Οσίου Λουκά και
- την Ανάπτυξη νεώτερων πολιτιστικών υποδομών, κυρίως μουσείων, με ενταγμένα 20 έργα συνολικής δημόσιας δαπάνης 19.600.000 €, όπως η Επανεκθεση του Μουσείου της Θήβας και το Μουσείο της Αρέθουσας στην Χαλκίδα.

Από την 1-1-2014 ενεργοποιείται η νέα προγραμματική περίοδος 2014 – 2020, το νέο ΕΣΠΑ ή ΣΕΣ (Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης). Δεν είναι ακόμη γνωστό πώς θα κατανεμηθούν οι πόροι γι' αυτή την νέα περίοδο καθώς δεν έχουν εγκριθεί το ΣΕΣ και η αρχιτεκτονική των Προγραμμάτων.

Οι Περιφέρειες όμως έχουν ξεκινήσει τον σχεδιασμό των Προγραμμάτων τους σύμφωνα με τις μέχρι τώρα εγκεκριμένες από το Υπουργείο Ανάπτυξης εφαρμοστικές εγκυκλίους. Ο σχεδιασμός πραγματοποιείται με την «εκ των κάτω προς τα άνω» διαδικασία, ήτοι ευρεία διαβούλευση. Έτσι υλοποιήσαμε μέχρι τώρα ημερίδες, ερωτηματολόγια, διμερείς συναντήσεις με βασικούς πρωταγωνιστές της περιφέρειας και το 1^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο.

Επιπλέον 'εκ των προτέρων προϋπόθεση' για το νέο πρόγραμμα αποτελεί η υιοθέτηση μιας στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης που αφορά στον προσδιορισμό των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων κάθε περιοχής, εμπλέκοντας τους συναφείς δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, και εφαρμόζοντας ένα σχέδιο δράσης (με μηχανισμούς παρακολούθησης και αξιολόγησης).

Με βάση τις παραπάνω απαιτήσεις, τα μέχρι τώρα συμπεράσματα των διαβουλεύσεων, και έχοντας ως αναπτυξιακό όραμα της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας την αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας μέσω στοχευμένων επενδύσεων σε τομείς που η Περιφέρειά μας διαθέτει συγκριτικό πλεονέκτημα, με σεβασμό στο περιβάλλον και με σκοπό τη δημιουργία βιώσιμων θέσεων απασχόλησης, και φυσικά τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, συντάσσεται το νέο Περιφερειακό πρόγραμμα.

Έχοντας σαν άμεσο στόχο:

- την αντιμετώπιση της κρίσης μέσα από την επανεκκίνηση της τοπικής οικονομίας μέσω της καινοτομίας και την έρευνας,
- την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας και την επανατοποθέτηση της περιφέρειας στον ελληνικό και ευρωπαϊκό χάρτη,
- την αναμόρφωση του αναπτυξιακού μοντέλου με έμφαση στις εξαγωγές και στο ανταγωνισμό στη βάση της διαφοροποίησης προϊόντων και υπηρεσιών,

η αναπτυξιακή μας προσπάθεια θα πρέπει να επικεντρωθεί στα εξής:

- Εκσυγχρονισμό του αγροδιατροφικού τομέα και ανάπτυξη διασυνδέσεων με άλλους κλάδους
- Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό του τουρισμού και διασύνδεση με τον πολιτισμό
- Εξορθολογισμό της χρήσης των υδατικών πόρων με έμφαση στον θερμαλισμό
- Ανάπτυξη του παραγωγικού συμπλέγματος μετάλλου και μεταλλικών προϊόντων
- Διάχυση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών
- Διάχυση περιβαλλοντικών τεχνολογιών και τεχνολογιών ενεργειακής εξοικονόμησης
- Εξειδίκευση του ανθρώπινου δυναμικού.

Όπως διαφαίνεται από την μέχρι τώρα πορεία του σχεδιασμού για την νέα προγραμματική, ο τομέας του πολιτισμού αναγνωρίζεται ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες για το μέλλον της Περιφέρειας. Θα πρέπει όμως να αντιμετωπισθεί προσεκτικά υπό το πρίσμα επιλεγμένων επενδύσεων στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης.

Λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη και την Τομεακή πολιτική (ΥΠΠΟ), οι παρεμβάσεις επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο:

- Στην περαιτέρω ανάδειξη, προβολή και αξιοποίηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων που αποτελούν παγκόσμιου επιπέδου πόλους έλξης επισκεπτών (π.χ. Δελφοί - με παράλληλη ενίσχυση των εκδηλώσεων Σύγχρονου Πολιτισμού).
- Στην ενίσχυση και προβολή της μουσειακής υποδομής που δημιουργήθηκε στη διάρκεια του Ε.Σ.Π.Α. και προγενέστερα.
- Στην ανάδειξη μνημείων στα αστικά κέντρα της Περιφέρειας, σε συνδυασμό με προγράμματα αστικών αναπλάσεων.
- Στην ανάδειξη και αξιοποίηση μνημείων στους ορεινούς όγκους της Περιφέρειας.

Επισημαίνεται ότι:

1. Μειώνονται δραστικά οι κλασικές δράσεις ενίσχυσης και αναβάθμισης υποδομών, και κατ' επέκταση και των πολιτιστικών και ιστορικών. Αντί αυτών, ενισχύεται σημαντικά η επιχειρηματικότητα, η πολιτιστική δημιουργία, η ανάπτυξη υπηρεσιών, η σύνδεση με την εκπαίδευση και η προώθηση του σύγχρονου πολιτισμού. Το «Πρόγραμμα CREATIVE EUROPE 2014-2020» δηλώνει σαφώς την πολιτική της Ε.Ε.
2. Εισάγεται πλέον η έννοια της Ολοκληρωμένης Χωρικής Ανάπτυξης, που προωθείται μέσω των εργαλείων Ολοκληρωμένης Προσέγγισης: Τοπική Ανάπτυξη με Πρωτοβουλία Τοπικών Κοινοτήτων (ΤΑΠΤΚ), Ολοκληρωμένη Χωρική Επένδυση (ΟΧΕ), και Βιώσιμη Αστική Ανάπτυξη (ΒΑΑ), που δίνουν την δυνατότητα να εφαρμοστούν στρατηγικές τοπικής ανάπτυξης με ολοκληρωμένο και πολυτομεακό χαρακτήρα. Έτσι, δράσεις του πολιτισμού μπορούν να υλοποιηθούν μέσα από μια ολοκληρωμένη χωρικού τύπου ανάπτυξη της περιοχής, με σειρά όμως, μεταξύ άλλων, συνοδευτικών ενεργειών, όπως για παράδειγμα οι πολιτιστικές διαδρομές των Αρχαίων Θεάτρων.
3. Η ιδιωτική συμμετοχή ενισχύεται και για την πολιτιστική δημιουργία και ευνοείται η χρηματοδότηση μέσα από εργαλεία μόχλευσης και ανακύκλωσης πόρων. Η ολοκληρωμένη και βιώσιμη αστική ανάπτυξη μέσω χρηματοδότησης έργων JESSICA μπορεί να χρηματοδοτήσει έργα, στο πλαίσιο των οποίων να υπάρχουν προβλέψεις σχετικά και με μνημεία στον αστικό χώρο.

Άλλες χρηματοδοτικές δυνατότητες από Ευρωπαϊκά Προγράμματα

Πέραν του ΣΕΣ 2014 – 2020, άλλα εργαλεία που μπορούν να χρηματοδοτήσουν δράσεις πολιτισμού είναι:

1. Ο Πολιτισμός σε όλες τις εκφάνσεις του αποτελούσε και αποτελεί, μαζί με το Περιβάλλον, τους δύο πυλώνες στους οποίους στηρίζεται η τοπική αναπτυξιακή στρατηγική στα πλαίσια της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας LEADER. Έτσι, δεν αποκλείεται η χρηματοδότηση μέσω δράσεων τύπου LEADER, που όμως βρίσκεται σε αναμονή της εξειδίκευσης.
2. Συνοδευτικές δράσεις μπορούν ενδεχόμενα να καλυφθούν και από προγράμματα διασυνοριακής ή εδαφικής συνεργασίας, όπως προτείνεται και από την Επιτροπή Σοφών στον Τομέα του Πολιτισμού, αλλά και αυτά τα Προγράμματα είναι υπό διαμόρφωση.

3. Τέλος, το 2014 αναμένεται και η επόμενη εξειδίκευση του Προγράμματος Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΕΟΧ). Στη βάση αυτή θα πρέπει να διερευνηθεί και η ενδεχόμενη δυνατότητα χρηματοδότησης.

Αλεξάνδρα Παπαθανασίου
Προϊσταμένη Ε.Δ.Α.
Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας
apapathanasiou@mou.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστάκης Η. 2004 (επιμ.). *Ευθυμίου Ιερομονάχου Χρονικό του Γαλαξειδίου*, Αθήνα.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (επιμ.) 2010. *Χανιά (Κυδωνία). Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης*, Χανιά.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2011, Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας, *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α', Χανιά, 85-151.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 1997. *Η παλιά πόλη των Χανίων*, Αθήνα.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2006. Οι οχυρώσεις των Χανίων: Παρελθόν, παρόν και μέλλον, *Έρευνα*, τεύχ. 38-39, Χανιά 2006, 14-33.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2010. Το έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης βυζαντινού και βενετσιάνικου οχυρωματικού περιβάλλοντος Χανίων, *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2012. Η ανάκτηση και ανάδειξη των οχυρώσεων των Χανίων Κρήτης, *Οχυρωμένες πόλεις. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Λευκωσία 2012, 39-55.
- Ανδριανάκης Μ.Γ. 2012. Η πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων, *Η οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου* (Πρακτικά Συνεδρίου 26-28 Σεπτεμβρίου 2008), Χίος.
- Andrews K. 2006. *Castles of the Morea*, Athens.
- ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ ΚΛ. – ΠΙΝΑΤΣΗ ΧΡ. 2003. Το τέμπλο του ναού Μεταμορφώσεως στην Άμφισσα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΔ', 163-170.
- Athanassopoulos E.F. – Wandsnider L. 2004. Mediterranean Landscape Archaeology. Past and Present στο *Mediterranean Archaeological Landscapes. Current Issues*, Athanassopoulos E.F. - Wandsnider L. (επιμ.), 1–13, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Ayensa E. 2013. *Els catalans a Grècia. Castells i torres a la terra dels déus*. Barcelona: Base [Base Històrica, 109].
- Bak P. 1999. *Πώς λειτουργεί η Φύση Η επιστήμη της αυτοοργανούμενης κρισιμότητας*, Εκδόσεις Κάτοπτρο.
- Baram U. – Rowan Y. 2004. Archaeology After Nationalism: Globalization and the Consumption of the Past στο *Marketing Heritage. Archaeology and the Consumption of the Past*, Rowan U. - Baram U. (επιμ.), 3–23, Καλιφόρνια: Walnut Creek, AltaMira Press.
- Basilicata F. 1994. *Το «Βασίλειον της Κρήτης», "Cretae Regnum"*, Francesco Basilicata 1618, Εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος» - Βικελαία Βιβλιοθήκη - Σύνδεσμος ΤΕΔΚ Κρήτης, Ηράκλειο.
- Βλασσοπούλου Χ. - Λιαράκου Γ. 2011. *Περιβαλλοντική Ιστορία - Μελέτες για την αρχαία και την σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 217.
- Bon A. 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *BCH LXI* (1937), 136-208.

- Bon A. 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 61, 164-186.
- Bon A. 1937. Fortresses médiévales de la Grèce Centrale, *BCH* 61, 148-161.
- Bon A. 1969. *La Morée franque: recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris.
- Bouras Ch. 2002. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries στο Laiou A. (επιμ.), 2002. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, *DOS* 39 (2002), 497-528.
- Bourdieu P. 2006. *Η αίσθηση της πρακτικής* (μτφρ Παραδέλλης Θ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Brown C.T., Witschey W.R.T., Liebovitch L.S. 2005. The Broken Past: Fractals στο Archaeology, *J. of Archaeological Method and Theory*, Vol. 12, No. 1, 37-78.
- Buchon J.A 1843. *La Grèce Continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris, 256-257.
- Carman J. 2002. *Archaeology and Heritage. An Introduction*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Continuum.
- Charalambous S., Sakellariou M.G. 2007. GIS-based Rockfall Hazard Assessment in support of Decision making, *11th International Conference of Rock Mechanics*, Rockfall Special Session, Lisbon.
- Γιαννόπουλος Ι. 1978. *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήναι.
- Γούδα Α., Σουλιώτες και Ρονμελιώτες Καπεταναίοι του 1821, Εκδόσεις Βεργίνα, 2004.
- Clarke D. 1988. Poor Museums, Rich Men's Media: an Archaeological Perspective στο *Extracting Meaning from the Past*, Bintliff J. (επιμ.), 44–49, Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Cornelius Fl. 1755. *Creta Sacra*, vol.I-II, Venetiis.
- Curcic Sl. 1997. Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας στο Curcic Sl. - Χατζητρύφωνος Ε. (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη, 19-51.
- Curuni S.A. - Donati L. 1989. *Creta Veneziana*, Venezia.
- Davison G. 1991. The Meanings of Heritage στο *A Heritage Handbook*, Davison G. – McConville C. (επιμ.), 1–13, Sydney: Allen and Unwin.
- Demas M. 2002. Planning for Conservation and Management of Archaeological Sites. A Values-Based Approach στο *Proceedings Management Planning for Archaeological Sites. An International Workshop Organized by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University May 2000 Corinth, Greece*, Teutonico J.M. - Palumbo G. (επιμ.), 27–54, Los Angeles, CA: The Getty Conservation Institute, 2002.
- Dor L., Jannoray J., van Effenterre H. et M. 1960. *Kirrha. Étude de préhistoire phocidienne*, Paris.
- Εγκυκλοπαίδεια *ΑΙΦΑ*, 439.
- Fennel D. 2001. *Οικοτουρισμός*, Εκδ. «ΕΛΛΗΝ» Αθήνα, 296-297.
- Fowler P. 1987. What Price the Man Made Heritage? *Antiquity* 61, 409–423.
- Fowler P. 1992. *The Past in Contemporary Society*, Λονδίνο: Routledge.
- Geering K. – Roberts C. 1992. Current Limitations on Aboriginal Involvement in Aboriginal Site Management in Central West and Northwest New South

- Wales στο *Aboriginal Involvement in Parks and Protected Areas*, Birkhead J., DeLacy T., Smith L. (επιμ.), 207–214, Canberra: Aboriginal Studies Press.
- Gerola G. 1908, 1905. *Monumenti Veneti Nel isola di Creta*, vol. II, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia 1905.
- Giannopoulos A., Tealby J.M., Tsokas G. N. 1993. Ground probing radar - a brief account of its merits and limitations based on case histories in N. Greece *Archaeological and Archaeometrical research in Macedonia and Thrace*, Thessaloniki 26-28 March 1993, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Αρχαιομετρίας, 117-134.
- Gregorovius F. 190. Επιστολαί εκ της αλληλογραφίας των Ατζαϊωλών (Corrispondenza Acciajuoli) εν τη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως*. Ελληνική μετάφραση του Σ. Π. Λάμπρου. Αθήνα: Τυπ. Π. Δ. Σακελλάριος.
- Ηρωϊκά χρόνια της Βαρνάκοβας*. Εκδόσεις Ιεράς Μονής Βαρνάκοβας, Ευάλιο Δωρίδας 2000.
- Θέμελης Π. 1977. Ψηφιδωτά της Άμφισσας. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 2, 1977, 242-256.
- Θεοχαρίδου Κ. 2010. Μνημεία της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων στο Μπούρας Χ. – Τουρνικιώτης Π. (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Αθήνα, 181-206.
- Haberstumpf W. 2003. *Dinasti Latini in Grecia e nell' Egeo (secoli XII-XVII)*, Torino.
- Imre B. 2010. *Micromechanical Analysis of Sturzstroms (Rock Avalanches) on Earth and Mars*, Doktor der Wissenschaften Thesis, ETH Zürich.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμοι Ι', ΙΑ', ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Κ. Παπαρηγόπουλου, Εκδόσεις Ελευθερουδάκη.
- Jacoby D. 1974. Catalans, turcs et vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, στο *Studi Medievali*, τ. 15, 223-230 [*Recherches sur la Méditerranée orientale du xiie au xve siècle*, London: Variorum Reprints, CS105, 1979].
- Jolivet L., Faccena C., Huet B., Labrouse L., Le Pourhiet L., Lacombe O., Lecomte E., Burov E., Denèle Y., Brun J.P., Philippon M., Paul A., Salaün G., Karabulut H., Piromallo C., Monié P., Gueydan F., Okay A., Oberhänsli R., Pourceau A., Augier R., Gadenne L., Driussi O. 2013. Aegean tectonics: Strain localization, slab tearing and trench retreat, *Tectonophysics*, 597-598, 1-33.
- Jonsson M.J.O. 2007. *Energy absorption of trees in a rockfall protection forest*, Doktor of Sciences Thesis, ETH, Zürich.
- Κακαβάς Γ. – Υφαντή Α. 2011. Υπάτη, μια βυζαντινή καστροπολιτεία. Η αρχαιολογική έρευνα στο κάστρο της Υπάτης, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου “Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη και τον ελλαδικό μοναχισμό”*, Αθήναι, 41-61.
- Kakissis A. G. 2009. The Byzantine Research Fund Archive: encounters of Arts and Crafts architects in Byzantium στο Llewellyn Smith M., Kitromilides P. M. and Kalligas E. (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek history and culture through the British School at Athens*, BSA Studies 17 (2009), 125-144.
- Κακλαμάνης Στ. (επιμ.) 2008. *Διακρούσης Άνθιμος. Διήγησις δια στίχων του δεινού πολέμου εν τη νήσω Κρήτη γενομένου, Ενέτησιν 1667*. Αθήνα.

- Καλονάρος Π. 1997. *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, Άμφισσα. Σύλλογος απανταχού Αμφισσέων *Τα Σάλωνα*.
- Kalopissi-Verti S. 2007. Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence στο Edbury P. – Kalopissi-Verti S. (επιμ.), *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table* (Nicosia, 1 February 2005), Athens, 1-33.
- Καραγιάννης Στ. - Έξαρχος Γ. 2006. Τουρισμός. Τουριστική Οικονομία, Ανάπτυξη, Πολιτική, Εκδ. Κέντρο Τεχνολογικής Έρευνας Κρήτης, 7.
- Καραμπάτσου Ε., 24 Απριλίου 2011. Περιοδικό *Τουριστική Αγορά*. Εβδομαδιαίο Οικονομικό Δελτίο της Alpha Bank (24-27 /1 /2014).
- Kase E.W.† – Szemler G.J. – Wilkie N.C. – Wallace P.W. 1991 (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis-Doris Expedition I*, Dubuque – Iowa.
- Koder J. - Hild F. 1976. *Hellas und Thessalia*. Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften [Tabula Imperii Byzantini, 1].
- Κόκκινος Δ., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Εκδόσεις Μέλισσα.
- Κόλλιας Γ. 1933. Σιδερόκαστρον, *ΕΕΒΣ* Ι', 72-82.
- Κολώνια Ρ. – Τσαρούχα Α. 2001-2004. *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, 421-423.
- Κολώνια Ρ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 190-192.
- Κολώνια Ρ. 1995. *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 358.
- Κολώνια Ρ. 1996. *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 328.
- Κοντογιάννης Ν. Δ. 2012. Ανιχνεύοντας την Καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα, στο *Καταλανο - Αραγωνική Κυριαρχία στον Ελληνικό Χώρο*, Instituto Cervantes, Αθήνα, 67-109.
- Kourelis K. 2011-2012. Byzantine Houses and Modern fictions. Domesticating Mystras in 1930s Greece, *DOP* 65 and 66 (2011-2012), 297-331.
- Κουρεμένος Κ. 1987. Φωκίδα, στο Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Πελοπόννησος Β' - Στερεά Ελλάδα*, τ. 5. Αθήνα, 265-298.
- Κουτσοκλένης Γ. 2005. Ησαΐας, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 113. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κουτσοκλένης Γ. 2006. Η προσφορά του Ιερού Κλήρου της Φωκίδας στην Εθνεγερσία του 1821, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 117. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κουτσοκλένης Γ. 2006. Νικόλας-Αναγνώστης Γιαγτζής, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 120. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κουτσοκλένης Γ. 2007. Κομνάς Τράκας, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 121. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κουτσοκλένης Γ. 2007. Ο Γερο-Πανουργιάς, *Σελίδες απ' τη Φωκίδα*, Τεύχος 123. Εταιρεία Φωκικών Μελετών (Ανάτυπο).
- Κραββαρτόγιανος Δ. 1997. *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης. Συμπληρώματα*, Άμφισσα.
- Krippendorf J., Zimmer P., Glauber H. 1988. *Für einen andern Tourismus Die Soziokulturelle Betrachtung*, Fischer Verlag, S.20.
- Κυριαζοπούλου Αικ. 1982. *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, 208-211.
- Λαγός Δ. 2013. Οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό τουρισμό, *Οικονομικά Χρονικά*, Επιστ. Έκδοση, Σεπτ.-Οκτ., Αρ. Τ.3, 26.
- Λαδιάς Χρ. 2013. *Το Σύγχρονο Θεσμικό Πλαίσιο της Περιφερειακής Ανάπτυξης στην Ελλάδα*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 17.

- Λάμπρου Σπ. Π. 2013. *Ο τελευταίος Κόμης των Σαλώνων*, Αθήνα.
- Legrand L. 1895. Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien, *Revue de l'Orient Latin*, τ. 3, 566-669.
- Leone M.P. - Preucel R.W. 1992. Archaeology in a Democratic Society: A Critical Theory Perspective στο *Quandaries and Quest: Visions of Archaeology Future*, Wandsnider L. (επιμ.), 115-135, Carbondale: Southern Illinois University.
- Lerat L. 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, Ι, *Τοπογραφία και ερείπια* (μτφρ. Καραμπέτσου Β. - Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα.
- Lerat L. 2009. *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, ΙΙ, *Ιστορία, Θεσμοί, Προσωπογραφία*, (μτφρ. Χατζηβασιλείου Δ.), Άμφισσα.
- Liritzis I. – Raftopoulou M. 1999. Argolid: connection of prehistoric legends with geoenvironmental and archaeological evidence, *TUBA-AR*, ΙΙ, 87-99.
- Liritzis I. – Tsokas G. N. 1990. Resistivity prospecting in the centre of Athens for the detection of buried antiquities, *Prospezioni Archeologistiche. Quadreni* 1, 133-143.
- Λυριτζής Ι. 2007. *Φυσικές Επιστήμες στην Αρχαιολογία*, Έκδ. Γ. Δαρδανός-Τυπωθήτω, 2^η έκδ., Αθήνα, Ενότητα Ε', 483-551.
- Loenertz R. M. 1955. Athènes et Néopatras. Regestes et notices pour servir à l'histoire ecclésiastique des duchés catalans (1311-1394), *Archivum Fratrum Praedicatorum*, τ. 25, 183-303 [*Byzantina et Franco-Graeca*, τ. Β'. *Articles choisis parus de 1936 à 1969*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, (Raccolta di Studi e Testi, 145), 1978, 183-303].
- Lowenthal D. 1990. *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαλτέζου Χ. 1988. Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη, 61-105.
- Μαμαλούκος Στ. 2012. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του κάστρου της Λιβαδειάς, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΛΓ', 7-20.
- Manuskript - *Hotelfachlehrgang für Maturanten* 1992. Hotel Modul, Wien, S.17. Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, Περιφερειακή Ενότητα Φωκίδας (www.fokida.gr) 9-11-2013.
- Μελισσάρης Θ. 1924. *Η ιστορία της Αμφίσσης και των πέριξ*, Εν Αμφίσση.
- Miller W. 1908a. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London.
- Miller W. 1908b. The Marquisate of Boudonitza (1204-1414), *JHS* 28, 234-249.
- Mitsakaki Ch., Sakellariou M.G., Tsinas D. 2013. A study of the crust stress field for the Aegean region (Greece), *Tectonophysics*, 597-598, 50-72.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. 2001. *Το κάστρο της Χίου. Οι οχυρώσεις και η περιτειχισμένη πόλη από το Μεσαίωνα στις μέρες μας*, Χίος. (Εντυπο).
- Moser S. 1996. Science and Social Values: Presenting Archaeological Findings in Museum Displays στο *Issues in Management Archaeology*, Smith L. - Clarke A. (επιμ.), 32-42, University of Queensland, St Lucia: Tempus Anthropology Museum Press.
- Μπουνιαλής-Τζάνες Μαρίνος 1979. *Ο Κρητικός πόλεμος 1645-1669*, Νενεδάκη Α. (επιμ.), Αθήνα.

- Μπούρας Χ. – Λ. Μπούρα Λ. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Nicol D. M. 1968. *The Bizantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus): ca. 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- Νικοπούλου Υβ. 1968. *ΑΔ* 23, 1968, *Χρονικά*, 250.
- Νούτσος Π. 2006. *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ντάσιος Φ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 198-199.
- Οικονόμου Στ. 2010. *Ποθούντες Ἀμφισσαν. Η αρχαία Ἀμφισσα στα πλαίσια της Δυτικής Λοκρίδας*, Ἀμφισσα.
- Olsen B. M. Shanks, Webmoor T., Witmore C. (επιμ.) 2012. *Archaeology. The Discipline of Things*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Ορλάνδος Α. Κ. 1935. Ο παρά την Ἀμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕ Α'*, 181-196.
- Πανουργιάς Πανουργιάς, *Πανουργιάδες*, Εκδόσεις Ἰκαρος, 2012.
- Παπαγεωργίου–Βενετάς Α. 2010. *Πόλεις και μνημεία στην Ελλάδα του Όθωνος. Κριτική θεώρηση και σχολιασμός μιας μαρτυρίας του Friedrich Stauffert αρχιτέκτονος του Δήμου Αθηναίων κατά τα έτη 1835-1843*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 266).
- Παπαδία-Λάλα Α. 1982, Το διαμέρισμα των Χανίων στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα. Η έκθεση του ρέκτορα Α. Barbarigo (1549), *Θησαυρίσματα*, τ. 19, 62-77.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. 2010, *Το Κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. 2013. *Κάστρο Ἀμφισσας*, 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Λαμία. Έντυπο.
- Παπασταύρου Ε. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 193-197.
- Παπαχατζής Ν. 1981. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά - Φωκικά*, Αθήνα.
- Poulios I. 2010. Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation, *Conservation and Management of Archaeological Sites* 12/2, 170–185.
- Prangnell J. Ross A., Coghill B. 2011. Power Relations and Community Involvement in Landscape-based Cultural Heritage Management Practice: an Australian Case Study στο *Heritage and Community Engagement. Collaboration or Contestation?*, Waterton E. – Watson S. (επιμ.), 148–163, Abington, Oxon και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Ράντικλιφ Α. 2013. *Τα κάστρα του Ἀθλιν και του Ντάνμπειν*, Εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1980. *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 265-267.
- Rockman M. 2012. Introduction: A L'Enfant Plan for Archaeology στο *Archaeology in Society. Its Relevance in the Modern World*, Rockman M. - Flatman J. (επιμ.), 1–20, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Springer.
- Roiß H. – Steindl A. 1988. *Marketing an Fremdenverkehrsschulen*, Wien, S. 137.
- Roos A. 2010. Defining Cultural Heritage at Gummingurru, Queensland, Australia στο *Bridging the Divide. Indigenous Communities and Archaeology into the 21st Century*, Phillips C. – Allen H. (επιμ.), 107–128, Walnut Creek, CA: Leftcoast Press.
- Rössler M. 2009. The Anthropological Study of Landscape στο *Studies in Human Ecology and Adaptation. African Landscapes. Interdisciplinary Approaches*, M. Bollig M. – Bubbenzer O. (επιμ.), 297–325, Νέα Υόρκη: Springer.
- Ρουβιό υ Λιούκ Α. 1991 (1912). *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Μαυράκη Γ.Ν.), Αθήνα, 73-96.

- Rousset D. 2002b. Inscriptions hellénistiques d'Amphissa, *BCH* 126, 83-96.
- Rousset M.D. 1996. La territoire de Delphes et la terre d'Apollon, στο Etienne F. (επιμ.), *L'espace grec: 150 ans des fouilles de l'EFA*. Paris.
- Rubió i Lluch A. 1908. Els castells catalans de la Grècia continental, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, τ. 2, 420-423.
- Rubió i Lluch A. 1910. Tradicions sobre la caiguda del comtat català de Salona, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, τ. 20 [τεύχος 183], 117-120, και [τεύχος 184], 144-150.
- Rubió i Lluch A. 1928. Conquista de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia: episodio de la historia de los navarros en Grecia, *Homenaje a D. Carmelo Echegaray. Miscelánea de estudios referentes al País Vasco*. San Sebastián: Impr. Diputación de Guipúzkoa.
- Rubió i Lluch A. 1947. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Rubió i Lluch A. 1982. Ιστορικά των Σαλώνων, *Τετράμηνα*, τ. 3 [τεύχος 22], 1495-1497.
- Ρωμανός Α. - Καλλιγιάς Γ. 1977, *Η Μεσαιωνική πόλη των Χανίων. Χωροταξική Μελέτη*. Αθήνα.
- Σάθας Κ.Ν. 1865. *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου*, Εν Αθήναις.
- Σακελλαρίου Μ. 1938-1939, Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων, *Byzantinische-Neugriechische Jahrbucher*, τ. 15, 141-176.
- Σακελλαρίου Μ.Β. 1970. Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της Ελληνικής Προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Τόμος Ι, 356-379.
- Savvaidis A., Tsokas G. N., Liritzis I., Apostolou M. 1999. The location and mapping of ancient ruins on the castle of Lefkas (Greece) by resistivity and GPR methods, *Archaeological Prospection* 6, 63-73.
- Schätzing Ed. 1985. *Management in Hotellerie*, Fachverlag, S. 230.
- Σήφακας Γ. 1940. *Παραχώρησις υπό της Ενετικής Συγκλήτου του Διαμερίσματος των Χανίων ως φέουδον εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252*, Εν Αθήναις.
- Σκιαδάς Α., *Το Γαλαξίδι*, Αθήνα 1999.
- Σκορδά Δ. 1989. *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 187-188.
- Smith, L., Clarke A., Alcock A. 1992. Teaching Cultural Tourism. Some Comments from the Classroom. *Australian Archaeology* 34, 43-47.
- Soldevila F. 2012. *Les quatre grans cròniques, III. Crònica de Ramon Muntaner*, Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, lxxxvi].
- Σταθόπουλου Ε.Ν., *Η Φωκίδα της Επανάστασης*, Αθήνα 1994.
- Στεριώτου Ι. 1992. Τοπογραφικά σχέδια των πολεμικών κινήσεων Βενετών και Τούρκων κατά το 1645-1646 στην περιοχή των Χανίων-Σούδας από τα αρχεία της Βενετίας, *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Γ', 1739-1766.
- Συνέδριο Νικόλαος Γιαγτζής: *Από την Άμφισσα στην Ερμούπολη – Άμφισσα 2001*, Έκδοση Πρακτικών, (2003).
- Σφηκόπουλος Ι. Θ. 1981. *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα.

- Symeonoglou S. 1985. *The topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton, New Jersey.
- Τανούλας Τ. 1997. *Τα προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα.
- Τανούλας Τ. 2012. “Το πολυτιμότερο στολίδι του κόσμου” στο στέμμα της Αραγωνίας: η αθηναϊκή ακρόπολη υπό καταλανική κυριαρχία στο *Η καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 23-65.
- Tanoulas T. 2000. The Athenian Acropolis as a castle under Latin rule (1204-1458): Military and building technology, *Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα* (Ημερίδα, Αθήνα 8 Φεβρουαρίου 1997), Αθήνα, 96-122.
- Trojanos Sp. 1969. Καστροκτισία, *Βυζαντινά* 1, 39-57.
- Τσακόπουλος Π. 1997. Ελληνική Πόλη και Νεοκλασικισμός, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 65 (1997), 31-41.
- Τσαρούχα Α. 2006. *ΑΔ* 61, 2006, *Χρονικά*, 556.
- Τσιάμαλος Δ., *Οι Αρματολοί της Ρούμελης*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009.
- Τσόκας Γ., Βαργεμέζης Γ., Τσούρλος Π., Δρούγου Σ., Σαατσόγλου-Παλιαδέλη Χρ. 2006. *Αρχαιολογία και Γεωφυσική: Εξερευνώντας τον Αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας (1984-2004)*, University Studio Press, 107.
- Tsokas G. N., Diamanti N., Tsourlos P., Vargemezis G., A. Stampolidis I. and Raptis K. T. 2013. Geophysical prospection at the Hamza Bey (Alkazar) monument Thessaloniki, Greece, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 13, No 1, 9-20.
- Tsokas G. N., Giannopoulos A., Tsourlos P., Vargemezis G., Tealby J.M., Sarris A., Papazachos C.B., Savopoulou T. 1994. *Journal of Applied Geophysics* 32, 85-98.
- Τσουγκαράκης Δ. 1987. Η Βυζαντινή Κρήτη, *Κρήτη: Ιστορία-Πολιτισμός*, Έκδοση Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, τ. Α΄ Κρήτη, 337-446
- Φιλιππάκη Β. – Νικοπούλου Υβ., 1967. *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 290-291.
- Φιλιππίδης Δ. – Κωνσταντάς Γρ. 1970. *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Φωτιάδη Δ., *Η Επανάσταση του '21*, Εκδόσεις Βότση, 1977.
- Varagnoli C. (επιμ.) 2000. Materiali per un atlante della costruzione storica in Abruzzo, *CONTRIBUTI* n.7 (2000), Università degli Studi “G. D’ Annunzio”- Chieti.
- Χαμηλάκης Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπίά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ Καλαϊτζής Ν.), Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χαραλάμπους Σ., Καλογεράς Ι., Στρατάκος Ι., Σακελλαρίου Μ. 2008. Μεθοδολογία τριδιάστατης ανάλυσης βραχοπτώσεων λόγω σεισμού. Εφαρμογή στο σεισμό της Λευκάδας (14/08/2003, $M_w = 6.2$), *3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αντισεισμικής Μηχανικής και Τεχνικής Σεισμολογίας*, Αθήνα, άρθρο 1892, Νοέμβριος 2008.
- Χαραλάμπους Σ., Ματζιάρης Β., Φερεντίνου Μ., Σακελλαρίου Μ. 2010. Τριδιάστατη ανάλυση και προσομοίωση βραχοπτώσεων σε περιβάλλον GIS για το σχεδιασμό προστατευτικών μέτρων, *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωτεχνικής και Γεωπεριβαλλοντικής Μηχανικής*, ανακοίνωση 90315, Βόλος.
- Χλέπα Ε.Α. 2011. *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων 1833-1939*, Αθήνα.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Εικ. 1-2. Εγγραφές συνέδρων – διανομή έντυπου υλικού.

Εικ. 3-4. Εναρκτήρια Συνεδρία

Εικ. 5. Πρώτη Συνεδρία

ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

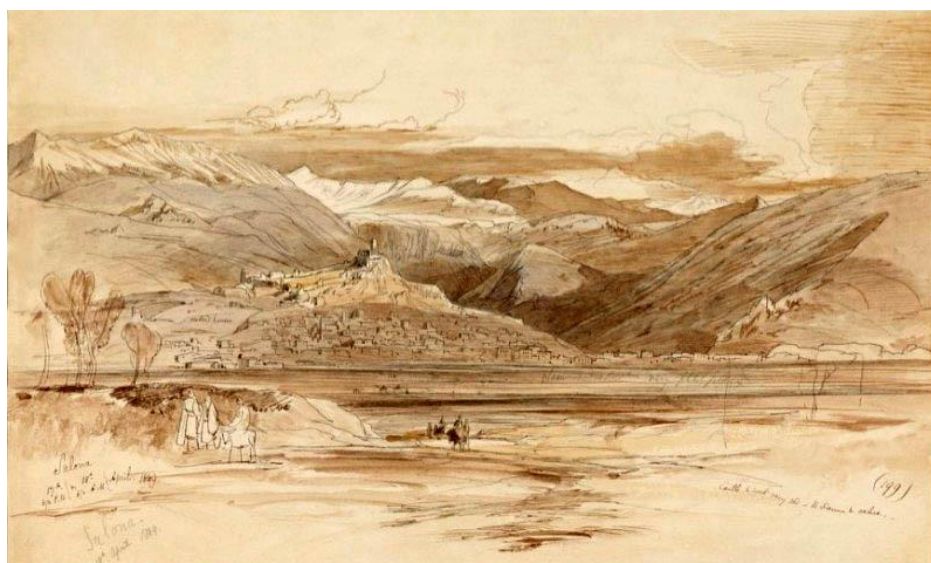
Εικαστική και Φωτογραφική Έκθεση

«Το Κάστρο των Σαλώνων στο χθες και στο σήμερα»

Πνευματικό Κέντρο Δήμου Δελφών

Παρασκευή 22 έως Τετάρτη 27 Νοεμβρίου 2013

Αίθουσα Νικ. Γιαγτζή

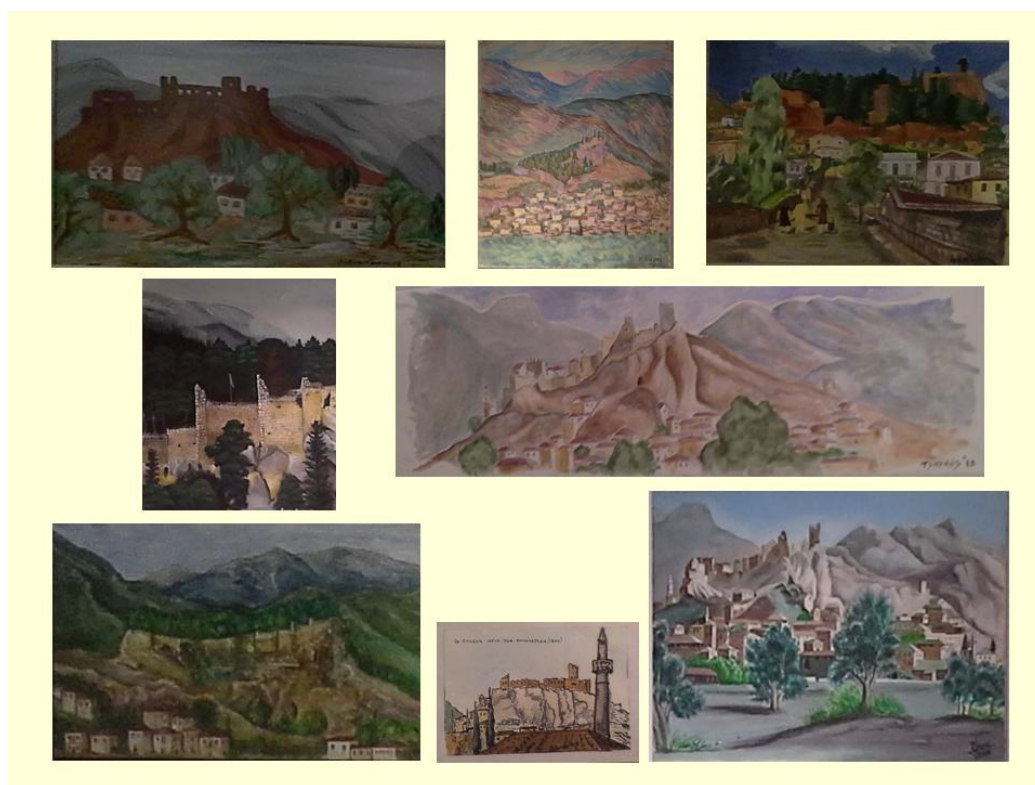

Η εικαστική και φωτογραφική έκθεση αποτέλεσε μια από τις παράλληλες εκδηλώσεις του Συνεδρίου με θέμα: **«Το Κάστρο των Σαλώνων (Αμφισσας). Ιστορική Διαδρομή - Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης»**, το οποίο συνδιοργάνωσαν ο Δήμος Δελφών, η 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και η Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Στόχος της διοργάνωσης της έκθεσης ήταν η συγκέντρωση και παρουσίαση αντιπροσωπευτικού μέρους του υπάρχοντος εικαστικού και φωτογραφικού υλικού με θέμα το Κάστρο των Σαλώνων και η δραστηριοποίηση του καλλιτεχνικού δυναμικού της πόλης για την παραγωγή νέων έργων σχετικών με το θέμα, στο πλαίσιο της προσπάθειας ευαισθητοποίησης όλων των κοινωνικών ομάδων που μπορούν να συμβάλουν στη διάσωση και προβολή του σημαντικότερου μνημείου της πόλης.

Το εικαστικό μέρος της έκθεσης περιλαμβάνει 15 πίνακες γνωστών Αμφισσέων καλλιτεχνών¹ με χρήση διαφόρων τεχνικών και υλικών (λάδι σε μουσαμά, σινική σε χαρτί, ακρυλικό, παστέλ κ.ά.) και εικαστικές αποτυπώσεις του 19^{ου} αιώνα (γκραβούρες, λιθογραφίες κλπ).

Το φωτογραφικό μέρος περιλαμβάνει κύκλο φωτογραφιών από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (15 Α/Μ φωτογραφίες από το φωτογραφικό αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου), καρτ-ποστάλ της δεκαετίας του '50 καθώς και τις σημαντικότερες όψεις του μνημείου στη σημερινή του κατάσταση.

Εικ. 2. Έργα ζωγραφικής Αμφισσαίων καλλιτεχνών με θέμα το Κάστρο.

¹ Αυγέρης Κανάτας, Χαράλαμπος Στέφος, Γιώργος Μηνάς-Γαλαξειδιώτης, Νίκος Κατσαγούνος, Χρήστος Παπουτσής, Γιάννης Τσουνής, Κατερίνα Παπαδοπούλου, Ελένη Ξεπλάτη, Βούλα Δασκαλοπούλου, Γιώργος Ζωγράφος, Ευθύμιος Λαζογιώργος, Χριστολιάς Καμπεράκης και Γιάννης Σκουρλέτος.

Εικ. 3-4. Στιγμιότυπα από τα εγκαίνια της Εικαστικής και Φωτογραφικής Έκθεσης στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Δελφών.